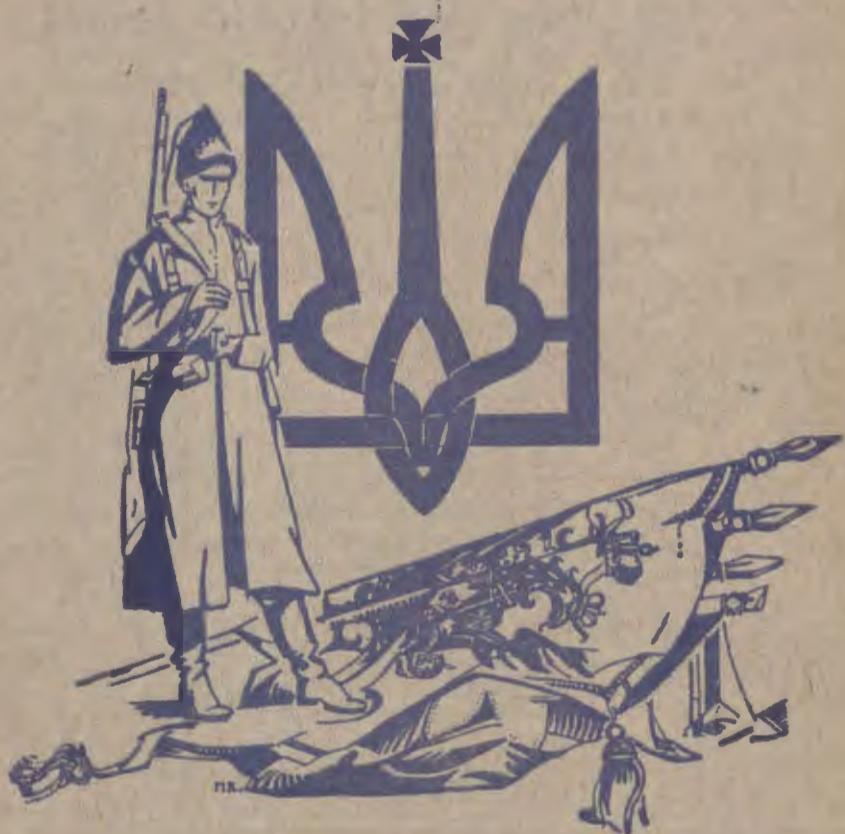

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Матеріали до історії Київська Українського

ЗБІРНИК

Українське Воєнно-Історичне Товариство

збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріали, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих (§ 1 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО дбає про впорядкування та охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України (§ 1 Статуту).

ЧЛЕНОМ ТОВАРИСТВА МОЖЕ БУТИ кожний повнолітній громадянин, українець, військовий чи цивільний (§ 6 Статуту).

ДІЙСНИ ЧЛЕНИ Т-ВА вносять вписових 5 злотих і членського внеску 12 злотих річно (може бути внесено квартально або й місячно згори — § 8 Статуту).

На ЧЛЕНА ПОЧЕСНОГО може бути обрана через загальні збори, на внесок Управи Товариства, ОСОБА, ЩО СПРИЧИНИТЬСЯ до РОЗВОЮ ТОВАРИСТВА своєю видатною працею або матеріально, внесши до каси Т-ва одноразово що-найменше 250 злотих (§ 10 Статуту).

До ОБОВЯЗКУ членів Т-ва належить всебічна допомога та ПРОПАГУВАННЯ ІДЕЇ ТОВАРИСТВА (§ 13 Статуту).

Дійсні й почесні члени Товариства мають право носити на грудях ВІДЗНАКУ ТОВАРИСТВА (§ 12 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально й матеріально Товариство чи то воєнно-історичною працею для журнала „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, чи вступом у дійсні чи почесні члени Товариства, чи офіруючи певну квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Товариства, на бажання, висилає безпровідочно Управа Товариства.

Членські внески і пожертви приймає скарбник Товариства підполковник СЕМЕН СКРИПКА, Kalisz, Widok 18.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Редактор Колегія.

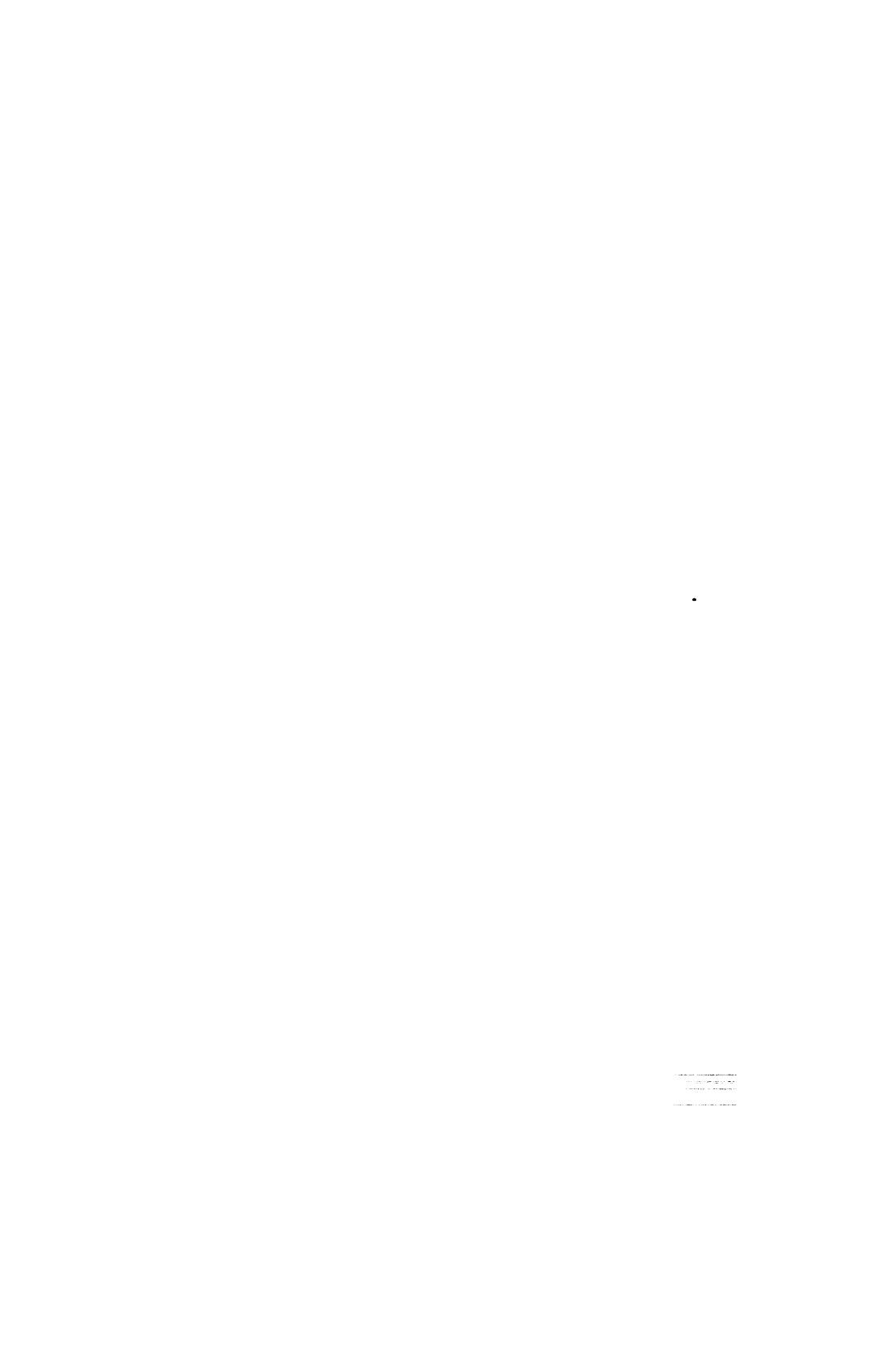
**Відвічальний редактор
Полковник Михайло Садовський.**

Зміст 2-го збірника.

Стор.

М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід, ч. 2	9
М. Безручко, генерального штабу генерал-хорунжий: Січові стрільці в боротьбі за державність	47
А. Пузицький, генерал-хорунжий: Бої Сірих за Коростень	73
О. Шпилинський, сотник: Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)	97
С. Шрамченко, лейтенант флоти: Піднесення українського прапору в Чорноморській флоті	120
М. Ященко, підполковник: Що то було?	125
М. Янчевський, підполковник: Із спогадів — I. Березень 1917 року. Фундул—Молдава—Кімполунг; II. Серпень—грудень 1917 року. Борисоглібське—Одеса	137
Микола Байко: 4 жовтня 1919 року	148
Микола Стечишин, підполковник: Щипорнський військовий цвинтар. (Спроба історичного нарису)	151
П. Сулятицький: Генерал П. Н. Врангель. Записки ч. 2. Б'єлое д'єло	184
Гліб Лазаревський: Гетьманщина. (Проф. Дмитро Дороженко. Ілюстрована історія України 1917—1923 рр.) . . .	197

Поводження, яке спіткало I збірник воєнно-історичних матеріалів, яскраво ствердило давно вже назрівшу потребу в такому виданні. В тому потоку листувань, що одержала Управа Воєнно-Історичного Т-ва в цій справі, в припливі нових членів, що підпорядковують Товариство матеріально, або зголошуються до співробітництва—не можна не вбачати підтримки розпочатої Воєнно-Історичним Товариством праці.

По-за розумінням потреби зафіксувати для виховання майбутніх поколінь історію наших визвольних змагань, по-за потребою показати чужинцям, як відвоювало Українсько Військо незалежність Батьківщині — виступають ще два основних мотиви, що побуджують вояка емігранта вписуватися в члени Т-ва, підсилювати скарбницю останньою своєю тяжко запрацьованою емігрантською лептою, або зголошувати свою співпрацю.

Кожний вояк-українець цікавиться воєнними подіями бурхливих часів нашої визвольної боротьби, всім тим, що відбувалося по-за рямками тої частини, де він тоді перебував, та хоче, нарешті, вияснити собі причини нашої невдачі.

З другого боку, яскраво виступає потреба подати до відома ширшого загалу, що він, вояк, брав участь у великій епопеї визвольної боротьби народу, але не в якімсь бунті та в складі якихсь-то банд. А наколи-ж у банді, то такій, членів якої наступні покоління оточують пошаною, а свободний народ урочисто згадує їхні чини та присвячує їм памятників.

З тих листувань виявляється також, що багацько є вже виготовлених матеріалів, які не друкувалися лише за браком відповідної трибуни. На жаль, проявляється також вплив часу, який стер із пам'яті вояків дати тих подій, учасниками котрих вони були, назви місцевостей, де ті події відбувалися, прізвища товаришів або ворогів; нерідко переплутуються події хронологічно; напр. ті, що відбувалися в 1919 році, переплуталися з подіями 1920 або 1917 року.

Отже це є, по-за умовами емігрантського життя, головні перешкоди, що затримують укладання спогадів або уємно впливають на остаточне оброблення їх. З метою полегчити цю працю Управа Воєнно-Історичного Товариства є готовою служити надалі, на ждання співпрацьовників, хронологічними даними, на підставі до тепер зібраного матеріалу, як рівно-ж надсилати мапи або ситуаційні схеми тих місцевостей, де відбувалися події.

Однак головними питаннями наших дописувачів є питання: 1) про що писати та 2) як писати, на що постараємося дати відповідь.

Розглядаючи цілу нашу визвольну боротьбу з 1917 по 1921 р. включно, мусимо й поділити на певні періоди не тільки хронологічно, але й у звязку з тими чинниками, що входили в гру чи то як вороги, чи як друзі, — в звязку з тими формами Державності, в котрі вибрали Україну бажання суспільства або чиясь міцна рука, в наслідок чого переводилися відповідні зміни в організації нашої збройної сили, та стримувався чи прискорювався самий темп її творення.

Кожний із тих періодів мав у собі щось окреме чи то в психологочних настроях, чи то методах, формах або в околишній обстановці, що відріжняє його від інших періодів нашої боротьби.

Так напр., атмосфера революції, навіть анархії 17 р., слаба національна свідомість вояків, перевага соціалістичних гасел над національними спричинилися в значній мірі до того стану невтралітету, який проголосило багацько українських частин у боротьбі проти більшевиків. У другій половині 1919 р. такого явища вже не могло бути, а тим більше в 1920 р., що свідчить лише про набуту з того часу боротьби національну свідомість.

Так само заява командиріві полку, що резерв у критичну для полку мінуту не піде битися, наколи проти полку оперують чехи (Спогади генерала Петрова), могла мати місце в молодих, соціалістично вихованих військах 17 року. Подібних заяв уже не могло бути навіть у другій половині 1919 р., не кажучи вже про 1920 р.

Так поступово в тягу боротьби кристалізувалася ідеологія воїцтва, росла національна свідомість, змінювалось переконання в необхідності боротьби за Державність; хто був по боці ворогів його Батьківщини, той ставав його ворогом.

Отже у відповідь на питання, про що писати, пропонуємо нижче певну схему, що хронологічно охоплює цілий час нашої боротьби, деталізуючи її на періоди, щоб яскравіше підкреслити їхні характерні властивості.

Схема виглядатиме так:

Підготовчий період.

1. Творення української збройної сили (1917—початок 1918 р.):
  - а) за кордонами Росії (Австрія, Німеччина),
  - б) на російському фронті („українізація“ російських частин на фронтах Північному, Західному, Південно-Західному, Румунському та Кавказькому),
  - в) в запліллю, на теренах був. Росії — в усіх залогах, де перевували українські вояки: в Москві, Орлі, на Уралі, на Дону, Туркестані, Кавказі, Сибіру та Зеленому Клині,
  - г) Творення керуючих військових органів:
    - 1) центральних — Українського Генерального Військового Комітету, Генерального Секретаріату військових справ,

- 2) Штабів округ, корпусів, дивізій, 3) їхня організація, особистий склад та праця, плани й чини,
- д) творення Вільного Козацтва, його організація та праця.
2. Збройна боротьба з большевиками (кінець 1917—початок 1918 р.):
- на фронтах (бойові потички, марш на Україну), в запіллю (боротьба з місцевими большевиками—в Київ, Катеринославі, Одесі і т. п.),
  - боротьба з відділами Антонова—Муравйова та з большевизованими фронтовими частинами (бої в напрямках Харків—Крути, Київ, Харків—Лозова—Павлоград—Катеринослав, Шепетівка—Бердичів, Жмеринка—Козятин), бої за Київ, відворот на Житомир і т. п.,
  - повстанча праця в большевицькому запіллю.
3. Наступ на Україну з німцями (кінець лютого—травень 1918 р.):
- бойові операції військових відділів У. Н. Р.,
  - бойові чини повстанців у звязку з наближенням військ У. Н. Р. або німців,
  - відновлення керуючих військових центральних органів (Військового Міністерства, Генерального Штабу і т. п.), їхній склад, організація та праця по організації збройної сили.
4. Гетьманський період (травень—листопад 1918 р.):
- організація керуючих військових центральних установ,
  - організація збройної сили,
  - повстанчі організації та їхні операції проти німців та гетьмана,
  - бої з большевиками на демаркаційній смузі.
5. Повстання Директорії (листопад—грудень 1918 р.):
- організація його, місцеві повстанчі органи, формування збройної сили на місцях,
  - бойові операції проти гетьманських військ (операції на Київ, на Житомир, на Лівобережжі, на Бірзулу—Одесу, Знаменку, Херсон—Миколаїв і т. п.),
  - творення керуючих військових органів, їхній склад, організація та праця,
  - творення та організація збройної сили.
6. Війна з совітською Росією.
- I. (Січень—червень 1919 р.). Бойові операції військ У. Н. Р. на Лівобережжі,—відворот на Правобережжя. Контрнаступ, відворот:
- повстанчі чини в запіллю Директорії,
  - повстанчі чини в запіллю большевиків,
  - реорганізація військ У. Н. Р.,
  - відворот на лінію Кремянець—Почаїв—Збруч. Реорганізація армії У. Н. Р.

- II. (Червень—вересень 1919 р.). Наступ Армії У. Н. Р. на лінію Староконстантинів—Проскурів—Бар—Вапнярка. Відворот (початок липня). Поновний наступ разом із У. Г. А. аж до опанування Києва.
7. Війна з поляками (грудень 1918 р.—липень 1919 р.):
а) Холмсько-Галицький фронт, його організація, сили,
б) Бойові операції.
8. Війна з білою Росією (Деникіним). (31.VIII. — 5.XII. 1919 р.):
а) чини Дієвої Армії У. Н. Р. та У. Г. А.,
б) чини повстанчих віddілів у запіллю деникінців.
9. Зимовий похід Армії У. Н. Р. (6.XII. 1919—6.V. 1920 р.):
а) чини Армії У. Н. Р.,
б) повстанча діяльність у запіллю деникінському та большевицькому.
10. Війна з совітською Росією в союзі з Польщею (березень—листопад 1920 р.):
а) творення збройної сили: центральних військових установ, окремих частин—їхня організація,
б) бойові чини Армії У. Н. Р. та відряджених частин,
в) повстанчі чини в большевицькому запіллю.
11. Повстання в 1921—22 році:
а) Рейд Тютюнника,
б) Рейд Палія.
в) Рейд Неліговського,
г) Рейд Гулого-Гуленка.

Трудно відповісти на друге питання — як писати — щоб не запровадити шаблону та не позбавити спогадів індивідуальних властивостей автора, які також матимуть для майбутнього історика певне значіння.

Але кілька уваг що-до форми, тону й суті спогадів, за дотриманням котрих історична цінність праць безперечно збільшиться, вважаємо потрібним подати до розваги наших читачів.

Отже, що-до форми спогадів автор має цілком вільну руку, взірців-же споминів 2 збірники „За Державність“ дають під додатком. Наколи-ж праця матиме вигляд воєнно-історичного нарису, то тоді треба взоруватися на твори ген. Капустянського („Похід Укр. Армії на Київ — Одесу“), або ген. Безручка („Січові Стрільці в боротьбі за Державність“).

Що-ж-до тону, то треба уникати того побідного „ура-патріотичного“ тону, яким так славні були колишні російські видання.

Збройна боротьба наша скінчилася невдачею, і вже з цього приводу нам не насує цей тон.

Опріч того, спогади, як і другі воєнно-історичні матеріали, мусять бути матеріалами для студій, для витягнення з них певних

консеквенцій на майбутнє, чого, очевидно, не матимемо змоги зробити, коли поставимо собі мету показувати наші добре сторони, заховуючи натомісць наші вади та похибки.

Ось чому що-до сути спогадів ставиться до кожного автора вимога об'єктивності, с. т. правдивости у викладі тих подій, свідком чи учасником яких він був.

Що-ж-до докладного інструктування, то Управа Воєнно-Історичного Т-ва в кожному випадкові служитиме порадами та вказівками.

* * *

Випускаючи у світ 2-ий збірник „За Державність“, Управа Воєнно - Історичного Т-ва і Редакція стверджують, що надії на підтримку нашого громадянства, які було висловлено в передмові до збірника,— справдилися.

Наклад 1-го збірника випродано, за винятком бракованих прімірників. Виручені гроші дали можливість збільшити наклад 2-го збірника, поліпшити зовнішній вигляд та відповідно його прикрасити ілюстраціями.

Тепер перед Управою Воєнно-Історичного Т-ва повстало питання про частіший випуск у світ збірників, але на перешкоді знову є брак у Товариства потрібних фондів. Та Управа Воєнно-Історичного Т-ва є переконана, що те саме українське суспільство, яке так горяче відклинулося наяву 1-го збірника і своєю підтримкою дало можливість випустити 2-ий збірник, знову прийде з допомогою Воєнно-Історичному Т-ву і дасть змогу йому в найкоротшому часі випустити 3-ій і наступні збірники „За Державність“.

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО

Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.

(6.XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

ЧАСТЬ II.

I.

Армія У. Н. Р. в коридорі, що утворено добровольчою й більшевицькою арміями. — Усталення ідеології. — Марш розєднаними дивізіями.

(Схема ч. 3).

дивізій.

На підставі деяких розвідчих даних можна було уявити собі, що Командування Добровольчої армії, перебільшуючи в своїй уяві нашу кількість, вирішило поставити Українську армію поміж своїм та більшевицьким фронтом і тим самим привести нас до загибелі. Відступ Добровольчої армії був остильки поспішний, що поміж обома фронтами залишилася просторінь біля 200 верстов.

Приблизно біля половини січня наша розвідка майже точно встановила напрямок фронту Добровольчої армії, а саме: головними групами Добровольча армія тримала: Бірзульський та Ново-Український залізничні вузли і район Єлизавету, а потім фронт повертає круто в південно-західному напрямкові.

На зазначеній лінії Добровольча армія спочатку гадала вдергатися стало, але явна деморалізація у війську примусила Командування Добромарії свій план залишити й утримувати південну Херсонщину й Катеринославщину стільки часу, скільки це буде потрібним для евакуації військ до Криму.

Перед фронтом добровольців були висунуті, приблизно на пів денного переходу, окремі невеликі відділи мішаного характеру, очевидно з охоронно розвідчою метою.

З півночі окремими угрупованнями поволі насувалися червоні війська.

Козаки Волоха, користаючись своєю, схожою на нашу, уніформою, трималися недалеко від місця нашого постою, а одного дня ранком їх розвідка завітала навіть і до нас.

Таким чином зрозуміло, що ми повинні були незабаром сподіватися зустрічі з ними, тому треба було виявити свою позицію і в цей бік; почувалося, що все вояцтво скупчило свою увагу на цьому питанні; Командування відчувало це і, маючи власну тверду думку, хотіло, щоб вона стала загальною і дійсно відбивала ідеологію військової маси, щоб через те саме продемонструвати ще раз моральну єдність.

В брошурі п. Певного про це сказано в розділі під заголовком „Під прапором У. Н. Р.“:

„Але думка що до продовження боротьби за державність проти нових окупантів — большевиків не була одностайною. Велика більшість командного складу, особливо молодшого, тимчасово вважала таку боротьбу неможливою. Не було одностайності думки також і між командирами дивізій. Один з командирів дивізій звернувся до большевиків з заявою про порозуміння, але делегація, яка іхала в тій цілі до Умані, напоролася на боротьбистів і потерпіла фіаско.

Врешті здорове чуття найбільш активного елементу серед командного складу перемогло, і рішення боротися під прапором У. Н. Р. було прийнято, а сепаратні спроби говорити від імені Армії У. Н. Р. були зліквідовані.

Далі гасло — боротьба за волю і державність У. Н. Р. — проходить через увесь період боротьби“.

Наводячи цей усгуп, що на мою думку правдиво і об'єктивно був поданий, я вважаю за необхідне сказати: цілком було зрозумілим заклопотання воянства загрожуючою новою фазою боротьби, бо розходилося про особливий і дуже серйозний момент — першої повної перемоги большевиків-комуністів на всій території колишньої Росії. Малося на увазі також те, що ні від кого, за винятком власних сил, порятунку для нас бути не могло; москвини (цим разом червоної) скрізь маніфестували, що, мовляв, Червона армія йде на Україну для „визволення“, а не для „поневолення“ (проклямація Троцького, що кінчалася словами: „Нехай живе совітська незалежна Україна“).

На нараді в с. Вовча-Балка 18 січня (на північ від переправи через р. Синюху, коло села Добринка), на яку Командування запросило всіх старших військових начальників, було вислушано пропозицію Ревкому Правобережжа, передану через п. Д., що до визнання його влади. Ясні позиції командирів частин інформаційно-політичного характеру, промова отамана Ю. Тютюнника, а потім мое

слово — остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська, — воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному.

Так була поставлена крапка над „ї“. До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які б вони не були важкі, питань про „орієнтацію“ у війську більш ніхто не підносив.

Мимохіть насувається питання: чому, при такій важкій військовій і політичній ситуації, військо наше залишилося вірним своїй ідеології? Думати, що це був крок не розважливий, а інстинктивний, — не приходиться, бо не таке було наше військо. За часи З х річної національної революції воно звикло вдумливо відноситися до політичного життя.

А приводи до цього були такі: опинившись в самому серці України, Армія побачила тогожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також Армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу — крім назви „петлюрівці“ часто-густо можна було вже чути ще назви „українці“, „наше військо“; бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була звязана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалечений перебував, як інвалід, вдома; не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома, і т. п.

Присутність у війську українському священиків і шире виконування релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрести гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та слізах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались з салютаційними сальвами та співом гімну „Ще не вмерла Україна“.

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, єднала його з суспільством.

У нашему війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а павпаки, зміцнялось і гуртувалося в тісне коло військової семі наше військо, що 18 січня ще раз виявило себе, як ідейних борців, що мали свій певний шлях, — а шлях цей був „Заповіт“ Тарасів Щевченків:

.....вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
Волю окропіте..."

Я не вважаю потрібним ховати назву дивізії, що вислава була делегатів до боротьбистів — це були Волинці. Зроблено це було

за моїм дозволом, бо я був певний, що посланці не знайдуть там того, що для Волинців, як і для всієї Армії, було найціннішим, а саме—співчуття національним домаганням (17 січня з с. Тишківка, на північ від Добринка — переправа через Синюху).

Сподіванки справдилися, і звістки, що їх привезли делегати від боротьбистів, ще зміцнили національну думку Армії.

Борцям національної української революції не було по дорозі ні з „білими“, ні з „червоними“, бо не приходиться говорити про соціальне визволення при національному рабстві; тим більше, що перехоплені повстанцями інструкції Троцького до агітаторів на Україні ясно свідчили, що ховалося за його проклямацією до народу українського.

Підсилене одностайністю думок в Армії, Командування однак вирішило:

- а) по змозі і на далі уникати сугічок з червоними військами;
- б) по змозі і на далі продовжувати марш одною групою, і тільки, коли того вимагатимуть обставини, продовжувати військові акції невеликими групами, й
- в) з огляду на відірваність від Уряду, Армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народніх масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити можливо більший район.

Перехід до акцій окремими відділами був необхідний через те, що надто складна ситуація вимагала спрітного маневрування, до чого більш надавалися невеликі відділи, а крім того, на випадок нещастя — воно не було б загальним для всієї справи.

Поклавши на себе ще нове агітаційно-інформаційне завдання, Армія почала широко його виконувати. Призначенні ще в Любарі Урядом політичні референти розвинули свою працю з більшою інтензивністю; крім того справу цю почали провадити також і всі окремі чинники Армії. Політичні референти скликають громадські сходки і урядовими актами освітлюють перед масами справу й сучасне становище.

По церквах священики в казанях своїх несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликуючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в коршмах, на подвір'ях і по хатах — старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі й розумінню, провадили інформаційно-агітаційну діяльність. Похід надалі фактично стає політичною демонстрацією, що й підготовила весняні події 1920 р. Національні й республіканські демократичні кличі Армії притягали симпатії широких мас населення до себе.

Певність моральної та матеріяльної піддержки з боку своєї української людності дала Армії силу й відвагу розпочати боротьбу також проти Червоної московської армії, яка поволі посувалася з півночі. Для цього армія Українська пішла в запілля Червоної армії.

Коридор, в якому перебувала Українська армія, через наступу большевиків де далі то все звужувався; обстанову остаточно зясував полковник Павловський, що з своїм невеликим відділом партизанів (коло 25 чоловіка) прорісся через фронт червоних військ з Київщини. Інформації полковника Павловського були такі: Червоні широким фронтом поволі посугаються на південь; уstrupовання їхні в половині січня перейшли вже за лінію Христинівка - Шпола; передові частини "червоних" були від нас приблизно за 30 верст. Переправа через Синюху коло м. Торговиці зайнята заставою в 20 чоловік; взагалі сили червоних велики, і армія їхня в добром стані; відношення червоних до повстанців — прихильне.

Одночасно з півдня наспіла звістка про те, що добровольчий відділ вибив нашу кінну залогу з Юзефполя; правда, звістка ця, як виявилося, не була правдивою, але, з огляду на загальну ситуацію, треба було сподіватися, що почнуть виявляти активність і добровольці.

Між 18—20 січня всі частини Армії У. Н. Р. перейшли Синюху через Добринську переправу (30 в. на північ від Ольвіополя); 21 січня зосередилися в районі: м. Хмелева (Волинська дивізія)*), хут. Петрівка та Каракозієвка (Запорожська дивізія), в околицях Глодосів (Київська дивізія), Штаб Армії — с. Гусівка, — і опинилися в смузі охоронних та розвідчих частин добровольців, тим часом як відділи червоних по-декуди наблизилися до білих на денний, а часом південний марш.

Таке становище вимагало від Командування негайного рішення.

Ухвала Командування була — прорив Армії окремими дивізіями в большевицьке запілля. Прийнято було дві пропозиції: отаман Тютюнник вважав для себе за корисне рушити на північ, на Київщину, бо з цією округою його звязувала попередня повстанська діяльність; я ж хотів базуватися на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину через те, що штаб мав відомості про присутність в районі Знаменка — Єлизавет партизана отамана Гулого-Гуленка; штаб мав надію використати організацію його району, розвідчі матеріали та партизанські відділи.

Взявши під увагу негайність справи, ще ввечері 21 січня Командування Армії в своїй директиві (штаб тут користувався місцевою церковно-парафіяльною мапою) вказало дивізіям таку схему дальшої чинності Армії:

- 1) З 22 січня по 15 лютого дивізії повинні відбути марші самостійно по запіллю Червоної армії;
- 2) маневровий район — площи повітів: Звенигородського, Таращанського, Канівського, Черкаського, Чигиринського й Єлизаветського;
- 3) під час маршу дивізії розвинуть агітаційно-інформаційну працю і піднесуть активність повстанських відділів;
- 4) район об'єднання — простір між Чигирином та Черкасами.

*) В Хмелеві Волині поховали (20 січня) померлого від тифу славного полковника Царенка.

Командира Волинців, отамана Загродського, не було під час обговорення плану наступного завдання — через те Командування дало йому вільну руку в його виконанню цього завдання.

II.

Марш південної групи. — Бій під с. Олексіївкою.—Новий поділ групи. — Зустріч штабової колони з отаманом Гулім.

В дальшому поході Українська армія поділилася на дві колони — північну під керуванням отамана Ю. Тютюнника, в складі Київської та Волинської дивізій і південну — в складі Запорожської дивізії, 3-го Кінного полку та Штабу Армії — під моїм проводом.

Командування Південною групою вирішило пробиватися через ворожі фронти по напрямку: Хмельник — Єлизавет, в районі котрого воно сподівалося знайти повстанчі загони. Саме місце прориву було обігране після таких міркувань: Командування розвязувало питання відносно супротивника, спираючись на ті тактичні основи, якими керувалася Добровольча армія,—отже на вузловій залізничній станції Ново-Українка треба було сподіватися присутності бойової формації значної сили; далі в напрямках обох залізниць (Ново-Українка—Сміла, Ново-Українка—Єлизавет), після приписів статуту, мали бути висунені приблизно на пів деннего переходу — менші охоронні відділи. Таким чином місце злуки відділів можна було вважати найбільш сприяючим намірам Командування групи.

Після парафіяльної мапи таким місцем могло бути с. Олексіївка, біля якого за допомогою прихильного до нас населення група могла б знайти необхідний її вихід.

*
+

Наказ, що був виданий групі, мав такі точки:

м. Хмелеве, 23 лютого, 14 год.

1. В ніч з 23 на 24 лютого штаб армії, Запорожська дивізія і 3-ій Кінний полк повинні сфорсувати фронт Добровольчої армії на участку поміж с. Мала-Виська і Плетений-Ташлик (с. Олексіївка лежить між двома залізничними лініями: Ново-Українка — Сміла, Ново-Українка — Єлизавет).

2. Всі частини Групи поділяються на дві маршові колони: першу — кінні і всі більш рухливі частини, а саме: 3-й Кінний полк, кінно-гірний дивізіон і інші окремі кінні сотні — всі під керуванням полковника Стефанова, — і другу, менш рухливу, — всі піші частини та обози, — всі піші частини та обози, — всі під командою полковника Ткачука; штаб при першій колоні.

3. Послідовність в акції: а) до смерку обидві колони мали пересунуться від м. Хмелеве до збірного пункту — в хутори Олександрівка, що були за 10 верстов на південний захід від Малої-Виськи; з цих хуторів повинно було бути, як стемніє, переведене форсування залізниці Ново-Українка—Сміла і потім виконано марш далі з таким розрахунком, щоб завидна вся група зосередилася в хуторах (вихідний пункт для акції

на прорив), що були за 5 верстов на південь від села Олексіївки (див. схему):

б) малося на увазі, що перша колона, як рухливіша, прибуде до вихідного пункту значно раніш, перед світанком і, доки надійде друга колона, спроможеться зясувати обстанову і занести певний пляцдарм для проривчої акції;

в) колонам під час руху наказувалося використувати манівці та глухі переїзди через залізниці й на вихідному пункті чекати на-казу на прорив ворожих фронтів.

4. З огляду на серйозність становища всіх відповідальних начальників було повідомлено про збірне місце Армії У. Н. Р. на 15 лютого.

Треба зауважити, що в той таки самий день (23 січня) групи вже зробили до 25 ти верстов, та треба було ще зробити вночі та по манівцях від 30 до 40 верстов, тому дрібна помилка в маршруті могла повести за собою великі наслідки.

* * *

Марш до збірного пункту (хут. Олександровка) колони виконали без усіких перешкод, не вважаючи на те, що вони проходили за-видна через смугу, що була під доглядом розіздів Добровольчої армії; були тільки поодинокі зустрічі наших розіздів з розіздами добровольчими. Заздалегідь виставлені по висотах, вздовж нашого шляху, нерухомі бекети добре виправдали себе — колони йшли по фарватеру, що був відзначений маяками.

Коло 20 ої години перша колона розпочала свій рух від збірного пункту; ніч була дуже темна, треба було добре триматися передніх; з другої години пішов рясний сніг. Провідниками, що були взяті за порукою місцевих діячів, перша колона ще удосвіта була заведена гаразд до наміченого наказом вихідного пункту (цебто — до хуторів на південь від с. Олексіївки).

Не буде помилкою сказати, що колони наші зробили цей марш майже на ворожих очах; доходило до смішного, до анекдотичного: в час, коли колони машерували через залізничний переїзд, коло 5-ти верстов від Малої-Виськи, до переїзду підіхав добровольчий розізд, якому і на думку не могло впасти, що ті тіни, які йшли повз нього добрих пів години, були ці самі українці, що спричинилися в значній мірі до загальної поразки добровольців. Дракони, що стояли на переїзді, допомагали візникам, напучували їх, кажучи — „держісь більше вправо, влево“ і т. и. Тільки нарешті, коли вже зазначився хвіст колони, дракони звернулися до останнього возу з будою, справедливо міркуючи, що позаду мусів іхати хтось з начальників, — Гаспадін палковнік, какая ето часть? — питає дракон. А з буди йому на це: — Спрасіте, пажалуйста, впереді. Дракон подався наперед і на цей раз натрапив на якогось чергового візника, до якого і звернувся з тим-же запитанням.

Змерзлий, захоплений увесь своїм ділом візник-козак відказав: „Запорожці“.

Далі зрозуміло: драчки зникли в штъмі, але було пізно — колони були вже далеко.

Гріх було б тут не сказати пару слів про провідників, бо стільки разів було наше життя в їхніх руках.

Звичайний малюнок: колона, на чолі штаб; далі маячить прапор, а ще зпереду кроків на 5-10 — провідник, звичайно дядько, а як коли, то й парубок; з провідником поруч іде козак.

Так було завжди при всякому пересуванню. Як спочинок — то провідники міняються; попередній дуже радіє — дякує, бажає щастливої дороги; новий заступає його місце в колоні.

І так завжди — без мап, без компасів.

Очікуючи світанку, перша колона стала на спочинок в хутірях. Негайно на Олексіївку (вона-ж Лутівка) була вислана наша кінна розвідка; по всіх розрахунках колона полковника Ткачука могла прибути не раніше як о 8-ій годині ранку. І можна собі уявити загальне здивування всіх, коли трохи не слідом за нами стала підтягатися і друга наша колона з своїми чималими обозами!

Дядько-проводник повів колону полковника Ткачука повз сане с. Олексіївку, де перебував старшинський відділ Добровольчої армії. Селяне дуже просили полковника Ткачука, щоб він наказав всіх їх забрати,— і ніяк не могли зрозуміти, чому полковник відмовився ваконати їхнє прохання.

Як приклад доброзичливого відношення населення до наших козаків можна навести те, що один наш невеликий відділ, який спізнився стати на марш, мав в с. Ташлику, занятому частинами Добрармії, добрий відпочинок. (Схема ч. 4).

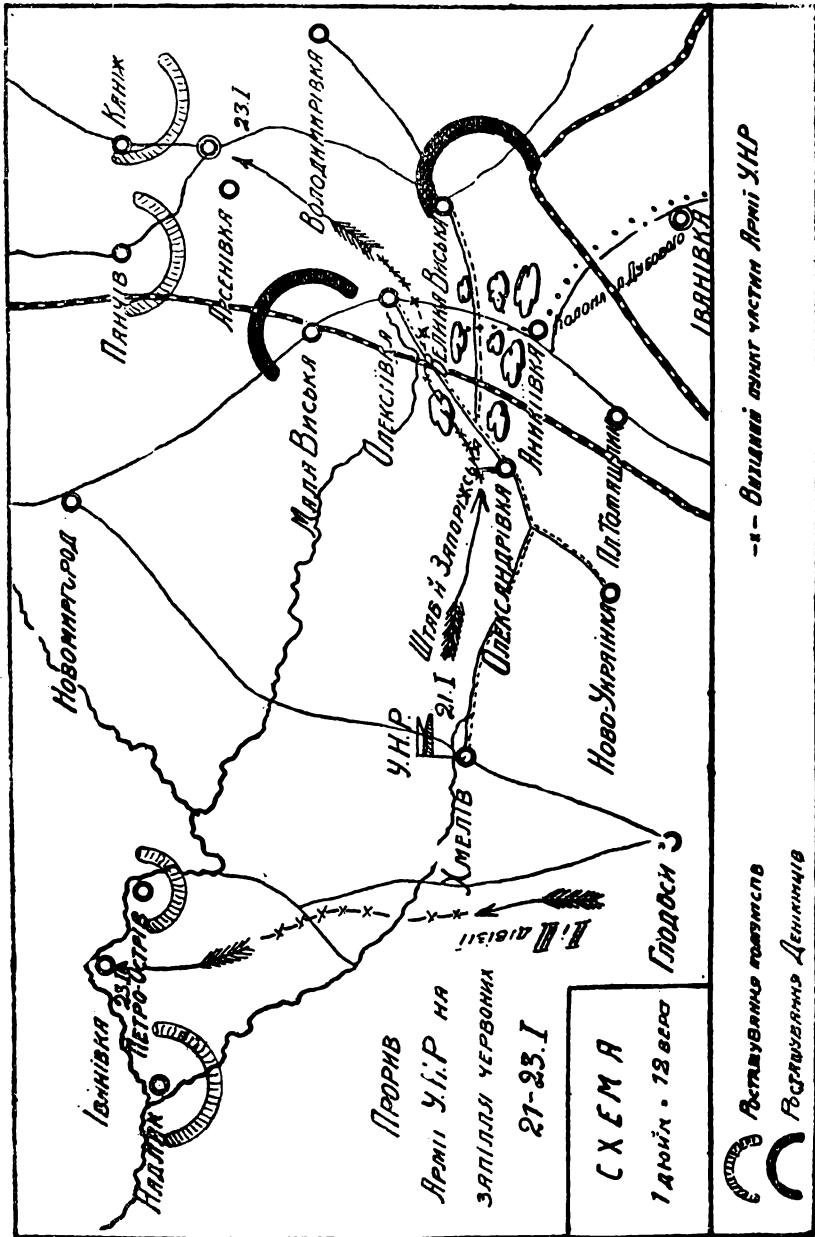
* * *

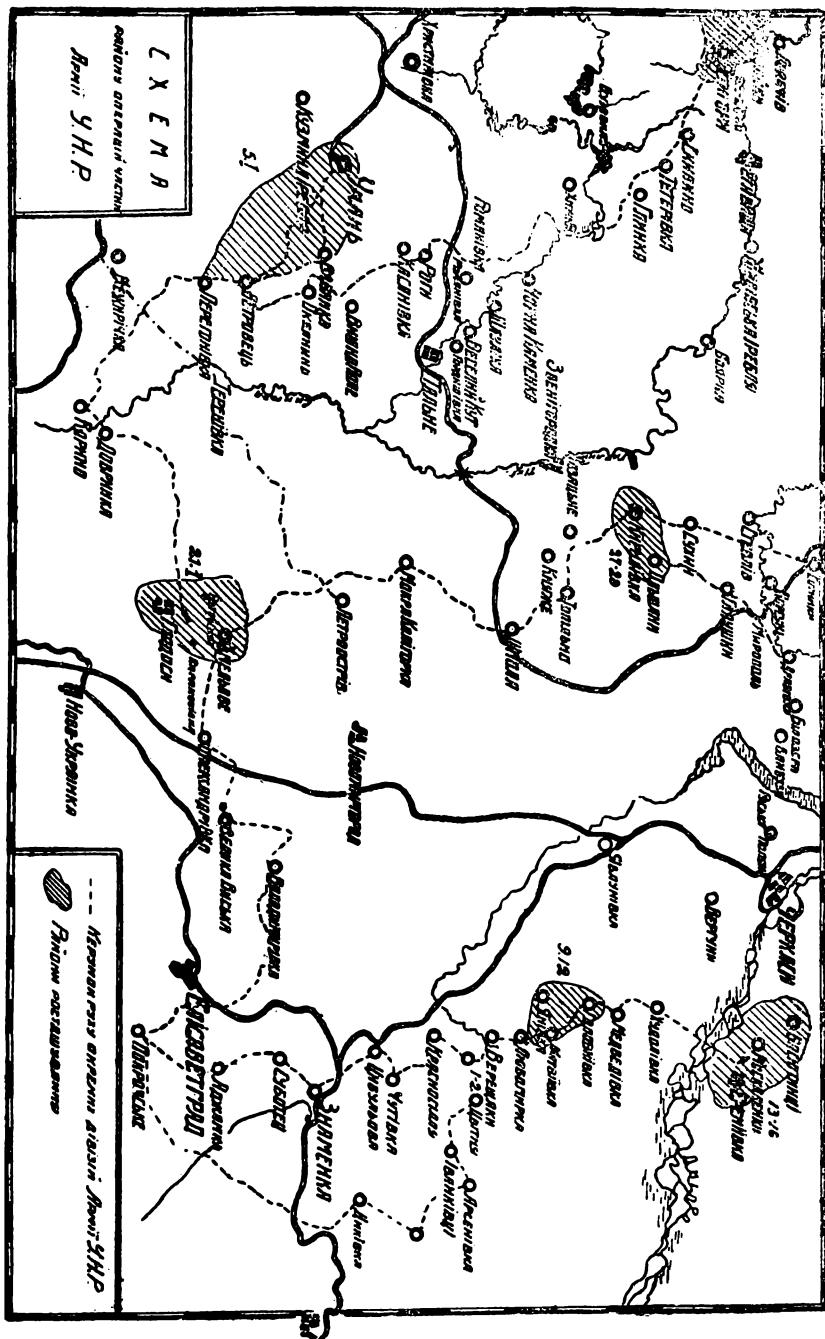
23 січня бій під Олексіївкою був короткотривалий; почався добре, а скінчився нашим поділом на дві групи та втратою частини обозу.

Село Олексіївка лежить в глибокому яру; зі сходу до села підходить велика балка, а далі на південь, в бік Плетеного-Ташлика, починаються окремі переліски, котрі по-троху переходят в досить густий ліс. Взагалі місцевість трохи погорблена та по-де-куди перерізана глибокими балками.

Несподіваним для добровольців нападом 3-ї кінний полк під керуванням полковника Стефанова о 8-ій годині ранку захопив с. Олексіївку, розігнав залогу і захопив чималий обоз. Рештки добровольців відійшли в бік М. Виськи; часами відтіль доносилися окремі постріли. Згодом добровольці посунулися трохи наперед, і їхні кулемети почали обстрілювати західний край Олексіївки; проте влучний огонь гармат Алмазовців примусив їх знову відійти.

О 9-ій годині вся дивізія була введена до села, щоб хоч годину дати частинам спочити й зогрітися. О 10-ій годині Командування зорієнтувалося і вирішило продовжувати марш далі на північ, для чого було видано такого наказа:

Олексіївка, 24 січня, 10 година.

1. Група має продовжувати свій марш далі на північ в напрямку с. Девята-Рота задля виходу в запілля червоних.
2. З-їй Кінний полк негайно вирушає на північ в напрямкові с. Арсенівка і має зясувати найэрзучніші шляхи задля дальнього руху групи, забезпечивши його надійно охоронними бекетами і стежами.
3. Відділові полковника Ткачука в складі: пішої б'єфгади полковника Дубового і гарматного дивізіону полковника Алмазова — утримувати далі с. Олексіївку, особливо доглядаючи за північно-західнім напрямком.
4. Після зясування З-м Кінним полком вільного шляху — частинам групи буде визначений порядок і час вимаршу.
5. Штаб групи при відділі полковника Ткачука (в хаті біля церкви).

За годину становище виглядало так:

З-їй Кінний полк вирушив для виконання свого завдання і був вже верстов за 4, коли з лівого крила надійшли звістки, що лави добровольців в південно-східному напрямку значно згустилися, і що ворог виявляє нахил до контр-наступу; — був виданий наказ про перехід відділу полковника Ткачука в контр-наступ; однак фізичні, а тому й моральні сили Запорожців були вичерпані; замерзлі після 70 верстового маршу, майже не ївши, Запорожці не могли виявити своєї звичайної маневрової здібності; після короткого бою почався частинний відступ нашого лівого крила, який, під сильним натиском ворога, перейшов потім у загальний.

Я хотів кинути невелику (коней з 30) Гайдамацьку сотню і свій конвой (коней з 20) у фланговий контр-наступ, щоб полегшити становище нашої піхоти, для чого персонально повів сотню і свій конвой на наше праве крило до вихідного до атаки пункту, біля млина; однак з цієї моєї спроби нічого не вийшло через надзвичайно рясній кулеметний вогонь — частини почали загальний відворот на південь під захистом влучного огню полковника Алмазова.

Отже в той час, коли штаб з конвоєм і гайдамацька сотня відходили на нашому правому крилі в напрямкові поблизького невеличкого ліска, ми побачили, що цей лісок поспішає заняти також якась інша кавалерійська частина коней в 100 з кулеметами на тачанках.

Дистанція поміж нами хутко зменшувалася; була нелевна гадка, чи не частина це нашого З-го Кінного полку, що не спромоглася прорітися через фронт; ще проминув якийсь час, поки розіди наші та ворожі розпізналися й почали поміж себе бій і, раніш ніж ми змогли щось вдіяти, три кулемети та 100 рушниць розпочали по нас шалену стрілянину.

Без особливих страт, під захистом одного свого кулемета ми відійшли в поблизьку балку; правда, козак-кулеметчик з мого конвою, котрий з власного почину своїм влучним вогнем прикривав наш відступ, був смертельно поранений і незабаром помер.

Так сталося нове, вже не з власного нашого бажання, розеднання Запорожців на два загони. Даремно тут шукати винних; не витримали людські сили; найбільша вина, можливо, лежала на мені, бо було помилкою давати спочинок тяжко стомленому козацтву

в таких виключчих обставинах; крім того лишешь в безупинному рухові можна було знайти вихід з цієї ситуації, бо, як вказує дійсність, напрямок для прориву був обіграний цілком правильно.

З-їй Кінний полк, як виявилося пізніше, теж бачив цю кінну ворожу частину, проте гадав, що це були Алмазовці, і помаршував далі; без сумніву, це була дуже значна помилка з боку командування З-го Кінного полку. Як обозники-дядьки не силкувалися, як вони не маневрували із своїми важкими возами, але обоз ми в більшості розгубили — частину добровольці забрали, а частину селяне переховали.

Над вечір в с. Арсенівці, де зібралися всі, кому повелося продержтися через добровольчий фронт, ми вже мали повідомлення, що зясували нашу ситуацію: Добровольчий фронт поділяв тепер Запорожців на дві групи; приблизно через добровольчий фронт продерлося до 350 верхівців із штабом дивізії та частиною обозу.

Окрема Гайдамацька сотня та кінні команди, що продержлися із штабом Запорожців та З-м Кінним полком, з моєго наказу були зведені в одну частину, і таким чином в Арсенівці було покладено початок формування 2-го Кінно-Запорожського полку; пізніше до нього було прилучено ще сотню полку кошового отамана Костя Гордієнка, що тимчасом перебувала при кіннім полку Чорних Запорожців.

Першим командиром цього нового кінного полку було признаено полковника Волощенка, що користувався у Запорожців доброю славою, як старшина й гарматчик.

Після цієї реорганізації наша група прибрала характер кінної бригади; при колоні був штаб, через те при дальшому оповіданню я буду її називати штабовою колоною, південну-ж групу — за назвищем її командира — колоною полковника Дубового.

* * *

Другий день (24 січня) був для нас не більш щасливим. Цей день було вирішено перебути на селі для того, щоб отримати будь-які відомості про напрямок руху частин, що від нас відірвалися, а крім того могли ще надійти поодинокі наші люди; Добровольці нас не турбували, але за те ми були вже в близькому сусістві від якоїсь большевицької частини, що займала „П'яту Роту“ (приблизно 5–6 верстов на південний захід).

Дійсно, на протязі дня де-хто підіхав, а де-хто ледви приліз, і нарешті о півдня ми вже мали певні інформації що-до другої частини Запорожців: — під командуванням полковника Дубового вони рушили через залізницю Ново-Українка — Єлизавет на південну Херсонщину.

Події під Олексіївкою тільки зміцнювали моє попереднє рішення шукати злукі з отаманом Гулім-Гуленком, і на 25 січня були видані відповідні зарядження. О 4-їй годині в день ми ховали ко-зака-кулеметчика, після чого я повернувся до хати священика.

Раптом увійшла паніматка—біла як крейда, сіла і ледви спромоглася вимовити:—„большевики”; прислухалися — дійсно кулемет—бій у самому селі...

Спочатку було зовсім погано... Врятував метод — ніколи не розташовуватися в одному селі. Коли стався сполох в нашому селі, то 3-ї Кінний полк встигстати в поготівлю. Я з командиром Немирівського куріння і конвоєм почали охоплювати большевиків з-ліва, а 3-ї Кінний полк тимчасом, під командою полковника Вишневського, славно розвернувся з правого боку від большевиків і по висотах; незабаром ми примусили большевиків тікати в повному розумінні цього слова, скидаючи навіть для швидкості руху нові кожушки Добровольчої армії. Таким чином ці кожушки, порівнюючи за короткий час, перейшли вже в треті руки — від добровольців до большевиків, а звідти до нас.

Цей епізод з большевиками нас підбадьорив, тим більш, що 3-му Кінному полкові пощастило вивезти відбитий у добровольців обоз, а він був чималий і досить коштовний; річі були переважно англійських фірм.

А в той-же самий час добровольці використовували наш обоз!

* * *

Зустріч з отаманом Гулим-Гуленком сталася незабаром і майже випадково.

Здається, на перший (25 січня) день маршу в напрямку залічниції станції Знаменка наша кінна бригада о півдня підходила до великого села Володимировки (22 верстов на північний захід від Єлизавета), де думала стати на довший спочинок, коли від передньої розвідки було отримано звістку, що в селі перебувають Гулівці.

Однак здивування наше ще збільшилося, коли в першій частині села на варті ми побачили здорових, дужих, одягнутих у військову уніформу вояків, у яких на грудях були великі чорні бинди; — це були Махнівці, які, як вони самі казали, були в союзі з Гулівцями.

Ця зустріч з отаманом Гулим через свою несподіваність стала ще більш любою та сердечною. Отаман Гулий, через своїх агентів, — знов про наш рух і сам шукав з нами злукі; ця злуха двох національних сил — одних, що являлися воявниками на місці, і других — нас з регулярної армії, відбилася на обох сторонах дуже добре; хата, де відбулася ця зустріч, нагадувала шумливий вулик — тут все гуло від розмов та вигуків, бо зустрілись старі товариши по зброї, по сучасній боротьбі, а навіть знайшлися й рідні.

Враження від організованості Гулівців було надзвичайне; партізани мали бравий козацький вигляд: в доброму військовому убранині зо всіма національними відзнаками — шликами, стрічками і т. і. Озброєнню партізанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня „Національна Гвардія“.

На вечірній нараді в штабі отамана Гулого, після моїх інформацій, отаман Гулий намалював нам досить цікаву ситуацію, в якій він перебував, і в якій тепер і ми опинилися.

Отаман Гулий, що мав міцну повстанчу організацію на Херсонщині, Катеринославщині, а потім вище по Дніпру аж до Холодного Яру, мав також значні відділи партизанів, — відограв не малу роль в дезорганізації запілля Добровольчої армії, надто з того часу, як добровольці розпочали ворожі акції супроти Української армії.

Відомі вже події в Київі, після яких наші війська залишили столицю, були гаслом для всіх повстанців і партизанів: наміри добровольців зробилися для них ясними, і все національно-свідоме розпочало активну боротьбу в запіллю Добровольчої армії; наслідки цієї боротьби відомі. Залізнича дільниця Катеринослав — Знаменка — Павлик опинилася в руках повстанців; повстанці хутко очистили повіти Верхнедніпровський, Олексandrівський й частину Кременчуцького; значні склади перейшли до їхнього розпорядження.

Через зазначені вище обставини більшевики не могли не рахуватися з повстанцями — скрізь бу в поширеній наказ Троцького про те, що Червона армія йде на Вкраїну, як визвольниця, що Вкраїна має сама встановити свої відносини до Росії; наказ цей зупинив, правда тимчасово, повстанців, і вони були на роздоріжжю.

Пізніше, в січні, коли для більшевиків „білої небезпеки“ вже не існувало, вони різко змінюють свою тактику що-до повстанців, дякують їм за допомогу й запропоновують або „самораспуститься“, або вступати до червоних частин.

Огаман Гулий-Гуленко рішучо відмовився виконати домагання комуністів, що-до приолучення його партизанів до Червоної армії, і на цьому тлі почалися загострення, що з кожним днем, з кожним новим питанням побільшувалися і явно вели до конфлікту.

Після обміркування стаковища на нараді було ухвалено:

1) Отаманові Гулому продовжувати і надалі свої зносини з більшевиками, силкуючись зволікати їх, як мага довше.

2) Запорожці далі підуть часово під назвою „Гулівців“; всі непорозуміння між ними та більшевиками мав розвязувати отаман Гулий.

3) Отаман Гулий з партизанськими відділами має пристратись до Армії, та, використовуючи свої звязки, мусить погодити групу полковника Дубового й Алмазова увійти з нами в звязок.

4) Потім були обмірковані й ухвалені деталі майбутнього маршу, економічні та організаційні питання (так, наприклад, від отамана Гулого нам пощастило дістати чимало патронів до рушниць).

Таким чином, далі мала мандрувати по Правобережжю досить цікава група: частини Армії У. Н. Р., відділи партизанів, що тимчасово були під Радянським прапором, та Махнівці. Що правда останні не прийшлися до смаку нашим козакам — їхній нглізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне відношення до на-

чальників, анархічна логіка — все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром Махнівців, за винятком кінної сотні, було відпущенено.

* * *

Дальший наш похід з початку лютого і до 15го, коли ми, згідно з попереднім наказом по Армії, мали сполучитися з двома іншими дивізіями, а також похід дивізії Київської і Волинської відбувся в смузі, яку зорганізували повстанці, що й спричинилося до того, що незабаром нам пощастило зіднатися з групою полковників Дубового та Алмазова, вийти з біжнього запілля Червоної армії, порівнюючи добре, й нарешті в зазначений час і в зазначеному пункті прийти до обєднання всіх частин Армії.

Під час цього руху слід звернути увагу на: 1) зустріч нашу з Лотишами, 2) оточення мого і отамана Гулого штабів кінною дивізією Червоної армії, 3) злуку нашу з колоною полковника Дубового і нарешті 4) несподіваний напад радянця Коцуря на 3-ій Кінний полк і 5) дуже щасливий похід Київської і Волинської дивізії по маршруту Звенигородка — Канів — Черкаси.

Перш ніж розказувати про хід цих подій, слід докладніше сказати про повстанців та партизанів.

III.

Повстанчий рух і партизани. — Ідеологія, типові угруповання, організація і роля партизанів в загальній боротьбі Українського народу за Державність Українську.

майбутнього.

Цікаво прослідкувати еволюцію народного думання:

На першому селянському зізді повстають два напрямки, які відтоді не сходять уже зі сцени.

„Перший — домагатися здійснення національно-територіальної автономії;

Другий — домагатися вирішення земельного питання українським сойном“.

Всеукраїнський Національний Конгрес, що відбувається між 4 до 8 квітня, стверджує ці напрямки і розвиває їх в загально-державному напрямкові. „Федерацію з іншими народами Сходу й забезпечення прав меншостей у себе“ Український народ мовби закінчує цикл революційних придбань.

Як еволюціонувала політична думка української інтелігенції, що від домагання автономії дійшла в переважній більшості до вимоги повної державної незалежності, так і селянська маса поступово зміняла свій світогляд.

Несподівано захоплений революційними подіями, не підготований для самостійного політичного життя — народ наш примушений був самотужки вирішувати проблеми свого

5 — 8 травня на зізді заступників майже мільйонового вояцтва маніфестиється його непохитна воля, стати на сторожі української справи.

Чим-же відповідає на це все Москва? — Проволіканням, нещирістю, обіцянками, уступками в часі власної руїни та озброєним опором в години більшої організованості й сили.

Революційний маятник пішов далі — 3-м, а пізніше 4-м Універсалом Український народ ставить себе в новий стан — Незалежності Держави; в наслідок-же цього розпочалася довга і кривава боротьба з червоними, потім з білими, а далі знов з червоними.

Висунутий під час цієї боротьби на авансцену спільній „кателок“ та „окопна воша“ довгий час непокоїли наше селянство, про те з часом в дальшому перебігові подій „дядько“ сам побачив, яка роля належала йому у всій цій байці і ступнево, після тяжких вагань, ідеологія народніх мас в 1919 році набуває сталої державної форми: Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом „В своїй хаті—своя правда, і сила, і воля“, в наслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби.

В цій боротьбі, яка з кожним днем ставала все більш запеклою, поруч з урядовою боротьбою за допомогою військових формacій, стає й Український народ, засоби й форма боротьби якого набрали своїх властивостей.

* * *

Повстанчий рух почав вже виявлятися ще за часів Центральної Ради, коли у перше організувалися загони, щоб забезпечити лад і спокій у тих повітах, через які проходили вояки, що поверталися додому з загального російського фронту.

Придивляючись до цих повстанчих організацій, мусимо ствердити, що особа отамана відограє у них значну роль. На отамана вибирають не тільки військовиків, а часто-густо й людей інших професій — учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священики, бо отаман був політик-вождь, що відбивав у своїй особі національні й соціальні бажання даної округи. Отаман по винен був бути добрим організатором й адміністратором; він має судову й адміністративну повновласті у своїй окрузі.

Отаманові співробітникає Начальник Штабу, при чому часті інстинктивно у повстанців панує здорова думка, що Начальник Штабу має бути обовязково фаховець — кадровий старшина; прикладом, на протязі 8 місяців Начальником Штабу у Махна був штабський капітан Григорович, до речі в данному разі це був один з видів експропріяції.

Повстанці ніколи ні від кого нічого для свого озброєння не одержували, все вони мусили добувати самі, та при тому часто шляхом бою; кожний відступ ворожої армії був для них періодом особливої діяльності, що-до придбання вогнеприпасу та іншого

військового знаряддя, все придане повстанці й партизани, звичайно, заховували в потаємних місцях з такою обережністю, що мабуть чимало з таких запасів, після смерті їх хазяїв, будуть довший час ще перебувати по своїх схованках.

Партизанські загони звичайно невеликі, до них вступає все найбільш загартоване, спритне—з природним хистом до військової справи. При своїх акціях вони спираються на повстанців та прихильну їм людність на місцях, уявляючи собою з своїм отаманом моральний та фаховий осередок.

Доктрину, що керує повстанцями й партизанами, можна укладти в такі рімся: все, що стоїть на дорозі до наших визвольних домагань, є наш ворог. В боротьбі компромісів не знаємо, наша поява несе ворогові смерть, передбачити її не можна, бо ми є всюди й ніде*).

Методи боротьби. Найудосконалена розвідка, націлення удару в найболючішу точку—в ворожий штаб, склад вогнеприпсу, військову стайню... і приголомшення ворога. Деморалізація його шляхом розповсюдження неправдивих чуток, перерва сполучень, знищення всякого, хто наслівся відійти від команди і т. і.

Кулемет, граната, кінний наскок є головними засобами повстанців, а ніч, туман, негода, якась особливо несприятлива для руху регулярного війська місцевість,—це найкращі співробітники партизанів. В своїй тактиці партизани вживають також таких засобів, які мають робити враження на психіку ворога й уводити його в блуд,—так, наприклад, цілі села демонструють піші лави, кількість кінноти збільшується дядьками на конях; про зброю для таких „статистів“ не дбають—коси та вила, а то й просто добрий дрючик.

От-же звідки вибухала та сила, що робила повстанський рух таким дужим, трівким і відпорним супроти розкладових змагань його ворогів? Звідки прийшли всі ці проводирі, які вже й сьогодня подекуди повіті легендарною славою, звідки й вони брали собі сили для проводу помсти й власної самопожертви?

З хуторів, з селянських дворів, цих самих чистеньких затишних хаток—звідти безпосередньо виходила ця сила, що робила звичайні постаті велетенськими; вони-ж видавали й проводирів, що в більшості мали освіту загальну—сельські школи, а військову—N-ої учебної команди.

Не було села на Україні, що не мало свого „штабу“, десь в потаємній бальці, чи у велетенського дуба „Мазепи“ повстанці мали збірне місце. Там розряжалася накоплена в хаті енергія—там ватажки-отамани прищеплювали масі—спільну думку й волю й виковували апарат боротьби.

По боях... нові могили на цвинтаріцах, правда не такі високі як старі козацькі, на вид яких виховалося не одне молодече серце.

*) Відродилася старо-українська традиція: Де крак—там козак, а де байрак—там сто козаків. — Редакція.

Сила партизанів полягала в їхній одностайності й товариській вірності, поки ці традиції були міцні, поки ворогам не вдалося вляти в лави повстанців своїх людей — це був найвитриваліший із усіх фронтів, що Українська Нація протиставила своїм ворогам.

* * *

На Україні під ту пору визначаються найбільш яскраво чотири політичні напрямки в революційних масах, відповідно чому були й повстанські угруповання: з прихильників У. Н. Р., Радянців, хліборобів і так званих „Махнівців“ (Ангел—Черніговщина, Романенко—Прилуки, Зелений — Київщина, родина Соколовських — Київщина, Шепель — Хмельник, Волинець — Гайсин, Заболотний — Балта, Пятіненко, Шуба, Левченко, Любченко—Полтавщина) й т. п.

Позицію повстанців, що відстоювали У. Н. Р., я вже освітлив вище, спинюся більш докладно на інших.

Поруч із розвитком большевизму в Центральній Росії збільшується радянський рух і на Україні. Спочатку слабий, зденаціолізований, той рух потім за часів гетьманщини набуває більшої сили і навіть до нього пристає купка отаманів з табору У. Н. Р., як, наприклад, Шинкар, Григорів та інші зі своїми прихильниками. З того часу радянський рух починає прибирати теж, що-раз то більшу національну фарбу, появляються націоналісти проводарі отамані-радянці.

Слухно запримічено, що народня революційна творчість дуже вірізняла большевиків від комуністів, або, як в народі говорилося — комуни».

Большевики в народній свідомості були ті, які хотіли „більше волі“, „більше землі“, а лише політична чуйність і гнуучкість Леніна скористала з цих слів, щоб сполучити два революційні напрямки в один, по суті річі ріжні (партия большевиків-комуністів), наші радянці були — большевики.

Під час Зимового походу з одним із таких радянців отаманів Коцуrom ми зустрілися біля Чигирина. Полковник Стефанів, що вів із ним персонально переговори, так малював тодішнього володаря Чигиринщини: років з 28, в національному, що переходило в оперетове, уbrанию, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити враження на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило враження вмерлого міста. Влада Коцура поширювалася на 4 окоплишніх великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чутно ще про двох-трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні.

В кінці 1919 року і на початку 1920 р. партія Укр. комуністів (т. з. боротьбисти) пробували зорганізувати свою власну військову силу. Для своїх цілей боротьбисти думали використувати радянських отаманів, як Коцура, Волох та інші.

Найоригінальнішим явищем на українському ґрунті в повстанській боротьбі є Махно та його організація.

Махно в своїй особі сконцентрував неясні бунтарські домагання маси, умів її зорганізувати в бойову формацию, виробити специфічну для Махнівців дисципліну і навіть власні тактичні способи. Цей із зовнішнього боку непоказний чоловік стає диктатором і провідником маси під лозунгами:

„Фабрики—робочим, земля—крестьянам, геть капіталізм, праця в наймах, державне пригнічення“.

В революцію 1905 року за Махна було чути не багато. „Тарани“ та „Махнівці“ були в опінії загалу на Катеринославщині звичайнісінські розбійники.

Час від першого більшевицького наступу до опанування німцями всієї території України — характеризується як час найбільшого безвластя, у взаємній боротьбі, і більшевики, і українці сильно поズбавили себе в організаційних можливостях. Влада, звичайно, ледві жевріла в губерніяльних містах, а вже в повітових містах володіли ріжноманітні політичні групи.

На Херсонщині, а особливо в її східно-південній частині життя теж не стояло. В місті Олександровську господарювала Маруся Нікіфорова, відділ якої часом доходив до 1,500 чоловік, в селі Дібрівці — Брова, українець. Коли Брову в одній сутичці забито (куля влучила в брів), його заступив Щусь, теж свідомий українець, старший унтер-офіцер; при цьому відділ Брови значно збільшився. Відділ мав на озброєнню — рушниці, ручні гранати й кулемети систему Люїса, й нарешті до Гуляї-Поля повернув з Москви Нестір Махно, анархіст-комуніст, діяльність якого на перших часах не виходила за межі його родинного міста й лише зрідка поширювалася на сусідні залізничні колії. Всі ці відділи переслідували лише цілі крайнього напрямку, які в малоосвіченій людності відбилися в формах більш простих: „За волю й землю, за бідноту, бери все, що бачиш, бо все по праву належить тобі“.

Геть всяку владу людську. Помста, помста без краю всім, хто обмежує волю. Чорний кольор на прапорах та биндах вибирається як зовнішня ознака Махнівців. Репресія окупаційної влади та звірства нащадків дідичів кидають в обійми Махна широкі маси селянства, надаючи подіям значіння народного здвигу.

Навколо Махна починають кружляти легенди, там він обдарував вдову, там допоміг селянам покарати поміщика, то поширюються оповідання про те, як Махно в офіцерському вбранні, з золотими погонами зробив особисту розвідку в Добровольчому Штабі, а потім зробив напад на добровольців, то переодягнений за парубка він розігруждає по ворожому таборі, сіє переполох та паніку і т. і.

Таким чином росте постать Махна-месника, він раптово стає найпопулярнішою особою на цілому півдні.

Анархісти, які на Катеринославщині мали свою базу, негайно пристали до Махнівщини й намагалися надати цьому рухові свої форми.

Відомі анархісти Аршилов і Волін (останній перебував у Махна від серпня 19 до січня 20 року) зорганізували йому революційну повітову раду, налагодили видання двох часописів „Ізвестія“ й „Набат“, заведено було свої гроші, в святочні моменти виспівувався свій власний гімн і т. і. Здібний військовий організатор старшина Васильєв в товаристві вахмістра Довженка, матроса Лященка й ще де-яких інших осіб надали Махнівським ватагам вигляд партизанських загонів; систематизується боротьба на значних просторах.

Військові акції Махна набувають певних партизанських форм, далеких від його попередніх ушкуючих походів. Яскравим зразком яких може служити напад його п'ятнадцяти тисячної банди в грудні (26—31. XII) 1918 р. на місто Катеринослав, який боронила горстка козаків Катеринославського Кошу, і який врешті для Махна скінчився дуже й дуже трагічно (з нашого боку були козацькі старшини Самокіш, Савка, Рукін, Білоус-Савченко й інші). Сам Нестор Махно пізніше оповідав, що ніколи ні раніш, ні пізніш не мав такої поразки, якої завдали йому Запорожці.

В протилежність вказаним формаціям на тій-же самій площі з інтелігенської молоді зорганізувався відділ в 150 шабель старшини Яковleva, який стояв на сторожі порядку й національних домагань. Взаємовідносини поміж Яковлевим та переліченими вище відділами характеризує записана телеграфічна розмова поміж Махном і Маруцею Нікіфоровою. „Буржуазія лікує (тоб-то Яковлев), прикриваючись українським прапором; надішли людей та авто, ми покажемо їм „Кузькину Мать“... (з оповідання К. Григор'єва).

Під натиском німецько-австрійських частин Маруся Нікіфорова скоро залишила Україну й відійшла на Ростов. Щусь був побитий і з рештками розпорощився, а Махна оточено в Гуляй-Полі, звідки йому пощастило не лише вирватися, а й добре побити німців; ця перемога виводить Махна з Гуляй-Поля на широкі шляхи — він стає об'єктом, до якого починають горнутися всі ті, не виключаючи селянства, яким так чи інакше загрожувала небезпека від нового політичного курсу.

З першого району — Лозова — Бердянськ — Маріуполь — Таганрог — Луганськ — Катеринослав — коло діяльності Махна-месника переходить на всю південну Україну. Махно одержує назвище „батька“, яке за ним живе і по цей день. До Махна приєднуються відділи Щуся, Петренка, Платонова.

Махно, як та гідра стоголова — тут його розібють, навіть радіють, що зловили самого „батька“, але незабаром він зявляється в іншому місці; сьогодня Махно загрожує Катеринославу, завтра облягає Миколаїв.

Махно часто міняв своїх „союзників“: сьогодня з червоними, завтра з білими, потім проти обох з українським національним рухом (25 вересня 1919 р. на Уманщині він здав до війська У. Н. Р. 4,000 ранених і хорих партизанів). Проте у всіх цих союзах була провідна думка: зі слабшим на дужчого.

За часів Директорії був час, коли Махно надумав взяти під своє керування цілу округу разом з відомим на півдні отаманом Григорьевим, й тим самим перевести своє діло в більш конкретну фазу. Територія від Катеринослава до Вознесенська повинна була бути проголошена землею вільного люду.

„Батько“ не любив конкурентів, й коли Каменів в імені совітської влади оголосив зраду революції отаманом Григорьевим (телеграма Каменєва від 5.19 ч. 272 на ім'я „батька Махна“), Махно це використав і на зізді революційної повстанчої армії (27 липня 1919 р. в селі Сентове, Олександровського повіту), в товаристві Чубенка, на очах всього зізду застрелив Григорєва.

З часом ситуація ще більше міняється — національні українські елементи в боротьбі з добровольцями та большевиками з Правобережжя йдуть до Армії У. Н. Р., тіж самі елементи Лівобережжя мусили собі шукати виходу — і такий для них, що бачили в Деникіні реакцію, був один — іти до Махна. І теж в міру того, як міняються кадри Махновців, міняється також їхня ідеологія, що поволі набуває національної барви, чим порушається цільність організації Махна.

Під упливом українських домагань в осені 1919 р. Махно був примушений увійти в переговори з Головним Командуванням У. Н. Р., а під час походу на Київщину координував свою діяльність з українськими військами. Під час Зимового походу 1919/20 р. ми бачили чимало Махновців у повстанчих лавах; були вони частинно й у складі Галицької армії*).

Тепер ми знаємо, що з грудня 1920 р., коли Українська й Московсько-Добровольча армія Врангеля відійшли на чужі землі — Махно залишився на самоті супроти ворога переможця. Проте не лише в цьому лежить причина його наступних невдач — її треба шукати глибше. Махновські „ракли“ й „брата“ своїм безцеремонним поводженням і постійними бешкетами сприкрилися селянству. До цього прилучився також неврожай на Україні, який взагалі ослабив енергію мас. В 1921 р. мусив Махно зі жменею людей тікати з України. Проста „філософія“ Махна — „багатий бійся, бідний смійся“ — вже не могла задовольнити селянських мас.

Безперестанні перекидання Махна від одного союзника до другого зменишили до нього симпатії населення й похитнули віру в політичний розум цього типового „козака Мамая“.

Навколо питання про Махновщину вже тепер зібралася чимала література, в якій воно розглядається під ріжними кутами від організованого бандитизму, що межує з садизмом (Герасименка), до найбільш яскраво виявленого хотіння перевести в життя форму після доктрини анархістів-комуністів.

В книжці анархіста П. Аршинова („Істория Махновского движения“, видання анархістів-комуністів, 1929 р., Берлін), постійного

*) Обидві сторони мали звязкових відпоручників (Волинська дивізія, станція Кодима).

співробітника Махна, автор провадить певну думку, і його праця вражає зібраним матеріалом, як по біографічним даним про самого Махна, так і взагалі всього, що стосувалося до цього народного руху.

Махно, „талановитий організатор і партизан-геній“, виступає в оповіданнях Аршинова спочатку в ролі mestника за себе й свою родинну округу й лише потроху виростає в імпозантну постать народного борця й провідника доктрини анархістів-комуністів на Україні.

Автор жаліє, що не всі анархісти підтримали Махнівщину, в наслідок чого рух мав свої відхилення і не досяг тих розмірів, яких він-би міг здобути.

На ріжноманітні „союзи“ Махна автор дивиться, як на тактичні кроки, не більше, на шляху возвolenня народу від всіляких „пора-бощень“ — релігійних, національних і соціально-політичних.

Найупергішу боротьбу Махно перевів з реакційним білим рухом та з комуністами, і особливо з останніми, які замісць „хозяїна-капіталіста“ підсували народові — „хозяїна-державу“, тоді, як нарід ішов до „громадянського й господарчого самоврядування“.

Большевики свою компанію супроти Махна провадили не лише зброєю, а й агітацією, бо надавали „Махнівщині“ значіння народного руху (часопис „Путь к свободе“). В квітні 1919 р. Каменів, в імені Ц. К., ревізує Махнівщину; на Катеринославщину призначається Дубенко; робляться спроби вбити Махна і так покінчити з ділом.

В наслідок переслідувань Махно вирішує тимчасово здати командування повстанчою армією, проте незабаром повертається знов до праці і спільно з большевиками виступає проти Врангеля (15 лютого 1920 р.). Це була лебедина пісня Махнівського війська: большевики мали вже певне рішення для ліквідації свого спільнника. (Наказ з дня 23.Х. 1920 р., число 149). 7-го грудня 1920 р. Марченко привів до м. Керменчука, Маріупільського повіту, лише 250 верхівців — рештку, якій пощастило пробитися кріз частини Червоної армії, що оточили Махнівців.

Свій доклад Махнові Марченко закінчив характерним висловом: „От тепер ми знаємо, що таке комуністи“.

Коли ми читаємо цю книжку, то не можемо не зупинити своєї уваги над тим, хто-ж були співробітники Махна; я кажу про тих, що несли своє життя за „Махнівщину“. Це були: Петренко, Маслов, Шпорта, Пархоменко, Щусь, Іванюк, Матросенко, Вдовиченко, Брова, Куриленко, Кожин; не обійшлося й без Середи й Богуна... Через те є цілком зрозумілим, що Махнівці на еміграції опинилися в Українському таборі.

Яко анархіст П. Аршинов не міг не одкидати в Махнівщині національної барви, про те дійсність суперечить цьому; Махнівщина, вірна собі до кінця в питаннях соціальних, зробила рішуче зміни в бік національного руху.

Ще кілька місяців боротьби, „петель“ по всій Україні й нарешті 28 серпня 1921 р. Махно з зазначенним уже „товариством“ залишив Україну й перейшов до Румунії, а пізніше всі вони опинюються в таборі інтернованих в Польщі, і не в якому іншому, а в таборі для інтернованих українців (Стрілкові). Там від Махна не раз чули: „На цій проклятій каторзі зовсім забув рідну мову“, або — „треба-ж нарешті вчитися рідної мови“. Що-ж до його жінки — то вона стає членом таборової спілки учителек українок.

* * *

Осінь 1919 р. була дуже критичним моментом для української справи. Але Національна армія вибуває в 5-ти місячний похід у вороже запілля і тим самим знов підсилює імпульс та енергію в повстанчих організаціях. З цього часу повстанчий рух, переважно на Правобережжю, дістає кращу організованість і в повному звязку й контакті з Армією провадить боротьбу супроти всіх тих, що шкодили визвольному національному рухові.

Всупереч з олінією Ю. Тютюнника (див. його твір: „Зимовий похід“, частина I), командування Армією за час походу ставилося уважно до повстанського руху і ставило собі завданням упорядкувати його.

Ставши з самого початку свого маршу на точку погляду не допускати окремих виступів, воно вважало необхідним дати всім керовникам інструкцію таку, яка-б направила весь повстанчий рух в одно загальне річище. Одинадцять пунктів відозви отамана Ю. Тютюнника до селян та Чарторійська відозва Уряду на думку Командування вповні відповідало потребі й абсолютно було здійснено видавати ще якісь нові директиви, тим більше, що воно було видано за підписами Ю. Тютюнника, як заступника командарма; згідно з моїм наказом, її поширювали всі частини Армії:— лишалася технічна частина — організаційні форми і керування.

Що-до форми, то вона виливалася ступнево. В Таращанському повіті Командування (20 — 25 грудня 1919 р.) знайшло людей у пригніченому стані і дуже перевтомленими, і тому порадило повстанцям, як маску, придбати собі форму Січи. Було призначено загальне керування (під час походу на Київ ця група виставила загони до 2,000 чоловік і відзначилася дуже активною діяльністю). На Уманщині Командування знайшло більш жвавий настрій і більшу організованість, а в особі полковника Д.—доброго керовника. Штабом Армії полковникові Д. було видано уповноваження на цілу округу. Ще далі на південний схід в особі отамана Гулого-Гуленка Командування знайшло людину, якій воно довірило зверхнє загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирини. Ще пізніше отаман Тютюнник і Загродський зорганізували повстанців на Київщині (принаймні мені було так докладено при першій зустрічі).

Під час перебування в Холодному Яру Командування Армією мало кілька конференцій з популярним в тій окрузі отаманом Чучупакою і дало йому вповні конкретні інструкції що-до можливої ролі Холодного Яру в загальному повстанчому рухові.

В Балті Командування навязало звязки з отаманом Заболотним і дало йому директиви по службі звязку поміж Армією і повстанцями Правобережжя.

Повстанці Волині горнулися коло Галицьких частин і через них тримали звязок з Українським Урядом.

Крім того були й окремі завдання, прикладом завдання доручене полковникові Трутенкові.

Що-до загального керування, то Командування вирішило тримати його за собою, бо непохитно стояло на тому, що поодинокі вибухи, не скординовані з загальними обставинами й намірами Уряду, довели-б до безцільник кровопролить.

Під час походу Начальник Штабу Армії, полковник Долуд, взяв цю справу на себе, в формальній її частині, й проводив її по моїх вказівках; коли-ж Армія У. Н. Р. стала знов під проводом Головного Українського Командування, всі матеріяли було передано до цієї інституції.

Я не подаю тут численних розпоряджень до інших отаманів, зазначу тільки, що їх було досить, і що крім всяких розпоряджень отамани отримували „районні“ уповноваження і право використовування громадського майна (цукру, спірту) в зазначеній приписом кількості.

Нижче наводиться відозва до селян, що була з моєго наказу розіслана всім частинам Армії для поширення:

Селяне!

I. Ми воюємо за те, за що й спершу воювали — за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народню Владу.

II. Йде весна. Гуртуйтесь! Будемо випроваджувати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені й змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтесь і чекайте наказу. Наказ буде дано скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстань ні один ворог не повинен уткніти з України. Вся зброя, одягта у ворогів, мусить бути в руках Українського Народу.

V. Не вірьте, що Українського війська немає, що ніби то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація!

Зброї не буде положено, поки хоч один ворог буде на шиї Українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Урядом Української Народної Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працею, вимагайте від наших ворогів товари, а не палерові гроші.

VIII. Ні з добровольцями, ні з комуністами, ні з поляками не помиримося до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки москви-ни — добровольці та комуністи — проти нас.

Х. Засівайтс землю! Хліб збере той, хто засіє.

ХІ. Вся влада мусить бути в руках Українського трудящого люду.

Це від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люди, яких вибере народ.

З наказу Головного Отамана й Уряду Української Народної Республіки.

Заступник Командуючого військом Української Народної Республіки
Отаман Ю. Тютюнник.

Взагалі силкування зменшити значіння повстанського руху даремні, бо діло само за себе промовляє. Цей рух грандіозний і могутній, як той весняний струмок, при зміні ситуації, як по чарівному наказу, стихає або й зовсім припиняється, і де вчора все клекотіло, сьогодні спостерігаємо спокій та нормальнє життя.

Всі армії, що оперували на Вкраїні з початку революції, які-б вони ні були численні та організовані, з увагою ставилися до повстанського руху і намагалися перетягти повстанців на свій бік, щоб використати цю силу, як помічну в своїх загальних військових операціях.

Повстанчий рух—це витвір народної думки та народної волі, це та оружна сила, що отримує мандат від самої людності на переведення в життя чи забезпечення її інтересів.

Участь широких мас Українського народу в повстанському русі має те значіння, що на практиці поставила ці маси до вирішення своїх національних та соціальних проблем. Повстання проти окупантів — це ті муки, в яких народилася сучасна політична і національна свідомість Українського народу. Я не ідеалізую повстань. Розуміється, в хаосі цієї боротьби відбувалися жахливі події. Але чи повстанці винні за те, що діється на Україні? Чи не лягає вина на тих, що прийшли на Україну оружною силою і гвалтом намагаються панувати над Українським народом.

Тавро „бандитизму“, яким намагаються заганьбити український повстанчий рух усі ворожі українській національній справі елементи, вони мають краще залишити для самих себе, бо вони вдираються в чужу хату непрошеними гостями й хазяйнують в ній наперекір усім існуючим дійсним духовим і матеріальним потребам Українського народу.

Повстанчі організації мають під собою серйозний ґрунт; тисячі жертв принесено вже повстанцями за свої переконання, і ці жертви не зменшують і не деморалізують ні їх, а ні селянської маси загалом; навпаки, загартовують, роблять їх тільки більш розважливими й упертими в досягненню своєї мети, й наколи цей рух не досяг ще своєї остаточної мети, то вина в цьому лежить не на рядових його елементах.

Характерним є цей рух, як красивий своюю глибиною прояв національної душі, стверджений тисячами вчинків, з числа яких опис одного я тут вважаю необхідним подати,

(З листа на ім'я сотника Новикова, що вмер від сухіт в Будапешті 15 лютого 1922 р.):

„Я Тобі в першому листі писав, що чутъ було не одружишся. І Надя цього дуже хотіла. Діло було так: Як мене звільнили з Чека, то зараз же прийшов до мене пап N. і каже — „моя донька, дружина і вся сем'я хочуть, щоб чоловіком Олі був Ти“. Я попрохав на два дні відкласти відповідь. На другий день балакав з Олею. Вона сказала, що дуже любить мене і ні за кого не піде, крім як за мене. Я не хтів дурити і сказав одверто, що зараз женитися не буду, бо собою розпоряджатимуся тільки тоді, коли буде збудована Українська Держава. Як-же вона згодна ділити зі мною усе те, що може зустрінутися на моюму тернистому шляху здобуття волі для свого краю, то повинна відріктися від батька й матери та йти зі мною. Ну, звичайно, як жінці, я казав, що це буде й не по силах. Вона розплакавши, пішла додому, нічого не відповівши, а я на другий день пішов до ліса“.

IV.

Марш Київської й Волинської дивізії.—Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів.—Напад червоної кінноти на наші штаби. — Марш колони полк. Дубового.—Напад Коцури на 3-й Кінний полк.

(Схема ч. 3).

Й О. Загродського, більш докладних за ті, що вміщено в брошурі П. Певного „За волю та державність“, — тому, для повності наважу тут уступ „Марш Київської дивізії“, в редакції зазначененої вище брошури, при чому до тексту й дат внесені поправки після статті П. Феденка — „Фермент нації“ й звітів полковника Крати, підполковника Холостоновського та сотника Новикова^{*)}:

„Київська дивізія разом з Волинською, під командою отамана Ю. Тютюнника; взяла напрямок через Київщину, Звенигородщину, Канівщину й Черкаси.

23 січня в большевицькому фронті, біля містечка Іванівки (17 верстов на захід від Новомиргорода) було знайдено прохід, й без единого пострілу обидві дивізії пройшли через Мокру-Калигірку, Шполу й Топільно на Звенигородщину, де спинилися в районі Вільшана — Кирилівка.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці, Звенигородського повіту, 12 верстов на південні від Звенигородки (примітка підполковника Сухоручка, учасника Зимового Походу в складі Київської дивізії), де виріс наш

^{*)} П.п. Феденко й Певний, підполковник Холостоковський (командир курина) й сотник Новиків (командир кінного полку) — всі були при цій колоні.

великий поет Тарас Шевченко, урочисто було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Корисгуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дивізії в цьому районі мали відпочинок. В частинах достаточно була переведена організація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії виявляли серйозну бойову силу.

Большевики звернули пильну увагу на рух дивізій, і в Київі почалася метушня. Черезвичайки поставлені були на ноги — їм наказано було відкрити слід „банд Тютюнника“. Але не так то легко було натрапити на слід Українського війська. При ворожому настрою селян до большевиків і, навпаки, доброму відношенню до Українського війська, при повній руйнації телеграфу, большевики не в стані були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в другий бік Звенигородщини. Врешті большевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули 60 совітську дивізію при великій кількості кінноти. А в той час селяне вивели манівцями дивізії якраз у протилежний бік — на Вільшану.

У Вільшані (20 верстов на північний схід від Звенигородки) 28 січня 1920 року дивізії догнала уповноважена делегація Добровольчої армії, яка документально визнавала, що симпатії населення на боці Української армії і що, коли не буде досягнено згоди з Українським військом, то їм самим із комуністами не справитися, і просила обєднатися з добровольцями для спільніх акцій проти большевиків. Отаман Тютюнник, не маючи уповноваження від усієї Армії У. Н. Р. вести які-б то не було переговори, заявив делегатам, що вважає Добровольчу армію розбитою і не загрожуючу операціям Українського війська і тому вже залишив боротьбу з добровольцями і повернув багнети на большевиків. Тут-że делегації було зясовано, чому не може бути досягнене порозуміння між Українською армією та добровольцями, а також і з большевиками: в той час, як добровольці й большевики ведуть боротьбу соціальну, Українська армія бореться за національні ідеали й для неї немає ріжниці, яка Москва загарбає під себе Україну — чи червона, чи чорна. Пропозицію добровольців що-до спільніх акцій проти большевиків отаман Тютюнник обіцяв при першій можливості передати Командуючому Українською армією, отаманові Омеляновичу Павленкові, й дав, що на його думку вище командування може говорити з добровольцями лише тоді, коли вони визнають самостійність Української Народньої Республіки й безумовну підлеглість усіх добровольчих частин, які перебувають на території України, українському командуванню. На заяву добровольців українське командування теж дало аналогічну відповідь. З тим делегація й відіхала.

Виrushивши з Вільшани, Київська дивізія в перший день зустрілася в селі Сухинах (30 січня) з кінним большевицьким загоном, у числі до 100 шабель, обеззброяла його й рушила на Черкащину, в район Шелепуської волости, звідки 3 лютого провадила спільні акції з Волинською дивізією на Канів і демонстрацію на бік Переяслава.

30 січня в районі Шеленуської волості, в с. Байбузах, дивізії догнав полк Чорних Запорожців *), який відірвається від Запорожського

*) Марш полку Чорних Запорожців (шісля звіту лояловника Крати).

З 6 по 15 січня полк знаходився в Голованівську. 15-го провадив демонстрацію на Гайворон — Бершадь. 17-го, повертаючи з Бершади, полк йде на хвості колони Добрармії. Переднівка до 20-го січня й шукання звязку з Українською армією. (Наказа не одержано). Діставши відомості, що армія пішла на Синюху, полк теж переправляється біля села Тернівка; 20 січня полк в Пилявці. Добровеличка занята Добрармією. 24 го марш на Якимівку по слідах Тютюнника. Звязок знов загублено. Хуртовина. 25 січня — Петроострів. 26 січня форсований марш через залізницю коло ст. Іскрино під загрозою большевиків до містечка Вільшани, 30 січня в районі Корсуня зустріч із Соколовським і Грозним. В Байбузах зустріч із 5-м Кінним полком.

Про цей „марш-нальот“ Чорних — п. С. оповідає: „З тим полком вирушив і я, як політичний референт Уряду У. Н. Р. для звязку з повстанцями Балтського повіту, з якими я минулім літом працював проти комуністів. Голованівськ був захоплений 24 грудня по ст. ст. Ворог відступав дальше на Богопіль — Голту. Не зважаючи на велике болото, коли не тільки возом було неможливо їхати, а навіть верхи на конях, полковник Дяченко в двома сотнями кинувся переслідувати ворога. Третю сотню він кинув на станцію Голованівськ, аби знищити залізницю, яка функціонувала. Здогнано ворога біля села Пушкова. Забрано у нього велику кількість обозів і ріжного військового технічного майна, а головне набої та кулеметів і до 100 полонених. Відпочивши в селі Липовечки, на другий день Різдвяних свят полк атакував села Богопіль, Голту й Орлик. Тут довелося нам зустрічати досить великі ворожі сили, але персональна хоробрість і відвага полковника Дяченка, а також хоробрість козаків, не зупиняли провадження дальшої операції. Застави ворожі, які були висунені перед селом Богопіль, були порубані дощенту — до одного чоловіка, і ворог утік із міста Богополя зовсім дезорганізовано через Буг у Голту, а з Голти на Вознесенськ. Дорога на Вознесенськ була відрізана, бо там повстали селянє, і ворог тричі вертався до Голти, силкуючись пробити шлях на Вознесенськ. В Богополі багато було захоплено військового майна, головно награбованих речей, ріжких речей домашнього вживання; межи речами находилися річі з жіночого туалету, що, правдоподібно, належали співачкам шантану, яких, очевидно, пограбовано. Паніка у ворога була така сильна, що старшини, з яких головно складалася армія, забули всі приписи пристійності та звичайності, лишали своїх жінок і дітей, перерізували посторонки від запряжених коней, сідали на них та утікали верхи. Підводники були в більшості селянє, які не давали офіцерам коней, за що дуже часто переплачували життям. Розігнавши ворога полковник Дяченко зі своїм загоном вернувся до Богополя, ідібравши по дорозі все майно й полонених. Поміж полоненими було майже 50° жінок. По відомостях полонених бракувало тільки губернаторші. Втрати людьми з нашого боку не було, були лише ранені коні. Відважний нальот на Богопіль навів паніку і на Добровольчу армію, і на ті ворожі загони, що стояли в Кривому Озері, але шлях відступу був їм відрізаний.

Місцеве населення Богополя, Голти й Орлика, довідавшись про присутність Армії У. Н. Р., прислало делегацію, яка сказала, що населення цих місцевостей, особливо жиди, готові прийняти на повне утримання яку вгодно кількість полків Армії У. Н. Р., аби цей полк заняв місто і визволив його від гніту Добровольчої армії. Добровольці страшенно знуціались над населенням, головно над жидами. Кожний день вішали й розстрілювали біля 10 жидів. Вулиці жидівських кварталів уявляли з себе кладовище. Такі самі картини можна було бачити й у Кривому Озері. Загонами Добровольчої армії командував князь Голицин і полковник Попов. Добровольчі загони складалися зі старшин Терського козацтва і чеченців. В цім районі полк Чорних Запорожців повоплився новими силами.

В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеличкими комуністичними відділами, які все держались ніяково. Очищали нам дорогу, не всту-

кої дивізії. Командир Чорних Запорожців, полковник Дяченко, повідомив отамана Тютюнника, що він від селян одержав інформації, що ніби-то в районі Єлизавету дивізія мала бої і втратила частину обозу.

5 лютого, після операції в районі Канева обидві дивізії, скупчivши кінноту під керуванням отамана Тютюнника, переправилися в район Сміла—Бобринська. Піхотою й обозом керував отаман Загродський. Піші частини дивізії через Руську-Поляну (пovz Черкаси) були перекинуті в село Вергуни. Під час походу був такий мороз, що було чимало обморожених, а один козак замерз.

Вже в цей час у дивізіях бракувало набоїв. Гадалося, що з захопленням Сміли буде можливість достати там набоїв.

Операція, яку повела кіннота в районі Сміла—Бобринська, вдалася не цілком. Причиною до того був надзвичайно трудний для кінноти марш через ліси з Байбуз до Білазір'я, чому атака заміськ ранку була переведена в день, а з другого — через, як передає отаман Тютюнник, неточне виконання наказа полком Чорних Запорожців, який повинен був іти в обхід Сміли на Бобринської,

---

паючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, яле, як-що попадали до нас в руки, обезброювали і виряжали на Московщину, як непотрібний на Україні елемент. В короткому часі дивізія осягнула зазначених точок. Тимчасом большевики зачали свою головну роботу — агітувати проти українських військ між населенням, говорячи, що ніби-то вони разом із нами і на Україну ідуть тільки з метою, щоби помогти повстанням у боротьбі з Деникінцями, знищити Добровольчу армію, після чого вернутися в Московщину, не втрутатимутися в справи України, визнають самостійну Україну і т. д. Нашими агентами було установлено, що вони розповсюджують офіційний наказ Троцького про визнання самостійності України і повне несвтурчання в діла Українського народу.

Контр-агітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селянє недвозначно говорили, що вони їх не визнають. Разом із тим довелося нам знову мати до діла з добровольчим загоном. Бували часи, коли ми продиралися коридором, з одного і з другого боку маючи ворога, але завдяки умілому маневруванню нашого командування проходили щасливо, без жадних втрат. Київська й Волинська дивізія вийшли в район Ольшани; Запорожська і Залізнична дивізії — в район Медведівки, Чигиринського повіту. Був визначений відпочинок, бо холод не давав далі провадити марш.

Розвідка встановила, що в Черкасах, Смілій та Бобринській розположено комуністичні бази. У Смілій до всього і штаб 65 дивізії. Наші дивізії повели наступ на ці міста і в результаті була захоплена Сміла і Бобринська, при чому у Смілій пощастило захопити всі обози й технічний курінь із усім його майном, а в Бобринській — набої. Потім кінний полк Київської дивізії захопив місто Черкаси, а кіннота Волинської дивізії — місто Канів. Ворог, який виступав активно проти нас, був перерубаний, а частину було полонено: у Смілій до 500 чоловік і так само було полонено в Черкасах та Каневі. З допиту полонених виявилось, що вони насильно були мобілізовані в центральних губерніях Московщини і під загрозою перевезені на Україну. Просили допомогти, щоб відправити їх по домах. Просьбу було задоволено, і партіями по 300—400 чоловіків їх відпущенено. Комуністи панічно втікали в ріжких напрямках, а повстанці—селянє їх по дорозі ловили і нищили. З нашого боку втрати: двох із полку Чорних Запорожців дostaлось до полону, з рештою обійшлося щасливо. Після переведення всіх операцій вся Північна група пішла на обєдання з рештою дивізій Армії. Обедналися в районі села Медведівка.

а в дійсності на Смілу не пішов, і тим самим дав можливість ворогові оправитися й перейти до контрааступу.

Смілу після 3-ох годин по захопленню довелося залишити.

Дивізії примушенні були, таким чином, змінити маршрут.

Після вироблення плану дальнього маршру, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізія зосередилися на південь від Черкас (в районі с. с. Ломовате — Солонківці — Худоліївка).

7 лютого 5-ий Кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, не зважаючи на контрааступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було видруковано багато агітаційної літератури.

В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до обєднання Запорожської дивізії з іншими.

До цього слід додати, що похід Північної групи був добре задуманий її командуванням і вміло та щасливо виконаний; він зміцнив на всій Київщині, а почасти й Чернігівщині думку про існування нашої Армії; знайшов він відгук і в столиці України, Київі, а що головніше — сприяв заходам: привести до ладу повстанчі організації в цілій зазначеній окрузі.

(Маршрут групи — схема 5-а; там-же маршрут Чорного кінного полку).

* * *

Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів сталася на одному з перших наших маршів після зустрічі з отаманом Гулим-Гуленком. Вже зовсім смеркло, коли наша кіннота входила в село; я іхав на чолі відділу; проїхали ми вже майже третину села, як підіхав до мене старшина-квартирієр і тихо доповів, що в селі перебувають чоловіка 5—7 червоних лотишів, які намагаються взяти з села до 100 підвід. „Добре — кажу я — побачимо“. Дійсно, недалеко стояла група червоних жовнірів, одягнутих у стару російську форму з причепленими до грудей червоними стрічками.

Один із них, трохи на підпитку, підійшов просто до мене й запитав: „Ви, товаріщ-командир, ведь наш?“ На запитання я відповів йому запитанням: „А ви тут что делаете?“ Так завязалася розмова, і я довідався від нього, що недалеко, верстов 6—7 від нас, розташувалася бригада лотишів по-над 6,000 багнетів, яка на другий день мала вирушити на Єлизавет. Ця бригада пересувалася весь час на хурманках, і через те, після розрахунку, з цього села їм припадало було взяти до 100 підвід.

„Нет, уж, товаріщи, как хатітє — відповів я — а подвод я вам столько не дам; нам самі оні будуть нужни, беріте 25, больше не дам“.

Так я з ними і полагодив.

Все було добре, але один із цих лотишів — „комісар“ (жид по національності) побігав трохи між козаками і зник.

Ранком другого дня я почув грюкіт у двері — „увійдіть“, відповідаю.

Увійшов військовий без жадних відзнак, але по всій постаті було видно людину інтелігентну, років тридцяти.

Рекомендується: „Товаріщ-помішник командира N-ої латишкої бригади“, — показує мені свої документи.

Привіталися, я попрохав „товариша-помішника“ сісти й запитав, в чому полягає його справа. Глянувши на свого адютанта, сотника Миколаєнка, я спостеріг його велике занепокоєння.

Спочатку „товариш-помішник“ націлявся, як йому підійти до розмови, а нарешті сказав, що „комбріг“ дуже стурбований присутністю міцної групи кінноти в близькому запіллі Червоної армії, яка, видимо, не належить до Червоної армії, а через те він прохав-бідати йому відповідні пояснення для переказу „комбрігові“.

Я підійшов до діла просто й рішуче.

Я засував йому, що про присутність бригади лотишів я знов ще вчора й, коли-б у мене були які-небудь ворожі заміри проти них, то ми напевно були б напали на них ще вчора, або відійшли в іншому напрямі, на що ми мали досить часу.

Ця аргументація остатільки докладно засувала наше поступовання, що помішник комбрига цілком з неї задовольнився; але щоб додати остаточну належну форму цій справі, я йому порадив звернутися до повстанчих загонів отамана Гулого-Гуленка.

Далі вже наша розмова перейшла на тему дня в ширшому значенню, при чому в першу чергу дісталося „золотопогонникам“, як звали звичайно большевики добровольців; я вихваляв лотишів, а той не був у боргу і вихваляв наших партизанів; побалакали, посміялися; помішник комбрига уклонився, дзенькнув острогами і, цілком задоволений, поїхав додому.

А в той час, треба зазначити, лотиська бригада була на по готові: гармати її були звернені на нас.

Прийшлося витримати характер до кінця дня і залишатися на місці своєї стоянки; а скоро смеркло, налагодивши попереду все, як слід, для походу, ми вирушили й крутими манівцями перейшли до Старообрядської колонії, що була верстов за 30 від неприємних сусідів.

* * *

6 лютого в великому селі Цибулеві (10 верстов на півн. захід від ст. Знаменка) штабова колона наша робила денний відпочинок. Отаман Гулий ждав підходу своїх партизанів і взагалі мав полагодити деякі організаційні справи, відносно настроїв околишнього селянства він був цілком певний.

В самому містечку, крім невеликого відділу чоловіка в 120 партизанів Гулого, стояв ще мій штаб; кінні ж частини наші були розміщені по присілках,— верстов на 4—6 (Шутівка).

7 лютого, так приблизно в 11 чи 12 годині почувся перший гарматний стріл. Вибігаємо з хат, дивимося, а па небі ще не розійшлася біла хмарка, від шрапнельного вибуху; за першим вибухом

хом — другий, третій, та все з боку залізниці... З усіх боків збігаються люди, та все гукають — червона кіннота.

Цибулів лежить у глибокій балці; з південного боку до села прилягає чималий ліс, що тягнеться аж до самих присілків, де перебували наші кінні частини.

В складі штабу було всього, мабуть, чоловіка з 30, з одним кулеметом, і через те значної допомоги партизанам цей малий відділ, більшість якого була з нестрайових, не міг дати, тому я вирішив хутчій продертися до своїх частин і подати допомогу партизанам.

Хоч випоготовилися ми до чину феноменально скоро, та всеж таки спізнилися, бо вже на всіх горбках навколо села манячила червона кіннота.

Розізд, якого ми висунули вперед по дорозі в напрямку присілків де перебували наші кінні полки, був обстріляний і скоро повернувся назад. Тоді ми кинулися просто вправо під гору і знов, наскочивши на відділ червоних, примушенні були повернутися й шукати іншого виходу — отже саме тоді почулися голоси селян: „По балці до лісу, бо там ще комуністів немає“.

Майже на очах у червоних нам пощастило продертися до лісу, а потім цілиною по гущавині лісній, більш вояцьким шюхом, як свідомо, ми добились до своїх частин, що вже були на сторожі.

Гулому-Гуленкові пощастило менше. На початку наступу було вирішено дати „червоним“ бій та йти в протинаступ; дійсно, бій провадився де-який час героїчно, і тільки через зраду Гулівців кіннотчиків, що лишилися від Махнівців, комуністи зайдли в тил із боку Знаменки, і тоді довелося прориватися штабові отамана Гулого. Дорогу до лісу йому довелося брати з боєм, але він мав до десятка добрих ручних кулемелів і, хоч із великими втратами, а проте всеж продерся до лісу, а потім подався слідом за нами.

З зізнань полонених — це була червона дивізія, що отримала паказ ліквідувати партизанів Гулого, в числі яких опинилися й наші частини, бо большевики вирішили остаточно з нами покінчти; тільки наше сполучення й марш до Дніпра перешкодили їхнім замірам.

Далі сталася „кадрилля“: червоні шукали нас, ми ходили слідом за ними. Частина штабного обозу не встигла виїхати й опинилася в руках червоних; потім оповідали, що червоні дуже раділи, що захопили мої власні пакунки, особливо тішив їх український мундур зі старшинськими відзнаками.

Через с. Красносілля кінна колона наша вирушила на північний схід.

Червоні задоволилися з цієї зустрічі з партизанами й через короткий час повернули до Єлизавету; в місцевій червоній пресі було оголошено про „розбиття банд Гулого Гуленка“,

Марш пішої бригади полковника Дубового та кінно-гірного дивізіону полковника Алмазова в найближчому запіллі Добровольчої армії відбувся в особливо трудних обставинах, і його треба вважати за особливо визначний.

Перечекавши в Аниківському лісі до смерку колона під командою полковника Дубового вночі перейшла залізничну лінію Ново-Українка — Єлизавет, на ранок (23 січня) зосередилася в с. Іванівці і рушила по Херсонщині, маючи на думці обійти Єлизавет з півдня і знайти зручніший маршрут на Чигиринщину.

24 січня Запорожці пересунулися до с. Семенастого (що на 7—8 верстов на південь від Іванівки), а в біжчому сусістві їхньому, в с. Семенівці (5 верстов на схід) ночував відділ Дроздовців, у складі 6 ескадронів та 6 гармат.

Таким чином Запорожці опинилися в самому осередкові Добровольчої армії й вишли з такого становища тільки завдяки умілому маневруванню колони манівцями та балками і приязним відносинам населення, яке фактично становило для них оборону і виконувало розвідчу службу; але цілковито уникнути зустрічі з добровольчими відділами не вдалося. Запорожці примушенні були цілу добу пересидіти по хатах, при чому коні були заховані по стодолах, гармати розібрани на частини й заховані по стіжках, а військове знаряддя та зброя — по коморах, бо повз вікна цілий день проходили добровольчі колони.

24 січня вранці зустріч із Дроздовцями сталася на самому маршу; на одній дорозі зустрілися — наш загін і добровольча кавалерійська дивізія. Коли колони розминулися, то до полковника Дубового ціліхав офіцер-ординарець і з дорученням свого штабу запитав: чи не „малоросійський“ це полк*) і, одержавши позитивну відповідь від адюгента полковника Дубового, повернув із докладом до своїх.

Пізніше, правда, добровольці слідом за нашою колоною вислали кавалерійську частину, але балки, а потім ніч допомогли Запорожцям уникнути переслідування й продовжувати спокійно свій марш.

В селі Білівці колона перебула ніч на 24 і до ранку 26 січня. Завдяки повстанським звязкам, полковник Дубовий незабаром достав звістку про обєднання штабу Запорожців і кінноти з партизанами отамана Гулого і, за допомогою партизанів, колона його хутко стала на певний шлях.

26 січня. (Бій під Роздольним і геройський вчинок командира кінної сотні Кінно-гірного дивізіону, сотника Севастянова). Після виробленого маршруту колона полковника Дубового рушила через с. Климці (27 січня) на с. Покровське (28 січня), вийшла з запілля добровольців і вперше тут зустрілася з большевицькими розіздами. Двома ночныхи маршами (через Митрофанівку 28—29 січня) колона 31 січня зосередилася в с. Пон-

*) Є відомості, що в Київі отаман Струк зформував такий малоросійський полк; цим, очевидно, й пояснюється задоволення деникінського офіцера.

таївці, що на залізничній колії між Знаменкою та Олександрією; 31 січня перейшла далі на північ до с. Ясноватки й після цього опинилася в більшевицькому запліллю.

В районі Знаменки в той час зосередилася червона кінна дивізія зі спеціальним завданням догнати й роззброїти наші колони.

Колона полковника Дубового рушила далі на північ до с. Янова, де перебула від 1 до 3 лютого, маючи звязки зі штабом Армії.

На цей час до маршу наших колон на північ відноситься рух значних сил Червоної армії через Кременецьку й Катеринославську переправи на Дніпрі в район Знаменка—Елизавет, і через те колона, не затримуючися далі, перейшла до села Іванківця, перебула там 4, 5 та 6 лютого і 7-го рушила на Цвітну.

Червона колона з-під Знаменки йшла слідом за колоною полковника Дубового, але селяне направили її на Цибулів (тобто, де перебували тоді штаб Армії й партизани Гулого).

* * *

8 лютого колона полковника Дубового приєдналася до штабної колони.

Таким чином 8 лютого в с. Цвітній обєдналися за винятком Чорного полку, всі частини Південної групи; також було відомо, що слідом за нами йшов отаман Гулий. Палежало виконати останнє завдання й стати в угрюповання, з якого було-б зручніше навязати звязки з нашими північними дивізіями.

З цією метою на 9 лютого командування групи намічає перехід у район с. с. Янівка—Матвіївка—Головківка—Яніш; штаб Армії—с. Янівка (округа повстанця Чучупаки, прихильника У. Н. Р.).

Командуванню було відомо про те, що село Яніш знаходиться під впливом радянського отамана Коцура — через те 3-му Кінному полкові було це застережено. Коцурівці з видимою охотовою приняли полк на постій, а потім вночі, по наказу з Чигирина роззброїли.

Напад Коцура на 3-й Кінний полк показав наочно вороже відношення до нас радянців *).

Завдяки старанням і впливам отамана Гулого, після довгих нереговорів, всіх наших бранців Коцур випустив із волю, але що-до коней і зброї, то тут було якесь навмисне проволікання. Через це було наказано всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати. В короткому часі така нагода з'явилася: отаман Гулий із Запорожцями при співділанню відділа полковника Стефанова роззброїв досить сильний загін Коцурівців у м. Камянці (коло ст. Камянка на залізничній колії Знаменка—Сміла) і тим самим, до певної міри, компенсував себе за дезорганізацію нашого 3-го Кінного полку. Цей випадок викликав більшу ворожнечу між партизанами Чучупаки та Коцурівцями.

*) В оповіданні полковника Чижевського про цей випадок зазначене детальніше.

V.

Нове обєднання всіх частин Армії У. Н. Р. на березі Дніпра в північній половині лютого 1920 р.—

Марш на Полтавщину.— Поворот на Правобережжя. — В Холодному Яру.

(Схема ч. 4).

партизанів Гулого ще більш зміцняла загальний добрий настрій, бо цим мовби зазначувалася солідарність і єдність між регулярними військами та партизанами.

Отаман Юрко Тютюнник предложив, між іншим, листа полковника Добровольчої армії Попова, з пропозицією спільногого провадження дальшої боротьби проти большевиків.

Остання третина 1919 р., коли військові кризи йшли одна за другою по черзі дляожної з ворожих сторін, була одночасно періодом, коли воєнні обставини примушували як добровольців, так і большевиків перетрактовувати з нами та шукати порозуміння з Українським Урядом.

Загрожені з боку Деникіна російські большевики йшли на переговори з українським демократичним урядом в осені 1919 року.

В той-же час у чаду від своїх перемог Деникінське командування почало ще війну проти Української армії, бо було переконане, що з нами, „бандітам“ і „большевікамі другого сорту“, нема про що й говорити.

По трьох місяцях, у грудні 1919 року, ситуація змінилася; командування Добровольчої армії починає вживати всіх заходів, аби знайти порозуміння з Українським Урядом і його військом. Офіційним документом до цього є лист полковника Попова, який звернувся до командування військ У. Н. Р. в імені Добровольчого командування Ново-Російської області*). Треба надто піднести й підкреслити заяву автора листа: „У нас є те, чого Вам бракує — зброя, але Ви маєте те, чого у нас немає — довір'я населення“.

Крім того посвідчено („Фермент нації“ т. Феденка), що добровольці намагалися увійти з нами в переговори за посередництвом Начальної Команди Галицьких військ, і нарешті наше командування мало повідомлення, що по залізничній лінії Одеса—Жмеринка виїхав між 15—20 грудня на бронепотягові „Генерал Шифнер-Маркевич“ з уповноваження генерала С. поручник С-о в справі переговорів із нами й повстанцями.

Ще раніш зазначеного наказом речинця 11 лютого розіїди всіх колон дивізій зустрілися в околиці с. Медведівки, що лежить між Черкасами й Чигирином.

Перша зустріч командного складу була дуже щира й сердечна. Байдуже було, що одним більш пощастило в їхніх попередніх операціях, а другим менш, проте всі були задоволені тим, що знову зійшлися разом, а присутність у нашому товаристві отамана

Поручник С-о, виконуючи своє завдання, вступив до Ананієва; але з огляду на те, що від начальника Добровольчої залоги полковника Ковальського одержав відомості, що ні в Ананієві, ні по його околицях повстанців нема, поручник С-о повернув до свого командування через наближення більшевиків.

Не можна не звернути уваги на поводження ворогів українського руху під ту пору — вони дуже помірковані під час власної кволости й кризи і немилосердні, коли їм щастить у боєвих акціях.

Під час нашої зустрічі, після подачі загальних інформацій, що зясували як політичну, так і військову ситуацію, Командування постановило:

а) Для поширення агітації за Українську армію на лівому березі — маємо хоча-б короткий час пробути за Дніпром.

б) Переход армії через Дніпро зробити в одному місті в день 13 лютого біля с. Топанівки (зазначався порядок переходу). Після переходу зосередити Армію в с. Москаленці (недалеко від Дніпра) та його околицях.

в) З метою звернення уваги комуністів до пунктів, що лежали значно на боці і поперед нашого розположу, зараз-же по переході, кінна бригада Запорожців (полк Чорних Запорожців та 2-й кінний Запорожський полк) мали захопити Золотоношу, а інші дивізії задемонструвати в напрямках: Дубни—Хорол—(Київська дивізія) і Гребінка (Волинська дивізія).

г) Отаман Гулий-Гулленко з цього часу мав обнати посаду командира Запорожської дивізії, а свої партізанські відділи зачислити до лав Запорожців; з цього часу особисто за собою я залишив тільки загальне керування Армією.

З ІІІ Кінний полк мав і надалі залишитися як окрема організаційна й бойова одиниця.

* * *

Рік, як старшина й козацтво не бачили Дніпра, що в зрозумінні українців звязується не тільки з подіями з глибокої старовини, але й епізодами з останньої фази боротьби Українського народу за волю й державність.

13 лютого через Худоліївку й Топилине Армія наша рушила до Дніпра.

Коли перед очима козацтва заблісла ця славна, могутня ріка, в богатих частинах Армії залунав національний гимн „Ще не вмерла Україна“ та сердечні привітання до старого Дніпра-Славути.

Дніпро замерз, але не всюди був приступний для переправи, а місцями траплялися широкі навіть ополонки. Переправа війська (Топилине—Погоріле) пройшла успішно, хоча поруч із самим місцем нашої переправи була велика вода. По переправі, без усіх пешкодій із боку ворога, частини наші обсадили призначений для

постою район: Єреміївка (Волинська дивізія), Москаленка (штаб Армії й Запорожська дивізія) та Василики (Київська дивізія).

* * *

Полтавщина зробила на всіх надзвичайно добре враження — перш за все кидалася в очі хояйновитість населення: двори заповнені стіжками сіна та збіжжя; з усіх закутків виглядали спокійні голови круготорогих волів; хатки надзвичайно привабні, а з них всюди прикрашені рушниками образи, портрети Тараса Шевченка і майже всюди — Кобзар.

Що-до відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але не було й широї відвртости — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати, як слід.

Людність не була прихильною ні до червоних, ні до доброльців. Деникінська жандармерія залишила по собі дуже ганебну славу.

При нашему відмаршу людність Полтавщини виявила свої почуття більш яскраво — прихильно, а з місцевими повстанцями був усталений живий контакт.

Перебування наше за Дніпром відзначилося серйозними боями 13, 14 і 15 лютого нашої кінноти: Запорожців (полковник Дяченко) за місто Золотоношу, яке переходило кілька разів із рук до рук, і кінноти Волинців, що з боєм заняли м. Жовнин. Поява наших розіздів майже коло Лубень і Кременчука, де була велика гарматня база, стурбували большевицьку адміністрацію та командування; стали надходити вістки про рух большевицьких частин із ріжних сторін, що подібне було до бажання червоних притиснути нас до Дніпра, а через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, ми знову перейшли Дніпро (17 лютого) в тому ж самому місці й зосередилися в околицях Холодного Яру.

Тут Командування стало перед необхідністю прияти таке рішення, яке відповідало-б не тільки обставинам часу та безпосереднім інтересам Армії — її цілості, моральній та фізичній справі, а також відповідало-б загально-державним інтересам.

На постанову того або іншого рішення мало вплинути:

1) Над Дніпром, після довгої перерви, до нас зявився урядовий післанець, що прибув навпротець із Камянця-Подільського з листом від Голови Ради Міністрів І. Мазепи. В цьому листі нічого певного не подавалося, й видно було, що все ще було тільки в стадії переговорів і міркувань, проте було видно, що Уряд і наша еміграція в Польщі жили думками про Армію й шукали для неї виходу на надходячу весну. Ширші інформації Командуванню підав сам післанець, який не скупився на підбадьорюючі звістки. По його інформаціях майбутні перспективи для нашої справи й Армії могли бути на весну дуже сприятливі

2) Також було відомо, що Галицька Армія не пішла з добровольцями до Криму, а залишилася на заході України, в Забужжі. Отже, через це ми могли сподіватися на фактичне обеднання з нею.

3) В червоній пресі почувалося занепокоєння небезпекою появлення війни: невідомо було тільки з ким — чи з Румунією, чи з Польщею.

4) По всій обстановці, по сумі всіх даних, що ми мали до розпорядимости, можна було заключити, що майбутні операції могли розпочатися тільки на заході, а через це зосередження нашої Армії на весну біля Буга могло відіграти поважну роль й відбитися на ворожому запіллі; в кожному разі зосередження Армії в Забужжі творило добре вихідне становище і для інших можливих акцій.

5) Маршрут наш у загальних рисах повинен був залишитися попередній, бо під час маршу обов'язком Армії було зібрати всіх своїх недужих старшин і козаків, серед яких були такі визначні для Армії особи, як отаман Загродський (командир Волинської дивізії), полковник Долуд (начальник штабу) і панотець Пащевський (армійський архіпресвітер).

Всі вищезазначені дані привели Командування до рішення: розпочати 17 березня, поволі, похід Армії до Буга, через Уманщину, для зосередження її ще в березні в районі Гайворонської переправи; приблизний маршрут пакреслювався течій: м. Камянка, між Новомиргородом та Єлизаветом, с. Добрянка (Синюха), Уманщина, Гайворон.

Це своє рішення Командування Армією передало війську в наказі ч. 39 від 16 березня (с. Москаленка):

„Наша Армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були заняті Черкаси й Золотоноша та зроблено велику агітаційну роботу: селянство побачило, що наша Армія існує.

Після цього Армія повинна перекинутися на правий берег Дніпра. Нашій Армії придеться знов відбути великий похід, котрий може протягнутися до місяця, а за цей час справа нашої Армії повинна стати на державний шлях".

* * *

В Холоднім Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями що-до можливих майбутніх весняних акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвиткові в людності вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про Козаччину, святі памятники — Чигирин і Суботів, монастирі — Онуфріївський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д.; нарешті сама природа — Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси; — все це сприяло вихованню національної свідомості та вільного козацького духу.

Холодноярці не були позаду інших — вони дали не мало правдивих лицарів для українського війська; побачивши розпад-розруху в державному будуванні, вони зуміли створити в себе на диво стійку

військову організацію, подібну до часів старої Козаччини. В той час, як ми залишили Надніпрянщину, вперто поширювалися чутки про те, що большевики концентрують до Холодного Яру значні сили (називали навіть № армії) з тим, щоб обсадити неспокійне кубло, що стояло на шляхах зі Слобожанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких монастирів—Митрофанівського й Мотронівського—братія, на наше прохання, відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за Українську Державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки, як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями.

Під голосний згук великого монастирського дзвону ми знов посідали на коней і поволі виїхали з монастирських брам, а згуки дзвону ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січи Запорожської.

* * *

21 лютого Українська армія була вже в новій дірозді—через Уманщину до Буга—і перевела цей похід по нижче поданому маршруту (дивись загальні маршрути Запорожської та Волинської дівізії).

З приводу першої половини Зимового Походу треба сказати:

1. З виходом у запілля добровольців і потім большевиків, наша Армія опинилася в центрі народнього руху й морально зміцнилася.

2. У тактичних прийомах, що їх вживала Армія, бачимо такі провідні думки:

а) Удалення від зустрічів із великими й напади на малі ворожі обєднання, нищення комунікацій, звязку й тилових установ.

б) Розполог групами, не тільки як засіб, що виходив із оперативних міркувань, а також і супроти несподіваних нападів; заходи до швидкої поготівлі конечні.

в) Марші манівцями й кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосередження здаля від головних комунікацій та великих селищ, у критичний момент — вночішній форсований марші.

г) Постійна без перерви навколо розвідка, військова і надто агентурна, остання за допомогою селянства; секрети на старих почівлях.

д) Охорона на походах лише розіздами; на місці — приєднання до цієї справи селянства.

е) В керуванню — самодіяльність начальників; періодичні наради командирів дивізій при колоні Армії.

3. З організаційно-матеріального боку відзначимо:

а) Поступ в переорганізації: частини набувають характеру кінних частин.

б) Поповнення кінського складу Армії.

в) Армія забезпечується теплим одягом, взуттям; харчування — виключно місцевими засобами; використовування для господарських потреб місцевих запасів цукру і спирту.

4. Армії бракує зброї, набоїв, грошових знаків, медичних засобів.

5. Комплектування охочими; дезертирства — жадного; значна кількість старшин й козацтва — на лікуванню у селянства.

(Продовження буде).

М. БЕЗРУЧКО

Генерального штабу генерал-хорунжий.

Січові стрільці в боротьбі за державність.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в групу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919 року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був зорганізований так: піхота складалася з п'ятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох курінів, одної сотні піших і одної чоти кінних розвідчиків та відділу звязкового при штабі полку. Чисельний стан полків і курінів був неоднаковий, тому що організація й розвинення частин відбувалися поступово, в мірі ставлення добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піші полки *). Останній молодий полк, зформований у березні в м. Проскурові. Курінь складався з 3-х сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії,—а керував ними безпосередньо штаб корпусу.

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Кінний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати,крім пушкової 42-лінійної, яка була двохгарматна.

*) Основою до складу старших полків корпусу С. С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновалця. З цим полком Директорія Української Народної Республіки почала наступ з Білої Церкви, де полк стояв постоєм, на Мотовилівку—Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поблизуких околиць київських і на час облоги Києва, в листопаді—грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виріс на „Осадний корпус отамана Коновалця“.

По здобуттю Києва повстанці шочали самодемобілізуватися, й тоді на заміну їх до частин Осадного корпусу було влито майже цілком сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний корпус перетворився на корпус Січових Стрільців або корпус С. С.

Основою корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С. С.—з традиціями невмирущими Маківки, Золотої-Липи, Потутор,—підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними сердюками.

Та обставина, що сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило корпус С. С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

Таким чином у корпусі С. С. щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського й наддніпрянського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілокупності складалося на видатну боєздатність корпусу С. С.— Редакція.

1-й гарматний полк мав 2 легкі батареї ї одну кінно-гірську.
3-й   "   "   "   всі 3 батареї легкі польові.
4-й   "   "   "   2 легкі польові ї одну гавбічну 48
лінейну.

5-й   "   "   "   2 легкі польові ї одну тяжку 42-лі-
нейну батарею.

2-й і 5-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких
гавбіць. Вся артилерія була зведена в гарматну бригаду. Полки
2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені до 3-ої Залізної дивізії,
де їх послужили кадром для гарматної бригади 3-ої дивізії, а 2-й
та 6-й до Галицької армії, в складі якої вони були аж до переходу
їх до Деникіна.

Кіннота.

Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових
Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох
сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до гру-
пи полк кінний імені отамана Максима Залізняка, але потім його
прийшлося розформувати із причин браку відповідного старшинсь-
кого складу в ньому ї повної відсутності дисципліни. В період
перед операціями в червні місяці була зформована окрема кінна
сотня в Кременці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак
коней і великий втрати 1-го дивізіону змусили через деякий час
влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований
в кінний полк двохдивізіонного складу, кожний по 2 сотні та по
сотні кулеметній. Таким чином група послуговувалась увесь час
одним полком кінноти, якою корпусною кіннотою. При штабах ді-
візій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли
з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини.

На початку існування корпус С. С. посідав одну технічну сот-
ню саперів, яка входить в склад 1-го полку С. С., пізніше переіме-
новану на технічну сотню корпусу С. С. При штабі корпусу була
сотня звязкова з двома відділами—телеграфним та телефонним.

З метою переформування групи С. С. у дві дивізії, кожна з них
мала по одній сотні технічній, ц.-т. саперній.

До групи був доданий панцерний дивізіон, який спочатку мав
один бронепотяг „Січовий“. Потім долучено до нього бронепотяг
„Стрілець“. Згодом були обладнані здобуті у ворога бронепо-
тяги „Запорожець“ і „Помста“. Всього чотири бронепотяги. Всі
бронепотяги правдивої конструкції. „Січовий“ був озброєний одною
польовою 3-цалевою гарматою і 16 кулеметами, „Стрілець“ мав одну
3-цалеву гармату на задній платформі та дві гірських 3-цалевих гар-
мати, які стріляли на боки з верхнього помосту, забронованого для
розміщення до 30 кулеметів, вагону. Цей бронепотяг дуже сильний
та дуже високий і тяжкий представляє значну ціль для ворога.

Бронепотяг „Запорожець“ мав 2 гармати 3-цалеві і 12—16 кулеметів. „Помста“ мав одну легку 3-цалеву гармату й одну легку гаубіцю та до 16 кулеметів.

Автопанцирний дивізіон складався з трьох панцирників. „Отаман Мельник“ — озброєний одною легкою гарматою й кількома кулеметами, „Отаман Петлюра“ й „Отаман Коноvaleць“ — обидва озброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входили кілька тягарових самоходів, 2 легкових і кілька мотоциклів.

Автоколона.

Автоколона, входячи до складу групи, складалася з 8 особових і 12 тягарових самоходів. За браком відповідних доріг уживалися тільки особові самоходи, яко засіб до пересування штабів і звязку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

Потяг-майстерня.

Потяг-майстерня із прегарним обладнанням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялися гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі часті до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, впавши до поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

Запасові частини.

Думка про запасові частини для вишколення мобілізованих, підготовки ріжного роду фаховців та формування маршових сотень і курінів, виникла в командування корпусу С. С. з початку 1919 р. Тому був заснований так званий „Кіш“. Місцем осідку для нього вибрано Кремянць, який лежав у найглибшому запіллю — де можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся, як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундурування, а друге — брак організаційного хисту його командування.

Склад Кошу в Кремянці: 2 піших куріні вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметних, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Кошу, а була зформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, типу запасового (після російської нуменклатури).

Санітарія.

Санітарна служба в групі, як і в усій Українській армії, протягом усього часу була поставлена досить зле. Не було ні польових,

ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки де-хто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легко-хори лікувались у лазаретах при частинах, ранених та тяжко хори спроваджувалося до Коша, де був напочатку теж лазарет, а пізніше засновано було в Староконстантинові шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято було в Звягелі (Новоград-Волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

Постачання.

Органи постачання були зформовані на зразок постачання російського корпусу. На чолі його стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бригади мали полкове господарство теж на зразок російського. Всі запаси зброї, харчування й умундурування возилися в потягах. Жадних магазинів чи місцевих складів напочатку не було. У вересні 1919 року були засновані магазини в Проскурові. Склади, в періоді боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й умундурування, а також і де-яким харчовим продуктом зі складів Києва, Бердичова, Білої-Церкви, Хвастова та інших міст. З осені 1919 року переділено було на використання місцевих засобів — шляхом заготовок. При постачанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80—100 шевців. Отже умундурування та споряд для всіх родів зброї заготовлялося власними засобами. Взагалі, в розумінні постачання, група була досить добре забезпечена. Недостача відчувалася тільки пізніше, надто в пізню осінь, в узуттю й, частинно, в одягові теплому.

Польова варта (жандармерія).

При штабі корпусу була сотня (120 чол.) польової варти, що свої завдання виконувала добре.

Озброєння.

Піхота була озброєна 3-лінійними мушкетами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами кулеметів. Більшість кулеметів була „Максима“, частина — „Кольта“ й одна сотня — „Шварцльозе“.

Кіннота.

Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами російського (переважно) зразку. Озброєна була мушкетами 3-лінійного російського зразку й російською шаблею (регулярної кавалерії).

Артилерія.

Артилерія була озброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й тяжкими гаубіцями — всі відповідних російських зразків.

Умундурування.

Умундурування всіх родів зброї було російське за винятком мундуру, який був англійського зразку, але цього гостро не дотриумвалося і через брак можна було носити і звичайну російську „гімнастъорку“.

Споряд.

Споряд, його укладка й пристосування було російське.

Стрій.

Муштра стройова переводилася згідно з Муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціально складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилася відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

Позитивні й негативні сторони організації.

Група Січових Стрільців в Українській армії являлася найкраще зорганізованою частиною тогочасної Української армії. Трійкова система взята за основу й додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. З огляду на велику ролю артилерії в сучасній війні створено сильну артилерію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких інші групи зовсім не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Була, отже, можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри здисциплінованих, що в той час відогравало величезну роль. Негативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не були зведені в будь-які вищі посередні одиниці — бригади чи дивізії. Підібний стан надзвичайно ускладняв провід у час бою, затруднював координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримки звязку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидкого рішення й негайногого переведення його в життя.

*) Українське: „стрій“ (старовинне: „шик“) рівняється московському: „строй“, і українське: „муштра“ — московському: „упражнені“. — Редакція.

Другим браком організації була мала численність корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на групу що-найменше 1,000—1,500 шабель, а було їх тільки 250. Це звя-зувало руки командуванню. Розв'дки не можна було перевести своє-часно і в усіх напрямках, не вистарчало сил для переведення відпо-відних маневрів, а при ударах не вдавалося використати побіди. Правда, після наказу Зверхнього Командування про переформування груп у дві дивізії, передбачалось зформувати в кожній групі бри-гади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де опера-вала Армія У. Н. Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при штабі групи, хоч-би для звязку, і при штабах дивізій — для розвідки й звязку.

Стан сторін у половині березня 1919 року.

В першій половині березня московські большевики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У. Н. Р. все далі на захід. До 15 березня ворог заняв район Миколаїв—Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі ча-стини зняли Знаменку. З напрямку Київа після боїв ним здобуто Бердичів—Житомир. З півночі його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Лунинця — на Сарни.

В той-же час частини Армії У. Н. Р. займали: Полуднева гру-па—район між Одесою й Роздільною; корпус Запорожців, з додани-ми частинами,—район ст. Христинівки; ріжні збріні частини боронили ст. Жмеринку від напрямку м. Винниці; окрема Запорожська бри-гада (Семесенка) була на напрямку Бердичів—Шепетівка, в районі Романів—Чуднів; Північна група Армії У. Н. Р. прикривала напрям-ки Житомир — Рівне, займаючи район Звягеля (Новград-Волинсь-кого), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Ко-ростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі корпус С. С., розміщений у місті Проскурові й око-лицях приводив себе до порядку, відпочивав і являвся резервом Армії.

Стан Армії У. Н. Р. був, отже, надзвичайно тяжким. Ворог стратегічно обхоплював її з обох флангів, загрожуючи її комуніка-ціям і базам. В напрямі центру, вже від Козятина, виявляються стремління ворога прорвати фронт Армії У. Н. Р. в напрямі Жме-риники. Війська У. Н. Р. вже від половини грудня 1918 року були безперестанно в боях і сильно стомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціальних військових за-собів звязку робила підтримання зносин із частинами й керування ними надто тяжкими. Бували випадки, що вищі штаби по кілька день не мали звязку з окремими групами або загонами, і це тоді, коли обстанова вимагала негайної передачі наказів і такого-ж скорого їх виконання.

В додаток часто нищили зв'язок і дуже шкодили Армії У. Н. Р. большевицькі агенти.

Плани командування. Задача корпусу С. С.

У той час, коли Українська армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покоштувавши пануванням большевиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищення групи ворожих військ, що прорвалась на правий берег Дніпра, в районі Винниця — Бердичів — Житомир — Київ, і користуючись з повстань, що почалися на тилах цієї групи ворожих військ, вище командування Армії У. Н. Р. задумує маневр: обмежуючись оборонною на флангових напрямках Одеса—Роздільна, Знаменка—Бірзулай Лунинець—Сарни,—Запорожським корпусом, звязаним із повстанцями Таращанщини, з району ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятину у фланг і тил ворогові; Північній групі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, корпусові С. С. взяти Бердичів.

Корпусові С. С., зосередившися у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його і продвигатись далі, в напрямі Козятині.

План цей, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У. Н. Р. на випадок успіху такі вигоди:

- 1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої групи війська в районі Бердичова—Козятині та розбивав її.
- 2) Звільняв від ворога цілу Київщину й частину Волині.
- 3) З підходом до Дніпра й Прип'яті давав Армії У. Н. Р. природну заслону, що дозволяла на економію сил, а це з черги дало-б зможу виділити резерви для операцій на полудні. Однаке план цей міг бути виконаний тільки військом дисциплінованим, витревалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все з начальниками, які могли-б розбіратися в тому, що діялося круг них, які розуміли б значіння маневру й були-б здібним до власної ініціативи.

Але багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У. Н. Р., і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григорів, розбив частини Армії У. Н. Р. на напрямку Знаменка—Бірзулай примусив Південну групу відійти на Роздільну. Запорожці в цей час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилові з боку Григоріва й відступ иных частин війська У. Н. Р. з-під Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З цього часу вони втратили зв'язок і зі Штабом Армії. Північна група теж була не в силі здобути Коростень.

Корпус С. С., отримавши завдання здобути Бердичів, мав до розпорядимости такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5,000 багнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилерії (7 батарей легких, 1 батарея

кінно-гірська й 1 батарея 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів корпус С. С. вирушив по залізниці, маючи авангардом три січових полки.

19 березня большевики розпочали наступ із району Бердичова вздовж залізниці на Шепетівку й осягнули до вечора 19 березня р. Случ. 20 березня вони почали тіснити на цьому напрямку Окрему Запорожську бригаду, яка складалася з усякого зброду, зібраниого отаманом Семесенком у Прокупрові. Вся так звана бригада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно о 14 годині 20 березня на ст. Романів прибув перший ешалон С. С. — 3-й курінь 3-го полку С. С. з командиром цього полку, п. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула негативно деморалізація Окремої Запорожської бригади, а також щоб не висажувати війська в безпосередній близості від ворога й підтримати частину, що ще боролася із насідаючим ворогом з глибини, куріневі наказано було вигрузитися на роз'їзді Гордієвка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів—Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних ешалонів корпуса С. С., а по друге — притягти на себе відходячі частини Окремої Запорожської бригади.

Бій авангарду корпуса С. С.

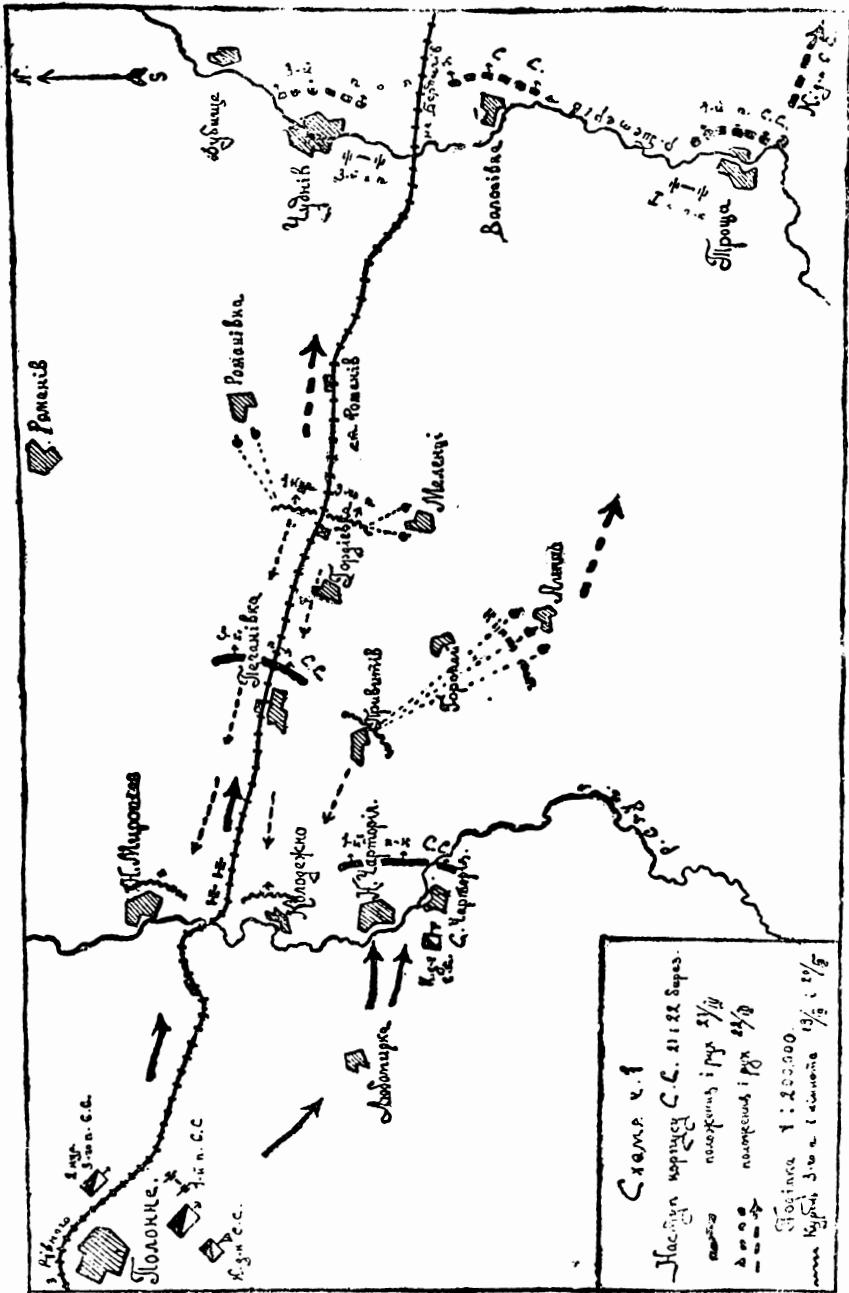
Обсадивши призначенні позиції, 3-й курінь 3-го полку С. С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

О год. 15 хв. 30 надійшли відомості від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив це село, де й скupчується. Майже одночасно прибула вислана раніць начальником штабу Окремої Запорожської бригади кінна сотня (3 загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла, що в районі с. Липно о годині 12 вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

Коло години 12 ворог насів на курінь 3-го полку з боку с. Меленці. Кінна сотня (біденківців) рушила на допомогу куріневі у фланг ворогові, але не мала поводження й, стративши кілька людей і коней від кулеметного вогню, відійшла назад. Курінь-же 3-го пішого полку видержав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил корпуса спізнивався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового-Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно—Новий Миропіль.

Ранком 21 березня на ст. Полонне прибуває 1-й піш. полк С. С. у повному складі з 1 батареєю й отримує задачу заняти Нову й Стару-Чорторию. Прибувши коло полуночі, кінний дивізіон Бориса направляється туди-ж. До вечора 21 березня прибувають ще два куріні 3-го пішого полку С. С., які приєднуються до 3-го куріння у Нового-Мирополя. 5-й полк у дорозі.

Події 21 березня. 1-й полк С. С., отримавши завдання обсадити Нову-Чорторию, борзим маршом підходить до с. Любомірівки.

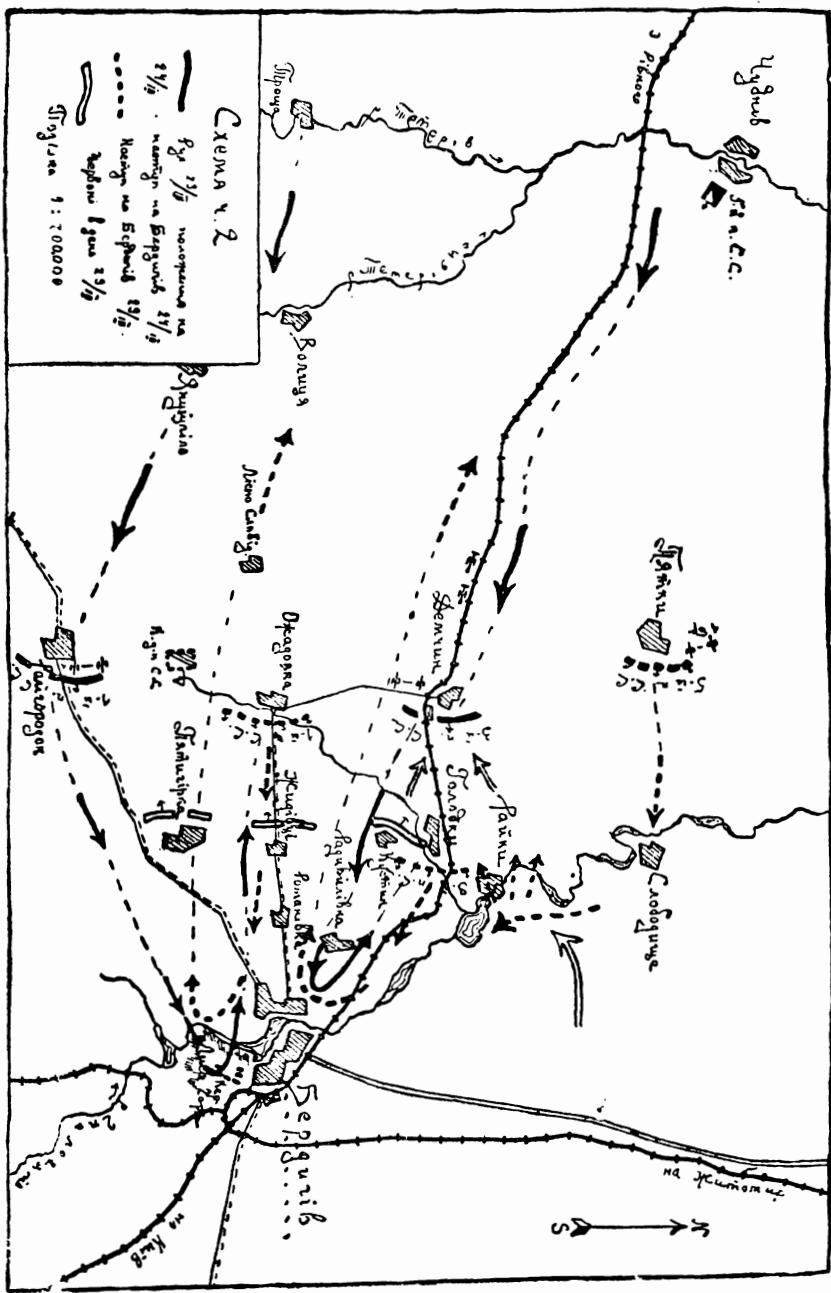
Game 1

Heilige Schrift und Heilige Schriften C.C. 21. 12. 1899

لیلیت میرم : سیاست و ادب

Digitized by srujanika@gmail.com

Chiloe 1 : 200.000.

мирки, де виявляється, що більшевики вже заняли Нову-Чорторію. Рішучою атакою виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову-Чорторію. Більшевики панічно втікають у напрямі на с. Горонай. Під вечір до Нової-Чорторії підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С. С. більшевики атакують, але зустрінуті вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контрнаступ, 3-й полк С. С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3 му полкові С. С. броневик „Січовий“, що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик „Гетьман Дорошенко“.

Події 22 березня. На 22 березня корпусові С. С. поставлено завдання переслідувати ворога й осягнути лінію р. Тетерева: 1-му полкові С. С. з 1-м гарматним полком заняті с. Трощу; 3-му полкові С. С. з 3-м гарматним полком вийти на лінію с. Волосове — м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсуваним маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога й понижити залізницю Бердичів — Козятин і насоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-й полк С. С. зі ст. Полонне мав підтягнутися до ст. Романів, яко корпусний резерв.

Кілька день перед тим сніг розтав і йшов кілька день дощ. Дороги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудним. Не зважаючи на це, частини корпусу з ранку 12 березня бистрим і енергійним маршем переслідують ворога і, зустрічаючи слабий його опір, займають надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходить на схід.

Події 23 березня. Завдання на 23 березня: 1-му полкові з доданою артилерією осягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчин; 5-й полк у корпусному резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В своєму рухові вперед 1-й полк С. С. зустрічає опір ворожих арієргардів на лінії р. Тереревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилерійський вогонь і надзвичайно енергійна атака піхоти, которую веде до бою в перших рядах сам командир полку п. Іван Рогульський, примушують ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-й піший полк у своєму наступі вздовж залізниці напоровся на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг „Гром“. Все ж, після кількох бойових сутічок ворог відйшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому участкові з боку ворога оперував Волинський піший полк. На других фронтах у цей час події відбуваються так: ворог, після енергійного наступу, атакує частини Армії У. Н. Р. на північ від Жмеринки й примушує їх частинно відступити на південнь вздовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У. Н. Р. залишила, і тепер ворог має змогу підтримати свої частини, що буються за Бердичів.

Події 24 березня. Удосвіта 24 березня частини корпусу пішли в наступ, щоби здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматній полк та 2-у батарею 5-го гарматнього полку. 1-й полк С. С. отримав завдання натискати з півдневого заходу, а 3-й піш. полк С. С. — з північного заходу. Коло 10 години ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, змінявши його, при невеликих стратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичова й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й понесли великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготовки, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після взятого бою здобув Лису Гору та побів наступ далі — для очистки самого міста від ворога, бажаючи як-найскоріше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичова. В цей час прибуває на ст. Бердичів ворожа бригада Таращанців, яка впрост із потяга, висажуючись, атакує 1-й піший полк С. С. і примушує його від'йти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроєний відступає через с. Жидинці на ст. Осадовку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається за позиції від с. Радзинівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-й піш. полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го піш. полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічає опір ворога на передмістях Бердичова. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, переходить до протинаступу й відкидає 3-й піший полк С. С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С. С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: до 25 старшин і до 27 стрільців. В матеріальній частині страт не було. Страти 3-го пішого полку С. С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопосвяту цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подиву гідау хоробр'сть 1-го й 3-го полків, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

1) Оперативний штаб корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання звязку, яке могло бути тільки по залізничному телеграфу, дуже трудне; тому керування військом і корегування чинами його — неможливе.

2) Командири полків абсолютно нехтували звязком, не вважали для себе обовязковим про все, що діється на фронті, повідомляти штаб корпусу.

3) Відсутність одностайності зусиль — ріжночасні атаки, а в результаті поражка.

4) Віддаленість резервів (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати змагаючі в бою війська.

5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись і розрахувати обстанову, яка не могла бути їй невідомою, бо бій у цей

день мав таке напруження, що гарматню стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого:—використання на часі для підвозу резервів. Своєчасний підхід резервів. Правильна оцінка обстанови. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема „Грому“, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах врізувався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматній і кулеметний вогонь.

Другий наступ на Бердичів.

25 березня. Обстанова по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичова й далі підвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, стратили зв'язок зі штабом корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25 березня пішов на навязування зв'язку з частинами та на розвідках. Вирішено атакувати Бердичів знову вдосвіта 26 березня, при чому план мав бути такий-же, як при першому наступі, ц.-т. 1-й полк з південного сходу наступає на Лису Гору; 3-й полк з південного сходу, з метою вийти на ст. Бердичів; 2-й полк знов лишається в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й-же і 3-й піший полк були в стані вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстанова вимагала невідкладно опанувати Бердичовим.

Удосвіта 26 березня рішучо поведений одночасно наступ 1 і 3 полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і станцію Бердичів. Ворог, однаке, оцінюючи велике значіння Бердичова, стягав сюди резерви з боку Житомира й Козятиня. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це, звичайно, буває в таких випадках — втратили тверде керування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику роль в цьому відограли місцеві більшевики, що в рішучий момент удалили на Стрілецьків іззаду, обстрілюючи одночасно їх із вікон і з дахів будинків. Січова Стрілецька гармата стратила зв'язок із піхотою, а для супроводу піхоти не було виділено окремих чет чи гармат, і тому артилерія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту, і тому 1-й полк С. С. міг затриматись лише в с. Лісній-Слобідці, а 3-й полк в с. Демчин. Вночі з 26 на 27 вересня ворог головними силами відійшов до Бердичова. Передові частини його залишилися на лінії Пятигірка, Видовці, Кустичи, Винний Завод.

1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців понесли ще більші страсти ніж у перший наступ. У цей час наспіli на поповнення два запасові куріні. Командування рішає влити по одному куріневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готовиться до нового наступу.

3-й наступ на Бердичів і відворот на Полонне.

Боронячи Бердичів, ворог все сильніше напірає на частини Східного фронту, що боронять м. Винницю й займають позиції по р. Бугу, приблизно від Трубова до Милянова. Частини Східного фронту, які складалися з найріжноманітніших „отаманських“ формаций, місцями не витримують ворожого напору й віддають йому переправи через р. Буг. Вище командування рішуче вимагає, щоби корпус С. С.скорше опанував Бердичовим, а Північна група — Житомиром і Коростенем.

Командування корпусу С. С. рішає пустити в бій усі сили корпусу, що були під Бердичовим, і наказує: 1-му полкові збити ворога з позицій біля Пятигірки й Романівки і, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів—Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28 березня переходить до м. Пятки, звідкіль має вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у фланг і тил. Кінному дивізіонові Бориса,—що 27 березня повернув із виправи для нищіння ворожих комунікацій і який, що-правда, позривав залізницю Козятин—Бердичів, але більш нічого поважного не зробив, і тільки виснажився,—наказано забезпечувати праве крило корпусу й допомагати 1-му полкові С. С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1 і 3-му пішому полкові (при 5-м полкові йшла одна батарея). На сг. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматних і мушкетних патронів.

29 березня біля 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка—Голодки, 5-й полк рушив о 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фроні 1-го і 3-го полку йде добре. Стрілецькі полки, підтримані сильним огнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12 години бій почався вже на передмістях самого Бердичова. Ворог видимо не витримував огню артилерії Січових Стрільців і відступав під напором стрілецької піхоти. Між 11 і 12 годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загоном полку відійшов на південь. Біля 12 години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого флангу й тилу. Керування полку стратило голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через р. Гнилоняту на північ від озера Райки, друга частина була притиснута до оз. Райки. Багато згинуло стрілецьків того полку, потопившися в озері, багато попало до неволі, менша частина була забита й поранена. Страчено було кілька кулеметів. Батарея врятувалася.

Розгром 5-го полку так впливув на частини, які билися на фронті, що вони затримали свій удачний наступ. Ворог використав затримку й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і станцію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відво-

рот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного вдачею ворога.

1-му полкові щасливо вдалося відірватися від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог наслідав із боку Бердичова та з боку с. Райки. Вивязався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк поніс дуже тяжкі stratи. Керовництво боєм узвів на себе сам начальник штабу корпусу генерального штабу полковник Сулківський. Сам оперативний відділ мало не впав у полон, кілька старшин із оперативного відділу було ранено. Все-ж полкові з оперативним відділом пощастило вирватися з паці, і він відступив уздовж залізниці, прикриваючися стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено було, відірвавши від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случа від ст. Чортогорі до міста Мирополя. Але, зважаючи на те, що частини були сильно стомлені довгими й упертими боями, понесли великі stratи, надто серед старшинського складу, а також і тому, що частини Східнього фронту залишили Винницю й Жмеринку та по частині вони відійшли на Деражню, по частині на Бірзулу, Північна група також не здолала здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — було вирішено відвести корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. В цей спосіб гадалося відійти від ворога де-що далі, виграти якомога більше часу для відпочинку і привернути в частинах бойовий порядок.

Невдачним кінцем наступу С. С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир—Козятин—Бердичів від ворога. План Армії У. Н. Р. не вдався, і з цього моменту ініціатива цілком переходить до рук ворожих. Військо У. Н. Р. не переходить до оборони і тільки то там, то в іншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, чинності, в широкому значенню, воно не могло проявити і тільки намагалося тепер затримати за собою ті простори, що ще посідало.

Звертаючись до оцінки операцій С. С. що-до опанування Бердичова, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а плани що-до атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу примінити до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступово — частинами. План для атаки 3-ої прийнятий був ризикований, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли-б із самого початку командування зважилося було на нього, безперечно Бердичів був-би взятий, ворог не встиг-би скупчити резервів, а стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали-б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло-б їхній дух, загартувало-б їхню бойову стійкість. Так не сталося, і тому наслідки були дуже лихі.

Оборона Шепетівки.

1-го квітня корпус С. С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів—Шепетівка. 1-й полк С. С. відведенено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано, і рештки його влито до 1-го і 3-го пішого полку С. С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерева й зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів і напирав на Деражню.

Штаб Армії У. Н. Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Камянця—до Рівного.

4-го квітня отримано відомості, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевості.

Разом із тим на напрямку Чуднів – Полонне проявилася діяльність ворожих сторожових частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, щоби обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір заняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а нарано повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С. С. відійти в с. Северинці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши страти, відійша в с. Білонок.

В той-же час 3-й полк, не зважаючи на присутність оперативного відділу штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заatakував із півдня його резерв на ст. Полонному.

Дякуючи тому, що випадково на станції був бронепотяг, резервові вдалося розгорнутися до бою і, підтриманий бронепотягом, він відкинув ворога на південь, після чого полку наказано було відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявляється відсутність всякого плану. Та й важко було повзяти будь-який план. Обсадити твердо переправи від Сухижина (на залізниці Проскурів—Шепетівка) до Полонного не вистарчало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силами й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистарчило-б сил, а по друге, хоч-би й були резерви, то стан доріг весною, а особливо 1919 року, коли майже що-дня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли поспівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевості безпосередньо навколо ст. Шепетівки, яку наказано корпусові тримати до-останку.

Біля 10 квітня ворог здобуває Проскурів, Старо-Константинів і Новоград-Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота — 5-й і 14-й совітський полк -- займає с. с. Городище, Красносілку

й Хролин. Полк червоного козацтва — с. Плесна (південно-західня частина). По лініях залізниці Шепетівка—Бердичів і Шепетівка—Проскурів курсують ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-Стрілецькі частини розташовані: Кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Камянки; 1-й піший полк заступає південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка-Подільська; 3-й полк займає околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варти; участкові резерви — по курінню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматньому. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея — підлягає безпосередньо командирів гарматньої бригади. На залізничних лініях по одному правдивому бронепотягові: „Січовий“ і „Стрілець“ і один бронепотяг імпровізований — „Гетьман Дорошенко“.

Задача всіх цих частин — оборона Шепетівського вузла.

12 квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронту. Особливо насідав із півдня на фронті 1-го полку С. С.

Пополудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка-Подільська. 1-й полк С. С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка-Подільська й, переслідуючи його, займає с. с. Плесну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертає на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С. С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13 квітня ворог атакує 3-й піший полк своїми 5-им і 14-им пішим полком. 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішучо переходить у протинаступ і розбиває ворога. Ворог залишає коло 200 трупів на полі бою й між ними командира 5-го совітського пішого полку. Взяті полонені зізнали, що серед стрільців вищезгаданих полків багато є українців, надто в 14-му совітському полку. Штаб корпусу висилає кількох полонених з 14-го полку, щоб запропонували українцям перейти на бік Січових Стрільців. Звязок встановлюється між Січовими Стрільцями і 3-м Миргородським курінем 14-го пішого совітського полку. Ведуться переговори. Ворог, побитий 12 і 13 квітня, активності не виявляє; його гармати та бронепотяги обстрілюють стрілецькі розташування — місто і станцію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії У. Н. Р., що боролись із ворогом у районі Камянця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишалась Північна група, що боролась на напрямі Рівно — Новоград-Волинський, на Костопольському й на Сарненському напрямку, та корпус С. С. Зверхнє командування планує перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, занявши фронт по лінії Проскурів — Миропіль — Новоград-Волинський — Коростень. Для цього воно підсилює корпус С. С. бригадою кінноти, яку направляє на м. Заслав. Кіннота поступає до розпорядимості корпуса С. С. На ст. Шепетівку направляє Тульську бригаду піхоти, яка має підля-

гати командирові Північної групи і має завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новограду-Волинського. Корпусові С. С. з доданою бригадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — вздовж залізниці Шепетівка—Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка—Новий-Миропіль, щоби здобути останній.

Командування корпусу С. С. рішає перейти до наступу й у першу чергу вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставить завдання частинам: Кінній бригаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка й друга гаубічна), які входили до її складу, 18 квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик—Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С. С. наступати вздовж залізниці на Проскурів та опанувати станцію й село Чотирбоки. 3-му полкові С. С. вночі атакувати ворога, що займає Трацвин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців довідалися про лихий матеріальний і моральний стан 2-ої совітської бригади й отримали також відомості про її роз положення й сили.

Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-га совітська бригада була майже знищена; до цього спричинився зовсім несподіваний наскок вночі, добре обдуманий і виконаний із обхватами флангів план і, зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргородського куріння 14-го совітського полку. Січові Стрільці взяли до сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів. 2-га совітська бригада панічно відійшла до Полонного. 3-й полк переслідував її й у цей день заняв Ничпали.

Кінна бригада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й заняв Зубовці, Дилоновці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська бригада, підвезена потягами на ст. Майдан—Біла, вигрузилася й повела наступ на Новоград-Волинський.

На другий день, 19 квітня, на правому крилі Січових Стрільців кінна бригада та 1-й піщий полк, командування над якими обняв командир одного з курінів, бо командир полку п. Рогульський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на категоричний наказ штабу корпусу, в наступ не переходять, обмежуючися розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи наказу, зранку 19 квітня сам продовжує наступ, надвечер вибиває ворога з м. Полонного й обсаджує його.

Дня наступного ворог, розібравшись в обстановці й бачучи нерішучість частин на правому флангові Січових Стрільців, почав продвигатися вперед й обсадив ряд сел: Шаровчики, Топорчики, Ленківці. Стрілецькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку ведеться розвідка. Тульська бригада веде бої на лінії Киянка—Орени—Курман і не може зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявляється присутність у м. Білогородці нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе ні кому знати, ні кому не хотів підлягати й нічий розпоряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, він почув небезпеку і звязався зі штабом корпусу С. С., просячи прислати йому в першу чергу грошей, а потім гарматних і мушкетних патронів. В боях участі цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був розброєний Кошем С. С. у Кремянці. Отаман Біденко втік, а з його загону зформовано кінну сотню С. С.

21 квітня Січові Стрільці ведуть наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Шаровчики—Топорчики, терпить невдачу й відходить на старі місця. 1-й полк С. С. вибиває ворога з с. Лемківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобуває с. Дертку; його піша розвідка обходить між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг, псує в його тилу залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована стрілецькою піхотою при підтримці стрілецьких бронепотягів, здає стрільцям бронепотяг „Товарищ Ворошилов“. 3-й піший полк займає ст. Миропіль. Ворог відходить на східній беріг Случа й займає Новий-Миропіль.

В наступні дні корпус С. С. атакує ворога на своєму південному участку, але невдало. Ворог підсилює свої частини на р. Хоморі, займає 22 квітня м. Білогородку й одночасно атакує Стрільців на участкові Топорчики—Чотирбоки. Здобувши над ранком 25 квітня с. Зубари, відрізує 1-й піший полк С. С. від Окремої кінної бригади. Наступ із боку с. Чотирбоки 1-м пішим полком на с. Зубари для ліквідації прориву не мав успіху, бо не мав підтримки з боку Окремої кінної бригади, котра в безладі відходить на м. Заслав. 1-й піший полк після невдачі відходить і обсаджує с. с. Припутня й Волковці. Дня наступного кінна бригада під легким натиском ворога з боку м. Білогородки залишає Заслав й обсаджує м. Славуту та с. с. Голики й Радощівку. Таким чином положення на Шепетівці вніч з 24 на 25 квітня стало сильно загроженим. Ворог при активності міг легко по пятах Окремої кінної бригади занести Славуту й, перервавши комунікації корпусу С. С., примусити його відходити манівцями, щоби десь глибше перетяти шляхи, що вели на Рівне. Положення це ускладнялося ще й тим, що всі зусилля Тульської бригади зламати опір ворожий під Новоградом-Волинським не мали поводження, й бригада стала підпадати на дусі. Пішли нелади між командирами та переводились зміни начальників. Тоді командування С. С. просить директив від Штабу Армії й запитує, чи варто далі боронити Шепетівку, тому що вузол Шепетівський у даному разі вже стратив для Армії У. Н. Р. стратегічне значення. Штаб Армії вимагає дальній оборони Шепетівки, надіючися на те, що скоро мав підійти Запорожський корпус, який, гадалося, разом із Січовими Стрільцями розширит простори посідання Армії У. Н. Р.

Командування корпусу С. С. рішає відтягти частину своїх сил з-під Мирополя й планує наступ для опанування Заслава й відки-

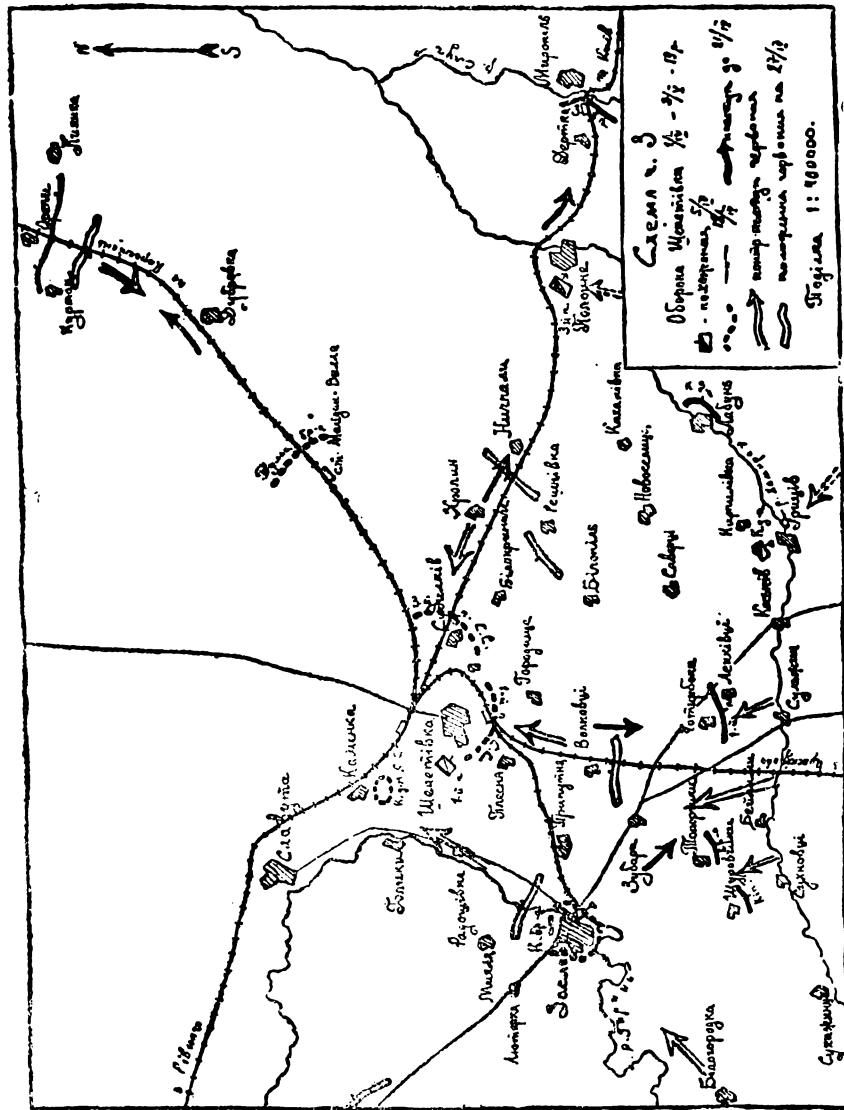
нення ворога за р. Хомору. 26 квітня 1-й полк С. С. із одним курінем 3-го полку С. С. і панцерними самоходами веде наступ на Заслав із сходу; кінна бригада отримує наказ натиснути на Заслав із півночі; 3-й полк боронить далі ст. Миропіль; кінний дивізіон Бориса забезпечує праве крило 3-го полку С. С., займаючи м. Лабунь і с. Новоселицю і ведучи розвідку на Любар — Остропіль. 1-му полкові з курінем 3-го пішого полку вдається вбити ворога з с.с. Припутенка і Білев, але дальніше їхнє просування ворог затримує. Люди й коні грузнуть у болоті і страшенно змучені. Один панцерник, підбитий ворогом, залишається між Заславом і Припутенкою, — його визволяє другий панцерник із сотнею 3-го пішого полку. окрема кінна бригада в цей день проявляє надзвичайну млявість і, замісць наступу на Заслав, висилає тільки кінні стежі, які, напоровшися на ворожу сторожу біля Михлі й Матерни, повертають назад, нічого не зробивши. На лівому крилі корпуса С. С. ворог із полудня 26 квітня повів наступ на ст. Миропіль із фронта; трохи пізніше кінний дивізіон під натиском піших і кінних частин ворога залишає Лабунь і відходить на Коханівку й Каленачі. Положення 3-го полку стає небезпечним, тому 3-й полк отримує наказ залишити з наступленням ночі ст. Миропіль і відійти на лінію Білокриниче—Хролин. Для скорості відходу та збереження сил у людей і коней на ст. Полонине подано два ешелони.

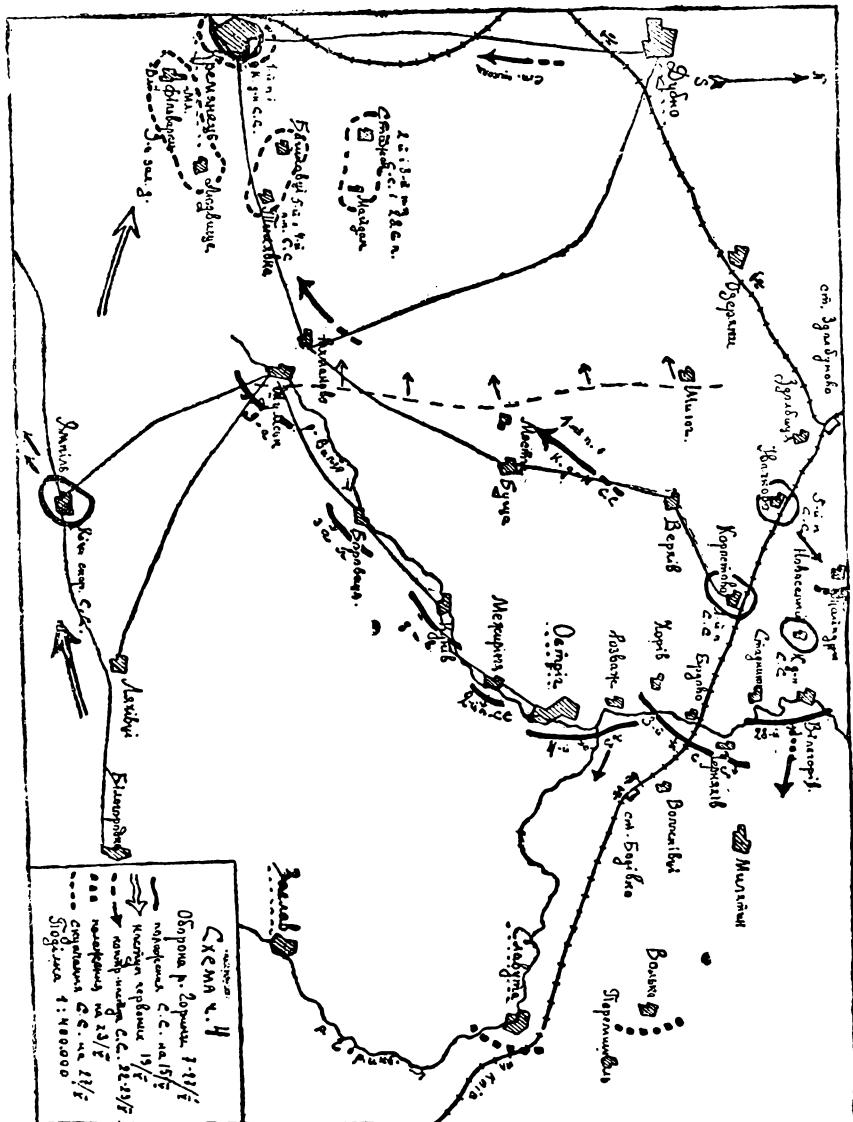
На 27 квітня витворюється таке положення: ворог обсадив Остріг, Заслав, ст. Чотирбори, Решнівку, Медведівку, Ничмали; під Новоградом-Волинським — обмежується обороною на старих позиціях Киянка—Курмани. Обхоплюючи корпус С. С. півколом, ворог загрожує відняти його остаточно від бази та від північної групи, яка своїм правим флангом стоїть у Гощі на Горині.

В цей-же день отаман Оскілко оголошує себе головнокомандуючим українськими військами, відмовляється підлягати владі У. Н. Р. і стягає війська до Рівного. На його наказ відходить до Рівного частина Окремої кінної бригади. З її складу при корпусі С. С. залишається один кінний полк ім. Максима Залізняка (27 кінний полк). На наказ штабу Армії корпус С. С. для ліквідації "оскілковщини" виділяє один бронепотяг і польову варту, яка перед тим вислана була для забезпечення мосту на Горині біля Бродова.

З огляду на обстанову корпус С. С. починає часткову евакуацію ст. Шепетівки. Вивезено було до вагонів склад вогнеприпасу, забрано всі паротяги й увесь порожнік, залишено тільки необхідні бойові й харчові припаси та ешелон штабу корпусу. 28, 29 і 30 жовтня ворог ізперемінно атакує корпус С. С. то з боку Заслава, то вздовж залізниці Бердичів—Шепетівка.

Не маючи резервів, із сильно перетомленими людьми, корпус С. С. міг тільки пасивно боронитися. Часткові наступи ворога дали змогу корпусові С. С. відтягати частини його сил із одного участка й бистро перекидати їх по залізниці на інший участок

і тим підтримувати війська, що там билися. Велику прислугу давали корпусові С. С. у цей час прекрасні стрілецькі бронепотяги „Січовий“, „Стрілець“, „Запорожець“ і „Помста“,— всі і правди, доброї конструкції.

30 квітня на ст. Ожинин прибувають 2-й і 4-й полк С. С., сильно виснажені боями під Мозирем і Сарнами і мало числені.

Цим полкам ставиться завдання оволодіти Острогом, для чого 2-й полк С. С. направляється з Ожинина через Зоров, Озери на Остріг, а 4-й полк підводиться на ст. Кривин і направляється з польовою вартою через Вельбовне на Остріг.

На Шепетівському фронті 1 травня ворог веде наступ на всьому фронті; його кінні частини охоплюють флаги корпусу С. С. під с. Камянкою. Кінні частини відбивають стрілецький панцирник, що курсував для нагляду за шляхом від Шепетівки до Кривина.

Під с. Купина ворожа кіннота зриває залізницю Шепетівка—Новоград Волинський і рве звязки зі штабом військ, що борються під Новоградом-Волинським. Станція й місто Шепетівка цілий день під обстрілом тяжких гармат. Січова Стрілецька піхота генофондо беться не уступаючи ні кроку вазад.

За день корпус С. С. утримав всюди свої позиції. Відправлений для звязку з Тульською бригадою на ст. Колоденка бронепотяг „Стрілець“ встановив звязок. Вночі при повороті на ст. Шепетівка бронепотяг біля ст. Майдан—Вілла попав у скрутку: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Завязався бій із ворогом, що напав на панцирник. Бій тягнувся коло години. Панцирник, котрий мав три гармати й біля тридцяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив його на полі трупом, виправив шлях і пізно вночі прибув на Шепетівку.

Перетомленість війська, великі втрати, відсутність резервів і переважні сили ворога змусили команду корпусу С. С. відтягнути своє військо безпосередньо на околицю м. Шепетівки й с. Судилкова, щоби там постаратися ще затримати ворога до підходу підсиликів.

Зі Штабу Армії було відомо, що головні частини Запорожського корпусу вже підіріджують на ст. Здолбунів. 2-й і 4-й полк С. С. співанилися й наступ могли почати тільки 2 травня.

Зранку 2 травня ворог знову повів наступ на всьому фронті. 2-й полк С. С. переходить у короткі контратаки, утримує південну околицю Шепетівки і ст. Подільська Шепетівка, 3-й полк С. С. під ворожим натиском відходить і займає залізно-дорожній насип Новоград-Волинський—ст. Подільська-Шепетівка.

Ворог займає горби на південь від м. Шепетівка, с. с. Красносілку, Новоселицю й м. Судилки.

Тульська бригада також не витримує ворожого наступу і відступає на ст. Корчин, при чому остаточно деморалізується і як бойова сила зникає. 2-й і 4-й піший полк корпусу С. С. удачно ведуть наступ і займають с. с. Озери і Вильбовне та переправи

через Горинь під Вільбовним. Цілу наступну ніч ворог обстрілює з гармат стрілецькі позиції й ст. Шепетівку; його частини всю ніч тривожать частини корпусу С. С., загрожуючи то в тому, то в іншому місці атакою.

На ранок 3 травня ворожа піхота при підтримці артилерії й бронепотягів вдирається на ст. Подільська-Шепетівка й атакує 1-й піший полк у лівий фланг. На ліквідацію прорива направляється курінь із резерву 3-го пішого полку і прибувши в той момент 28-й Стародубський полк (250 багнетів). Курінь 3-го пішого полку повів атаку нерішучо, бо був у той час у свою чергу заатакований, і командир полку завагався; атака-ж 28-го Стародубського полку успіху не мала, бо спізнилась. Ліве крило 1-го пішого полку корпусу С. С. здрігнулося, і 1-й піший полк С. С. уже почав відворот. Звязок із частинами був нарушенний, направити оборону не було зможи, й тому командування корпусу видало наказ про загальний відворот на лінію: Славута—Перемишль—Янушівка. Для нагляду за ворогом на р. Цвітоха залишено розвідку й бронепотяги, яким наказано понищити залізничні мости, щоби перешкодити просуванню ворожих бронепотягів.

Ворог не переслідував, і частини корпусу С. С. спокійно обсадили призначенні їм місця. З того-ж дня 2-й і 4-й полк із боєм взяли м. Остріг і відкинули ворога на ст. Білотин. На ст. Славута стояла вже ціла Тульська бригада, котра відійшла туди ще зранку 3 травня. Ця бригада була негайно відправлена до Рівного, де була розформована й люде, всі москвини, розпущені. Тому в дальшому про неї вже не буде згадки. Хоч ця бригада й не належала до корпусу С. С., але про неї весь час згадувано тому, що її чинність та результати цієї чинності були тісно звязані з чинністю корпусу С. С., і по суті вона повинна була-б підлягати корпусові С. С., але спочатку цього не було зроблено, з вини отамана Оскілка; пізніш і до кінця цю помилку не було виправлено.

Висновки. Ст. Шепетівка, як залізничний вузол, мала велике стратегічне значення. Посідаючи її, Армія У. Н. Р. мала змогу оперувати в трьох напрямках: на Проскурів, на Бердичів і на Новоград-Волинський, тому Командування Армії У. Н. Р. бажало можливо довше й сильніше цю станцію тримати. Коли був страчений Проскурів і Новоград-Волинський, а не було досить сили, щоби розвинути операції для здобуття Проскурова й Новоград-Волинського, значення ст. Шепетівки тратилося. Займаючи її, корпус С. С. тільки розєднував дві групи ворожих військ, що займали Проскурів і Новоград-Волинський, але за те й попадав під удари з двох боків. Що-ж до самої оборони Шепетівки, то вона була проведена по-мистецьки.

На мою думку, ліпше було-б раніше залишити Шепетівку, відіратися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запорожського корпусу, перегрупуватися й зі свіжими силами повести наступ для опанування залізниці Проскурів—Шепе-

тівка—Новоград-Волинський. Оборона-ж Шепетівки остатільки виснажила корпус С. С., що ран своїх він майже до кінця вилічити не зміг. Понесені були колосальні жертви, згинули найліпші люди, і тій організації, що намічалась, було завдано сильний удар.

Широке маневрування частинами й резервами (часто один день частини буються на одному участкові, вночі перевозяться на другий), удачне перемішування всіх, що були до розпорядимості, засобів, як бронепотягів і панцерників, широка особиста ініціатива начальників, особливо командира 1-го полку С. С., який часто приймає короткі й сильні випади для оборони своїх становиськ. Це перший випадок, коли в Армії У. Н. Р. такий спосіб оборони примінено.

Використання всіх сил, включно до польової жандармерії. Слід ствердити надзвичайну стійкість частин, досконале керування артилерією при обороні. Холоднокровність і правильний розрахунок командування по-над усіяку похвалу. Останнє надто бє в очі, коли глянути на обстанову 27 квітня. Не тратячи голови, командування розмірянно й обдумано провадить операцію в різних напрямках. Ця обставина заспокоююче впливає на дух частин, і вони буються на Шепетівці, не маючи ні тилу, ні флангів, готові зустрінути ворога звідусіль.

Корпус С. С. Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишиться назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завше будитимуть у Стрільцях гордість і силу.

О́боро́на Го́рины.

До початку травня частини Армії У. Н. Р., що боролися з ворогом на Проскурівському й Камянецькому напрямках, знаходяться за р. Збручем; лівим своїм крилом у Підволочиську. Північна група до цього-ж часу, поступово відходячи під ворожим натиском, обсаджує фронт ст. Сарни—Костопіль—Тучин—Гоща. Холмська група, боронячись проти поляків, займає фронт по р. Сирі. 9-та Залізнична дивізія перевозиться з Сарнів на ст. Озеряни. Запорожський корпус головними частинами починає прибувати на ст. Радивилів. Галицька Армія правим своїм крилом була в районі Берестечка—Радохів—Каменка. Українське військо оказалось оточене майже з усіх боків: зі сходу й півночі напирали большевики, з заходу — поляки. Боротьба з двома ворогами, з яких кожний був сильніший від війська українського, не мала рації. Таке положення Головне Командування передбачало й тому ще раніше підносило питання про ліквідацію одного з фронтів, та на нараді Уряду У. Н. Р. з Головним Командуванням Галицької Армії в квітні 1919 року все-ж вирішено було вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично задивлявся на таку боротьбу тодішній Наказний Отаман, отаман Осецький. Його-то думки й узяли верх на нараді.

Моральний стан українського війська.

Після авантюри отамана Оскілка, від Північної групи (яка до квітня місяця складалася переважно з частин, що належали до інших дивізій і полків, як 2-й і 4-й полки С. С., 9-та Залізнична дивізія, Юнацька Школа та інші, а сама формувала 17, 18 і 19 піші дивізії, кінну дивізію й Окремий Галицький полк) були відіbrane всі перелічені додані до неї чужі частини й прилучені до властивих дивізій. У силу цих причин Північна група втратила твердість, порив до наступу пропав, а велика зміна начальників після „Оскілківщини“ зле вплинула на боєздатність частин. Нові формування складалися з місцевої людності, яка ще не закоштувавши большевизму й большевиків, легко піддавалася ворожій агітації, захоплювалася большевицькими гаслами, не бачила розумного змислу в боротьбі з москвинами й масово дезертувала додому.

Корпус С. С. у боях за Бердичів і Шепетівку поніс дуже великі втрати, був сильно перетомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку. 9-та Залізнична дивізія також сильно ослабла. Вона мала в своїому складі три полки, але тільки 2-й її полк можна було вважати за бойову одиницю, решта ж полків були малі числом і малої боєздатності.

Холмська група фактично складалася з двох полків Сірої дивізії. Полки ці були найменовані дивізіями й були в періоді формування. Кадри мали добре, поповнення ж не вишколене й не свідоме національно, чому в бойовому значенню було нестійке.

План Штабу Армії У. Н. Р.

До підходу Запорожського корпусу Головної Командування рішає: для тимчасового відпочинку військ і чекаючи на зосередження Запорожського корпусу—оборонятися на Стирі, на фронті Північної групи і на фронті корпусу С. С.; частинам лишатися на їхніх місцях. 9-та Залізнична дивізія повинна перейти на лінію Шумськ—Кунів для забезпечення району Рівно—Здолбунів—Дубно з південного сходу. Скупчення 9-ої Залізничної дивізії проходило надзвичайно мляво, а прибувші на ст. Озеряни її частини розміщалися в районі цієї станції, не спішачися відходити на фронт. Біля 7 травня ворог почав проявляти активність під Острогом. Рівночасно виявився ворожий наступ на фронт Славута—Перемишль. В бою, що точився цілий день 7 травня, ворог на всьому фронті був відбитий. Однака командування корпусу С. С. знаходило, що положення корпусу є занадто висунуте вперед із незабезпеченими флангами. Маючи на меті дати відпочити своїм військам, рішає відійти за р. Горинь. Одночасно з цим 9-та Залізнична дивізія наказом Головної Команди передається в розпорядження корпусу С. С.

Корпус С. С. займає таке становище: 2-й піший полк С. С. з одною батарею — Межиріччя; 4-й полк С. С. з одною батарею —

Остріг—Розваж; 3-й полк С. С. з одним полком артилерії й одною 42-ліненою батарею—Хорол—Бродово—Черняхів (мостовий причілок); 28-й Стародубський полк із одною батарею—Стадники—Вільгорів. В резерві: 1-й піший полк С. С. в с. Коростів, кінний дивізіон Бориса в с. Новоселках. В с. Івачкові скручується полк ім. Богуна, що прибув із Румунії й призначений до складу корпусу С. С. (150—200 штиків) — пізніше названий 5-м полком С. С.

9-й Залізничний дивізії доручається для оборони участок фронту Шумськ—М. Боровка—Кунев. Бронепотяги висунуті до ст. Бодівки для прикриття залізничного мосту через Горинь. Штаб корпусу на ст. Здолбунів. Запасові частини та шпиталь у м. Кременці. Після 10 травня для забезпечення Кременця командування корпусу висунуло на Ямпіль збрійний загін, який названо Кошем Скорострілів. Складався він із кошу скорострілів (40 кулеметів), одної сотні кінноти й одної сотні пішого вишколу.

Зазначене розположення підлеглих Штабові Корпусу С. С. частин було надзвичайно розтягнуте, звязок тримати з частинами й керувати ними було дуже трудно, резервів було мало, й тому оборонна лінія була скрізь слабою. Але обстанова вимагала хочби нагляду за головними шляхами, по яких міг двигатися ворог. Сильнішим був центр корпусу С. С. на напрямку Рівне—Шепетівка.

До 15 травня ворог великої активності на фронті корпусу С. С. не виявляє. Його передові частини мали невеликі сутички з передовими сторожами корпусу С. С. під Куневом, Острогом та коло Черняхова.

Після 15 травня виявляється ворожий наступ значнішими силами з Білогородки й Теофіполя. Під натиском цього ворога Кіш скорострілів після гарячого бою за Ямпіль відступає в напрямку на Вишгород і Збараж. Ворог направляє на Кременець свою кінноту, яка 20 травня несподівано появляється під Кременцем і атакує місто, майже з усіх боків. Після короткого, але жорстокого бою, Кіш С. С. оставляє Кременець і пробивається частинно з панцерниками в напрямі на Дубно, частинно на Новий-Почаїв. Все, що залишилося в Кременці, хорі й ранені, вивезли большевики. Для зліквідування ворога в Кременці командування корпусу висилає форсованим маршем через Верхов—Мости—Рахманів на Кременець 1-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса, а з боку Дубна панцерника і старшинську школу. Частини в неповних два дні проходять більше 60 верстов і 22 травня біля 14 години несподівано атакують у Кременці ворога, відтінаючи йому шляхи відвороту. Ворог не встиг зібратися, як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота з півдня, а панцерники з півночі. В паніці, полишаючи все награбоване, ворог кинувся вrozтіч по лісних околицях Кременця. Маневр удався, дякуючи швидкому рухові частин, енергії й рішучості їхніх командирів й удачно скомбінованій атаці.

Майже одночасно з тим, як ішли події під Кременцем, поляки перейшли в наступ на Галицькому фронті й на фронті Холмської групи; захватили м. Луцьк та полонили багато стрільців із Холмсь-

кої групи; Холмська група рештками своїми відступила на Дубно. Разом із тим почався відворот Галицької Армії. Поляки опанували ст. Красне й перервали комунікації Армії У. Н. Р. Виявилось, що в ній цілком не стало запілля. Всі ешелони з бойовим майном, постачаннями, майстернями й т. і., що евакуувалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застряли на ст. Броди, Радивилів та Дубно й мусіли попасті або до поляків, або до большевиків.

Штаб Армії, Уряд і всі центральні установи У. Н. Р. евакуувалися з Бродів до Тарнополя, звязок із ними у війська був страчений. Військо було здане самому собі й мусіло само шукати виходу зі становища. Тоді-то командування корпусу С. С. рішається на такий ризикований план: щоби врятувати майно й бойовий припас Армії У. Н. Р., постановляє перейти до рішучого наступу на всьому фронті корпусу, зайняти Шепетівку та Заслав, витягнути всі ешелони через Шепетівку і Заслав на Збараж і потім відійти в район Вишгородка—Білозорки.

Удосвіта 23 травня частини корпусу С. С. на фронті Розвал—Вільгорів рішуче переходят у наступ, несподівано атакують ворога в с. Волосківцях й Милятині, беруть значне число полонених і кулеметів. Решта большевиків у переполосі й повному безладі поспішно відступає. Корпус С. С. переслідує ворога, займає м. Славуту й с. Вольну. Ворог поспішно евакує Шепетівку й готовий вже її залишити. На фронті під Острогом і Куневим у ворога помітно нервовий настрій. Штаб корпусу уже готовий був видати наказа—направляти всі ешелони через Здолбунів на Славуту,—коли опівдні 23 травня з Рівного прибув штаб Північної групи й повідомив, що вінч з 22 на 23 травня 19-та дивізія, що займає позиції під Гощою, остаточно розвалилася: більша частина її зрадила й перейшла на бік ворога, захвативши з собою командира дивізії й увесь штаб; друга, менша частина, відходить на Рівне. Поляки зайняли місто і станцію Сарни. Частини, що там займали позиції, частинно попали до полону, частинно розсипались; штаб групи наказав своїм військам обсадити лінію Аннополь—Городище—Рівне—Ясневичі, а сам від'їджав на ст. Дубно. Зі своїми частинами штаб Північної групи в цей момент звязку не мав і повідомлення про обсадження ними вказаної лінії також не мав.

Штаб корпусу С. С. направляє до Рівного броневі потяги, а на фронті Північної групи — кінну розвідку.

Виявляється, що частин Північної групи на вказаних її штабом місцях немає. Після довгого шукання, найдено звязок із одним полком цієї групи (Галицьким) в м. Здолбіця — в тилу штабу корпусу С. С.; йому наказано видвинутися на лінію Квасилів—Кол.-Самигрань. Полк так поволі збирався, а командир його разом із командиром бригади чи дивізії (полковник, пізніше генерал-хорунжий Никонів) так довго обмірковували положення, що на позицію так і не вийшли.

Корпус С. С. опинився в критичному стані. Тил його і фланги були зовсім відкриті, глибокий тил загрожений поляками.

Тому штаб корпусу віддає наказа про відворот частин, що так удачно повели наступ, на старі позиції. Командири 3-го пішого полку С. С. і 28-го Стародубського упираються, зрештою відводять свої полки й увечері 23 травня займають старі позиції. Щоби забезпечити ліве крило розположення, вночі висовується з резервів корпусу слабенький 5-й піший полк С. С. в с. Чайкурі; ліве крило 28-го Стародубського полку загинається й займає ліс, що на захід від Вільгорова; ім додається одну батарею Північної групи, що була прилучена до корпусу. На ст. Рівному стоять стрілецькі бронепотяги. Ст. Здолбунів і рештки ст. Рівного евакуюються на Дубно та Кремянець.

За ніч на ст. Здолбунів назбиралася сила втікачів, козаків і старшин, із частин Північної групи. На ранок 28 травня вся ця маса була зібрана, розбита на сотні й під командою одного з полковників (зараз не пам'ятаю прізвища) відправлена для обсади й оборони м. Рівного. Перед полуноччю 24 травня ворог заатакував ліс на захід від Вільгорова й ст. Чайкурі. Частини корпусу С. С. відбили перші атаки. Трохи пізніше було атаковане м. Рівне, і збріжний відділ, що його боронив, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена, очевидччики, з Шепетівки, атакувала перевправу біля Черняхова й примусила частини корпусу С. С. відійти на західний беріг Горині. Біля 17 години ворог знов повів наступ на фронт Чайкурі—Вільгорів і під Черняховим. На фронті Кунів—Остріг вивязалася жвава гарматня стрілянина, і ворог став громадити свої сили в околишніх перелісках. Стрілецькі броневики біля Кvasилова стримували ворожий натиск. У цей-же день зранку польські передові частини зайняли станцію й село Клевань.

Командування корпусу рішило відійти з району Рівне—Остріг у район Кремянця на зіднання з Запорожським корпусом; ходило тільки про момент віддачі наказу. Коли-ж біля години 20-ої частини корпусу С. С. на лівому крилі стали під ворожим натиском уступати, видано наказа відійти й зосередитися: 9-й Залізничній дивізії в районі Великі й Малі-Фільварки—Людвище; 5-му і 4-му пішому полкові — в районі Тилявки—Башковці; 2-му й 3-му пішому полкові та 28-му Стародубському — в районі Майдан—Данилівка—Стожок; 1-й полк і кіннота в Кремянці. Бронепотяги прикрити евакуацію станції Здолбунів, пізніше Озеряни, й відходити на Кремянець; при неможливості відійти — бронепотяги підірвати, а їхнім залогам долучитися до корпусу.

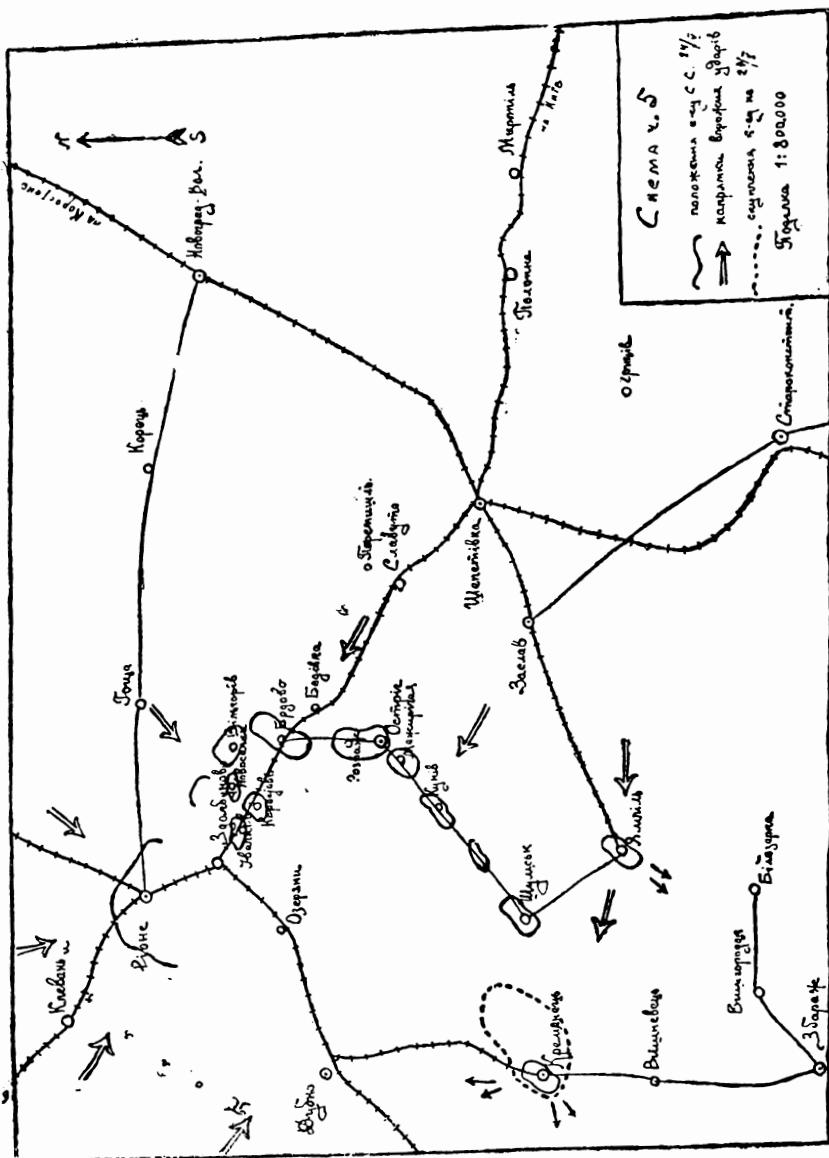
За ніч війська корпусу С. С. відірвалися від ворога й відійшли на лінію Шумськ—Мости—Мизоч. Відворот переводився широким фронтом, малими відділами, п'ятьма колонами. Опівдні 27 травня корпус зосередився в призначенному районі. Штаб корпусу прибув на ст. Кремянець.

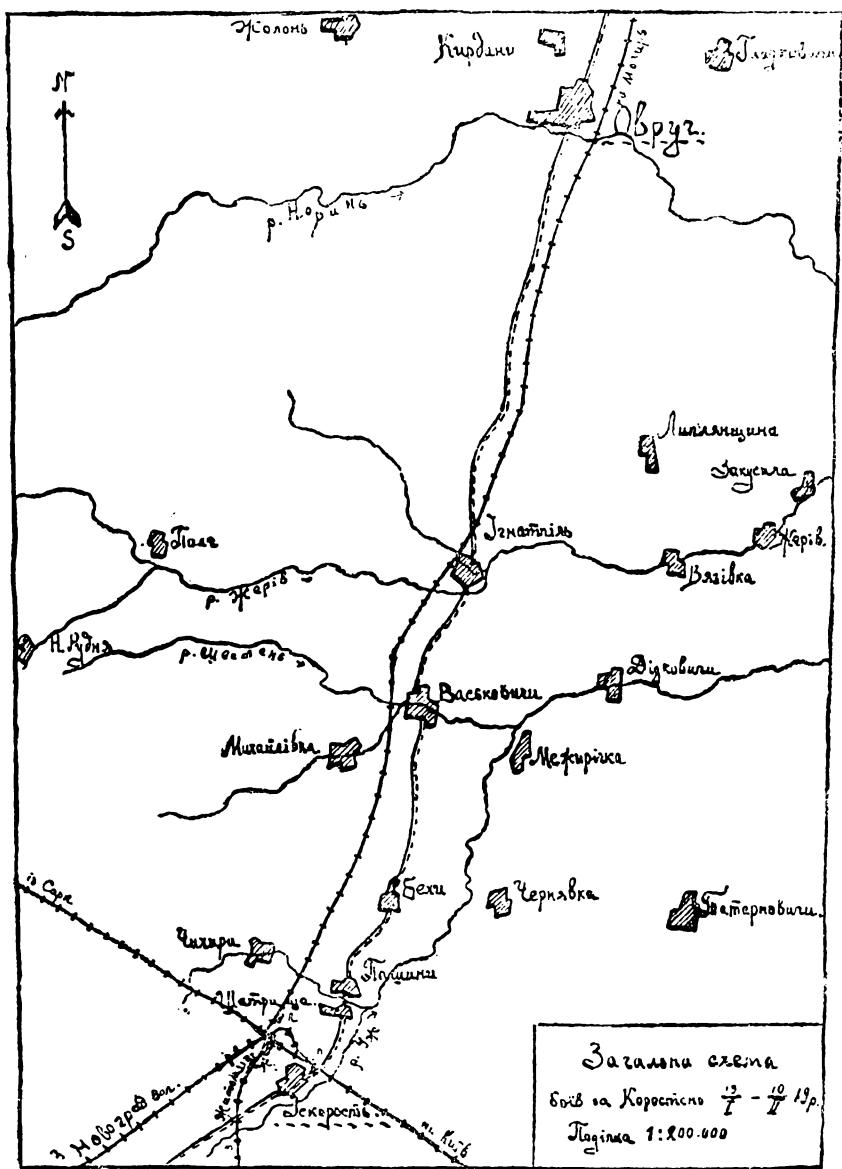
Чому командування корпусу С. С. прийняло такий план? Тому, що Північна група в той час не представляла з себе жадної бойової сили; про Холмську групу відомостей не було; большевики

напириали з фронту й тилу; поляки зайняли місцевості в тилу. Думалося також, що, виходячи з-під ударів одного й другого ворога, корпус С. С. дасть можливість зустрінутися полякам із більшевиками. Сталося однак інакше: поляки в напрямі на Рівне наступ припинили й розвязали руки більшевикам для розвинення їхнього наступу на корпус С. С. через Дубно на Кремянець.

(Продовження буде).

А. ПУЗИЦЬКИЙ

Генерал-хорунжий.

Бої Сірих за Коростень.

(Рік 1919).

Після повалення Гетьманату частини Сірої дивізії, у складі чотирьох полків і гарматного дивізіону та двох гарматних бронепотягів, розпочали боротьбу з большевиками на фронті Конотоп—Бахмач. Ворог посовувався з півдня. Для забезпечення Києва з боку Чернигова це місто заступав 3-й Сірий полк під керуванням сотника Пилипенка. 2-й Сірий полк, здавши переважаючому ворогові Королевець, захищав місто і станцію Конотоп. Полком керував сотник Шелер. 1-й та 4-й полк під керуванням командира 1-го полку (він-же й командир бригади) полковника П. обороňали Бахмацький залізничний вузол, станцію Крути та Ніжин. Штаб Сірої дивізії і штаб Головнокомандуючого на Чернигівщині та Полтавщині, отамана Палія, знаходилися в м. Конотопі. Ці штаби були перевантажені революційним елементом, який тільки й знав, що гризся поміж собою. З огляду на те, що дивізія понесла великі втрати під час боротьби з гетьманцями та большевиками, Начальник Генерального штабу отаман Тютюнник, наказав пересунути Сіру дивізію по залізниці до Бердичова—Житомира, де в короткий час малося на увазі поповнити її мобілізованими й вирядити на фронт*). Дивізію мусив змінити Чорноморський кіш під керуванням отамана Поліщука. В першій половині січня 1919 року Чорноморці прибули в Ніжин і Бахмач, Конотоп-же відмовилися обсадити, й лише через два дні до Конотопу вирушив кінний дивізіон отамана Миляшкевича, який у день прибуття організував погром як в м. Конотопі, так і в м. Алтинівці. Отаман цей не визнавав отамана Палія й навіть погрожував йому драчами (шомполами), зато німців боявся. Під Бахмачем і Крутами Сірі були змінені 1-м та 2-м полком Чорноморців,

*) Автор наводить, як причину пересунення Сірої дивізії з Чернигівщини до Бердичова,— „великі втрати“ дивізії під час боїв із гетьманцями.

Підполковник-же Прохода в „Історії Сірих“ (І-й збірник „За Державність“) подає за причину — бажання віддалити дивізію з району її поповнення, близькість якого зле впливала на боєздібність мобілізованих чернигівців.— Редакція.

під керуванням полковників Царенка й Лещука. 3-й та 4-й полк кошу та штаб і сам отаман Поліщук залишився в Ніжині, а в околицях цього міста провадив „бойові операції“ отаман Ангел зі своїм помішником, отаманом Голубом.

В Бахмачі в той час скупчилося біля двох німецьких дивізій з артилерією й силою майна, для вивоза котрих вимагалося рухомий залізничний склад, надто ж паротяги. З Сірими, яко дисциплінованим військом, німці дуже рахувалися й побоювалися, бо коли з розпорядження полковника П. на Київ щоденно відправлялися потяги з майном, до яких протягали німці свої руки, то з їхнього боку поступали лише заяви й прохання залишити їм хоч частину ешалонів, щоби вони мали змогу доїхати додому. Коли ж прибули Чорноморці й німцям стало відомо про утворений отаманом Миляшкевичем погром і що штаб отамана Палія й Сірої дивізії на чолі з отаманами виїхали у невідомому напрямку, то німецький „совдеп“ заговорив іншою вже мовою, яка носила характер категоричного наказу, вимагання й навіть погрози.

Німці вимагали висадити негайно з потягів частини Сірої дивізії, повернути назад напередодні відправлені наші бронепотяги й артилерію, як також і те майно (особливо 4 самоходи), що було відправлено до Києва. До німців приїдалися мобілізовані вояки Борзенського й Конотопського повіту, які не хотіли їхати в „чужі краї“ й вимагали, зі зброєю в руках, залишити їм запас одягу й харчі, що мали частини. „Треба управитися з німцями, а зі „своїми“ порахуємося пізніш“ — казали козаки.

З наказу полковника П. залізничні комісари Мозіган і Антоновський подали для ешалонів чотири паротяги, й ешалони були готові до виїзду. Німці навели гармати й через товмача попередили, що відкриють огонь, як тільки перший ешалон рушить. Телеграф і телефон поки-що були в наших руках, і полковник П. просив отамана Поліщука допомогти, але він умив руки, — робіть, мовляв, що хочете.

Німецький „совдеп“ не йшов на жадний компроміс: йому потрібні були вагони, паротяги й майно. Полковник П. вибрав крайню міру і поставив німцям умову: „як-що німці будуть перешкоджати відіздові ешалонів і зроблять хоч один стріл, то в один момент Сірі кинуться на німців і будуть битися до останнього чоловіка, до Сірих безумовно приїдаються мобілізовані Чорноморці й навіть населення“. Тимчасом із вагонів були винесені всі кулемети, що готові були в кожну хвилю відкрити огонь. Мобілізовані козаки, які до цього часу бродили навколо ешалонів, мабуть, прийняли, що кулемети виставлені проти них, і тому кинулися до вагонів сіdatи. Німці прислали товмача за полковником П., якого попросили на „нараду“. Полковник П. пішов, залишивши заступника, якому відав належні інструкції. На „нараді“, між іншим на дворі, під відкритим небом, німці оточили тісним кільцем полковника П. і запитали, чи він дійсно виконає поставлені умови. Полковник П. відповів, що він може жартувати з дітьми, за яких не вважає німців,

які навели гармати на ешалони. Німецький товмач заявив, що полковник П. у їхніх руках, і вони можуть в одну хвилю чи розстріляти його, чи повісити. Полковник П. відповів, що ідучи на „награду“, він знат, на що йде, й тому підготував до всяких випадків своє військо. Замовчали німці, а потім почали торгуватися. Нарешті ешалони відіхали, не уступивши німцям нічогісінько.

В Ніжині полковник П. телеграфував Начальникові Генерального Штабу й Військовому Міністрові про подробиці відїзду з Бахмачу Сірих. До Києва ешалони прибули 15 чи 16 січня. Полковника П. було викликано до Начальника Генерального Штабу, якому полковник П. зробив належний доклад про становище на Бахмацькому фронті та про стан Сірої дивізії. Начальникові Генерального Штабу не було відомо, де перебувають отаман Палій і Абаза.

Прибуття Сірої бригади до Коростеня і її зустрічний бій із большевиками за Коростенський залізничний вузол.

Ешалони з Сірими вирушили з Києва на другий день. По прибутті до Бердичова, комендант двірця передав полковникові П. телеграму Начальника Генерального Штабу, який вимагав одну бригаду Сірих, під керуванням полковника П. негайно пересунути під Коростень, де й підпорядкуватися Командуючому Північної групи, отаманові Оскілкові. В Бердичові було залишено 2-й Сірий полк, як найменший складом, тут-że знаходився гарматний дивізіон та два бронепотяги, що прибули сюди раніше і розмістилися в касарнях на Лисій Горі.

19 січня ранком бригада прибула до Коростеня-Правобережного. На двірці стояв під парами потяг отамана Оскілка, який було оточено двома сотнями Галицького полку. Отаман Оскілко прийняв полковника П. в своєму салон-вагоні, висловив задоволення з приводу прибуття Сірих і запропонував вислухати складений ним бойовий наказ що-до оборони Коростенського вузла.

Північна група отамана Оскілка.

В той час майже все південне Лівобережжя було зайнято москалями большевиками, які під час нашої боротьби з гетьманом посунулися на Правобережжя і з півночі наступали на Київ, Житомир та Рівне. Північна група обороняла залізничні вузли Коростень—Сарни. Суцільного фронту не було, і війна провадилася по залізничних лініях.

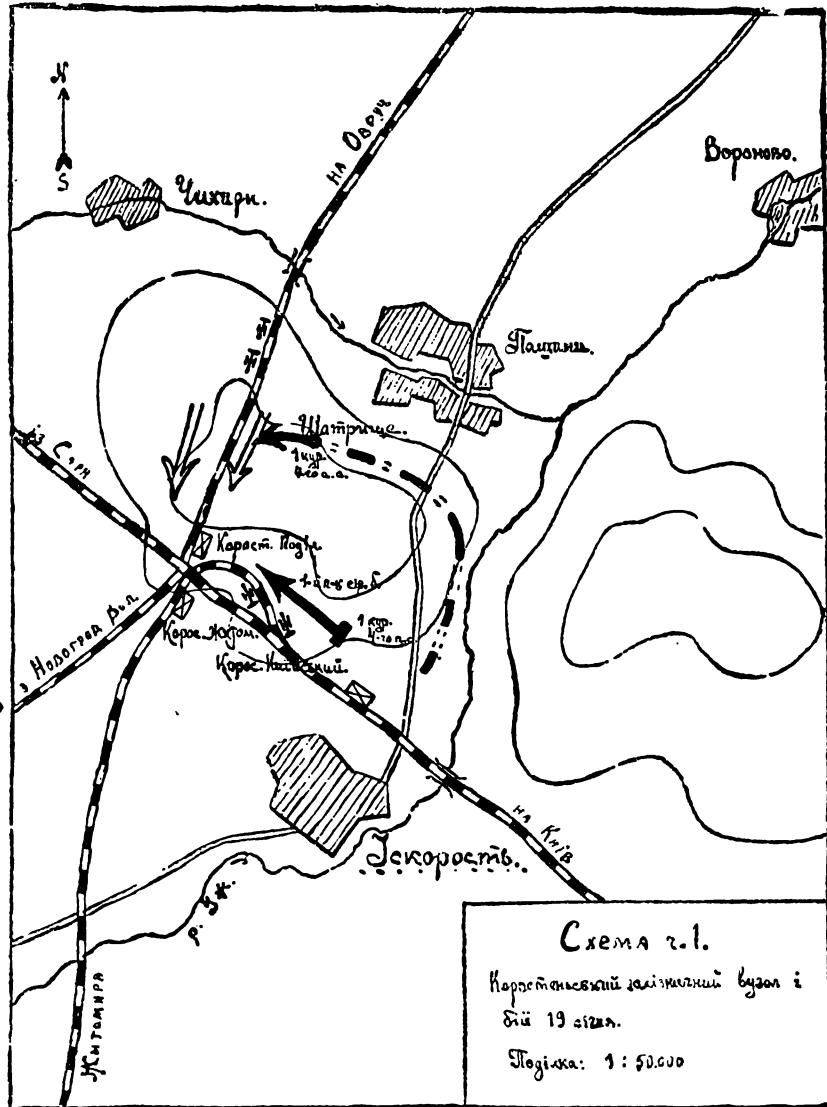
Зустрічний бій.

Під час розмови полковника П. з отаманом Оскілком ворожі бронепотяги відкрили гарматний огонь по Коростеню-Подільському і через кілька хвилин почали обстрілювати двірці Коростень-Житомирський і Коростень-Правобережний. Отаман Оскілко припинив розмову, вибіг на двірець, сказав кілька слів полковникові П., махнув рукою в бік машиніста, сів до вагону й відіхав у напрямку на Рівне. На двірці була паніка. З боку двірця Коростень-Подільський відступали два

наших бронепотяги. Піших частин не було. На гасло „сполох“ бригада*) Сірих із кулеметами й ручними гранатами розгорнулася до бою й рушила в напрямку на Коростень-Подільський. Бронепотяги були зупинені, але виявилось, що одного наказу було мало для їхніх командирів, щоб їх повернути назад і атакувати ворога, і полковникові П. прийшлося вжити власного пістолета. На кожний бронепотяг було посажено по 3 козаки Сірих, і бронепотяги рушили вперед, відкривши огонь по ворожих бронепотягах.

Ворожа піхота в колонах підходила до станції Коростень-Подільський, маючи поперед себе рідкі лави. 1-й полк Сірих зустрів ворога мушкетним та кулеметним огнем (схема ч. 1). Один курінь 4-го полку був посланий на обхід лівого ворожого крила, 2-й курінь того-ж полку посувався за 1-м полком, яко резерв. Дисципліновані, добре й одноманітно, навіть чепурно одягнені, частини Сірої бригади мабуть зробили відповідне враження на ворога, колони якого почали розсипатися в лаву й розпочинати огонь. За колонами ворог мав чимало селянських підвід і повозів. Обходний курінь 4-го полку, несподівано для ворога, відкрив огонь на його лівому крилі. Перший полк рушив в атаку, стріляючи на ходу. Ворог почав утікати, підбираючи на підводі своїх ранених і забитих. Бронепотяги ворога були гарно, по-фабричному обладнані, мали міцну броню, а гармати оберталися на поворотному кругі і таким чином мали можливість стріляти під усіким кутом повороту гармати, тому наші лави мали втрати від гарматнього вогню. Наші бронепотяги обладнані були власними засобами й у двобій із ворожими вступати не могли, але підбадьорені піхотою рішуче посувалися вперед. Ворожі бронепотяги поволі почали відходити назад, прикриваючи свою піхоту. Задній наш бронепотяг, який мав 48-лінійну гаубіцу, почав стріляти через голови ворожих бронепотягів, щоби зіпсувати колію і тим самим не дати можливості ворожим бронепотягам відступити. Завдяки цим заходам, ворожі бронепотяги зачали втікати. Ворог відступав на Ігнатпіль. Сірі його переслідували. В цей час із боку села Дідковичів помічено було юрби народу зі зброєю, які в безладді посувувалися на південь. Серед цієї юрби були й верхівці. Щоби зясувати становище, виділена була півсотня з кулеметами, яка й вирушила на переріз пливучої на південь маси. Бойовий порядок посувувався далі наперед і до 3—4 години дня зайняв с. с. Михайлівку й Васильовичі. На північ від цих сел була зайнята позиція, бронепотяги зупинилися в 4 х верстах попереду позиції (схема ч. 2). Наші втрати — біля 20 вояків було забитих і ранених. На позицію прибув комісар Коростенського залізничного вузла П. Радзієвський і просив залишити в Коростені хоч невеличку частину Сірих, бо по-большевицькі настроєні залізничні робітники можуть дуже нашкодити. Заява комісара була узгляднена. У 7—8 годині вечора від командира розвідчої півсотні

*) Сіра бригада складалася з 1-го та 4-го полку по два куріні в кожному. Всього в бригаді було біля 600 козаків при 12—15 кулеметах.

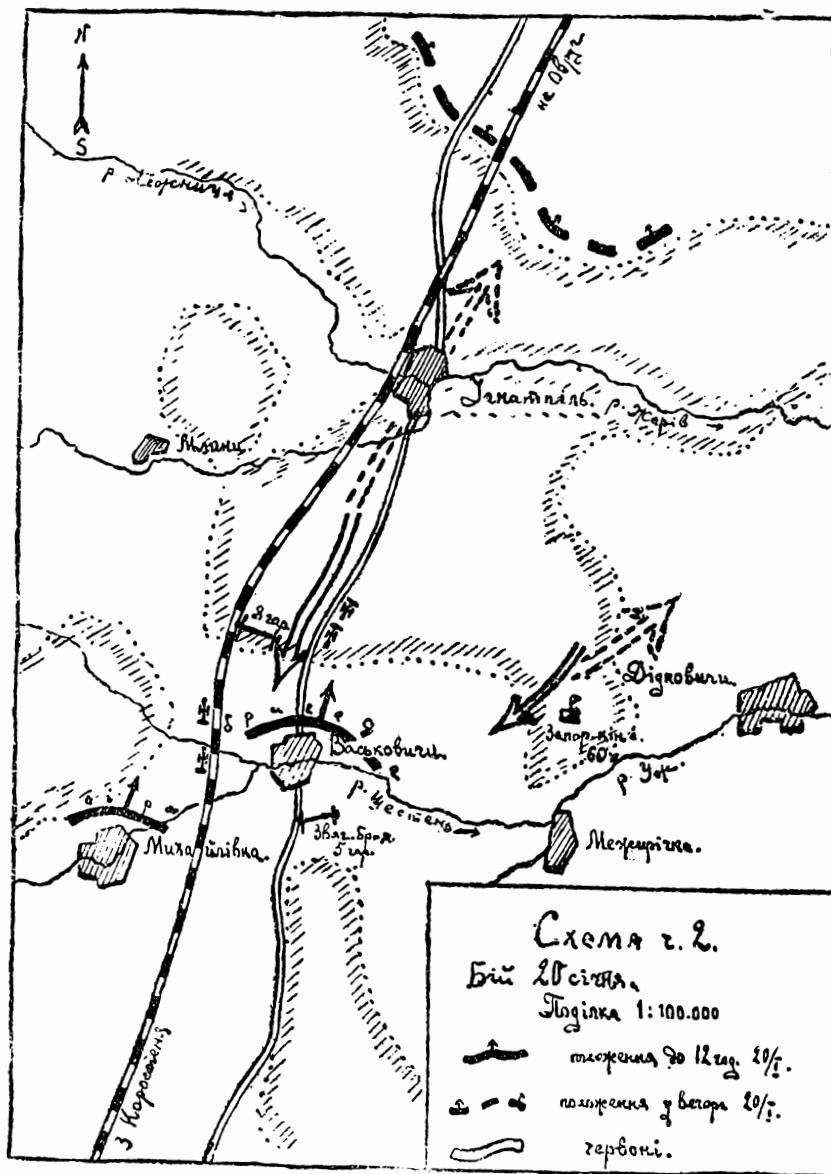

Схема 2.2.
Био ландшафта
Площадка 1:100.000

було отримано докладне донесення, що в лісі, поміж селами Чернавка й Затарновичі, півсотня зупинила частини бувшої групи отамана Оскілка, напередодні „роздібтої“ ворогом. Було видано розпорядження, щоби „роздібиті“ частини переноочували в с. с. Пашине й Шатрище; комендантам цих сел призначено було командира півсотні Сірих і в його розпорядження залишено півсотню.

Висновки. Отаман Оскілко хутко відіхав із Коростеня-Правобережного в той момент, коли бригада Сірих була ще в ешелонах — під огнем ворожих бронепотягів. Полковник П. не одержав від нього жадного завдання або наказу. Захоплення ворогом Коростеня давало йому повну змогу розвернути свій успіх у напрямках на Київ, Сарни, Житомир, Звягель. У наслідок таких його дій нависла загроза Київу, що безперечно прискорило-б його евакуацію; при ударі на Сарни друга частина групи отамана Оскілка, що боронила ту місцевість, попавши в невигідні умови, залишила-б Сарни та відійшла-б у напрямку на Рівне. Так само операція ворога на Житомир загрожувала-б евакуації Київа й позбавляла-б оборонців його шляхів відступу на захід. Правдиво оцінивши удержання Коростеня в наших руках, полковник П. постановляє вирвати його з рук ворога зустрічним боєм і з залізною послідовністю переводить свій план, змушуючи наші бронепотяги загрозою пістолем повернути назад і підтримувати Сірих. В одночас атака Сірих ворога, на який не сподіався у Коростеню присутності Сірих і який навіть ішов у похідних колонах, та охоплення його лівого крила, примушує ворога до втечі; Сірі переслідують його на протязі 12—15 верстов. Не відтягла полковника П. сід переслідування ворога й поява в напрямку від села Дітковичі якихось військ.

Як виявилося згодом, ворог 17 січня розбив війська групи отамана Оскілка, що повинні були боронити Коростень, і відкинув їх на схід від залізниці Овруч — Коростень. Далі, підготовивши відповідно робітників Коростенського залізничного вузла, ворог маневрував у походних колонах, під прикриттям своїх фабричних бронепотягів, на Коростень, не зустрічаючи жадного опору та й не сподіваючися його по попередній битві. Прибуття бригади Сірих було для нього цілковитою несподіванкою, тому належне використання ситуації й логічно-послідовне переведення полковником П. свого плану, особистий приклад, а при потребі й загроза власною зброєю, — увінчалися заслуженим успіхом *).

*) Треба признати, що брак інформації про попередні бойові чини військ, що захищали напрямок на Коростень, та про їхнє місце нахождення, викликали-б у менш рішучого командира інше рішення. — Редакція.

Зформування штабу Коростенської групи й постачання. — Реорганізація війська бувшої Коростенської групи. — Боротьба з большевицьким і злочинним елементом у запіллю.

справлявся зі своєю посадою й був незамінним помішником командира групи. Протягом короткого часу сотник Прохода зформував штаб, підібравши відповідних співробітників. Начальником постачання групи було призначено господаря 1-го Сірого полку, хорунжого Польового.

В села Пашине й Шатрище було надіслано наказа командирам частин бувшої групи зголоситися до штабу групи на 7 годину ранку 20 січня і мати при собі відомості про стан частин, бойового й харчового припасу. Вніч з 19 на 20 січня до штабу групи прибув молодий галицьких частин старшина, котрий назвавши себе заступником отамана Оскілка, звернувся до полковника П. з наказом докласти йому про становище. Старшина цей назвав себе полковником Тихим, командиром галицького імені отамана Оскілка полку. Полковника Тихого було поставлено на належне місце й використано для ознайомлення з бойовими подіями, що відбулися на цьому участкові фронту та для очнайомлення зі складом бувшої групи. З докладу полковника Тихого виявилося, що до складу бувшої групи входили такі військові частини: 55-й Народкого визволення полк, Окремий курінь імені Наливайка, Франківський полк, Чорноморський окремий курінь, Галицький імені отамана Оскілка полк, Звягельська гарматня батарея, Запорожська окрема кінна сотня і два гарматніх бронепотяги. Причину поразки полковник Тихий зясував тим, що не було загального керування групою, військо й командири недисципліновані, й де-які частини при перших стрілах із боку ворога повтікали. Група не була забезпечена, набоїв було мало, харчовий припас й обрік добувалися шляхом реквізіції у селян, чим і викликалося з боку останніх велике незадоволення й прихильність до большевиків, які всякими засобами старалися завойовувати симпатії селянства. 20 січня ранком до штабу групи були закликані залізничний комісар П. Радзієвський і представники від залізничних робітників. У розмові з останніми виявилося, що вони, майже, рідні брати большевиків, і знайти точку порозуміння з ними було дуже тяжко. Головним чином робітники скаржились на отамана Залізняка,

^{*)} Сотник Прохода був полковим адютантом 1-го Сірого полку, яким у часи Гетьмана керував полковник П. Бувший сотник, нині підполковник Прохода, на час біжучий, після укінчення Господарчої Академії на Чехах, є інженером. — Редакція.

який тероризував Овруцький повіт, катував селянство, накладав „контрибуції“, розстрілював робітників, насилував жінок. Дійсно, про згаданого отамана та його чини в Овруцькому повіті ходили легендарні чутки. Для заспокоєння населення й робітників було видано й поширене наказ ч. 2 по ґрупі, де зазначалося, що бандитизм буде в корні знищуватися, а бандити будуть розстрілюватися на місці без суда і слідства. Було призначено комендантів двірців, до розпорядження котрих приділено по одній чоті Сірих. При штабі групи зформовано відділ К.-Р.*)

У годині 10 ранку до штабу групи почали прибувати командири частин бувшої групи отамана Оскілка, а за ними слідом у повному безладді потяглися частини військ. Розмовляти з цими „командирами“ було неможливо, а лише наказувати, тримаючи на поготові зброю. У них була тенденція нікому не підлягати й ні за що не відповідати. Ніхто з них не знав скільки є в частині вояків, чи є зброя, набої. Про харчування людей і коней — поняття не мали. Більш-менш був військовий порядок у Галицькому полку, який мав, навіть, похідні кухні австрійського зразку. Під час розмови з командирами до штабу групи ввійшли збентежені комісар Радзієвський і командир комендантської сотні й доповіли, що прибувші частини почали грабувати робітничий поселок і помешкання залізничних служачих. Припинити грабіжництво можна було лише зброєю, а тому командир групи видав наказ комендантській сотні відкрити огонь по грабіжниках. Грабунок було припинено. Збитих закопано, грабіжників загнано у вагони, відібрано награбовані речі й повернуто власникам. У грабіжках брали участь і деякі залізничні робітники. До вагонів було приставлено варту. Про випадок донесено отаманові Оскілкові й начальникові Генерального Штабу. З Києва було отримано розпорядження, щоби здеморалізовані частини відправити до Києва, а отаман Оскілко, крім того, наказав Галицький полк його імені відправити до Рівного. Рішуче припинення вогнем безчинства з боку військ було доказом, що надалі жартувати є річчю ризикованою. Коростень і район воєнних чинів було оголошено на стані облоги. Другою мовою почали говорити й командири частин, обернувшись на покірних рабів.

Бій під Васьковичами   **Біля 12 години** з позиції почулася муштія захоплення Ігнатполя. кетна й кулеметна стрілянина, а потім і гарматня з бронепотягів. Хутко вишикувавши Звягельську гарматню батарею й Запорожську кінну сотню, командир групи висилає їх на позицію й на паротязі сам відіїжджає туди, залишивши заступника, якому видав наказа привести до боєздатності частини бувшої групи отамана Оскілка і бути кожну хвилю готовим вирушити на фронт. Ворог перейшов до наступу при підтримці своїх бронепотягів і гарматніх батарей, які стояли на околиці лісу. Охоплюючи наше ліве крило, більшевики посовувалися

*) Дуже рідкий випадок. — Редакція.

вперед. Сірі відкрили вогонь по супротивникам з близької дистанції, чого він страшенно не любив і не зносив. Його кулеметний і мушкетний огонь майже не завдавав нам утрат, зате великі втрати були від гарматнього огню. Нарешті підтягнулася наша батарея й кінна сотня. Батарея відкрила рясний огонь іздалекої дистанції, бо дальнобійна пушка з ворожого бронепотяга не давала можливості підіхнати ближче. Ворожі лави й колони залягли, а при першому їхньому нападі підвистися — по них відкривався рясний огонь. Наказано було за всяку ціну батареї присунутися ближче й відкрити рясний огонь по ворожій піхоті, а потім по батареях. Чотами батарея обсадила близню позицію й відкрила огонь по ворожій піхоті, котра почала втікати до лісу. Сірі її переслідували. Батарея стріляє по відходячому ворогові. Обходна ворожа частина відходить на Дідковичі. Для переслідування цієї частини послано кінну сотню. В лісі большевики зробили опір і перейшли до контр-атаки, але були зломлені й почали втікати. Ігнатпіль був взятий, і Сірі обсадили позицію по північній облямівці Ігнатпільського лісу. Ворог відійшов у напрямку на Овруч.

Висновок. Не зайнявши Коростенського вузла, 19 січня ворог, мабуть, мав намір захопити його 20 січня, використавши заколот на Коростеню-Подільському, бо стрілянина була йому добре чутна; крім того ворог мав у Коростеню своїх агентів, котрі подавали йому відомості *). З допиту полонених і місцевих мешканців було виявлено, що під Ігнатполем у ворога було три номерних полки, 8 гармат, 2 бронепотяги й багато кулеметів. Дисципліна у ворога була кепська, і він боявся битися з „німцями“ (так ворог називав Сірожупанників). Ворог на цьому фронті не мав кінноти, війну вів виключно по залізничних лініях, боявся обходів. Успіх мав там, де йому приходилося воювати з „окремими“ куріннями й полками, під керуванням своїх „горе-отаманів“. „Отамани“ були страшні не для ворога, а для свого місцевого населення, яке, правдиво бачило в них лише грабіжників, а в большевиках — своїх визволителів. „Раз москаль — значить влада, значить порядок. Отаман і українське військо — значить грабіжники“, — так думало, так казало і селянство, і інтелігенція. На Сірих українське селянство дивилося, як на вімців. „Переодягли вімців, навчили їх балакати і звуть українцями“, — казали селянне **).

**Приведення до бой-
здатності частин був-
шої групи отамана Ос-
кілка і склад ІІ.**

Залишивши на позиції своїм заступником тимчасово керуючого 1-м Сірим полком, полковника Костика, командир групи повернувся до Коростеня, де було багато праці

*) Можна припускати, що цілий інцидент — погром у Коростеню було організовано большевицькими агентами для відтягнення уваги від фронту. — Редакція.

**) Приклад большевицької пропаганди. — Редакція.

по приведенню до порядку військових частин групи. Після відрядження до Київа зdemоралізованих частин і Галицького полку до Рівного, в Коростені залишилися 2 куріні: 55-го Народнього Визволення полку (біля 250 люду), в тім числі гарматня батарея—4 польові гармати; курінь імені Наливайка (200—220 люду); рештки Франківського полку й Чорноморського куріння були зведені в один Франківський полк—2 куріні (біля 200 люду); Звягельська гарматня батарея—3 польових і 2 гірських гармати; окрема Запорожська кінна сотня (біля 60 шабель). При огляді командиром групи згаданих частин виявилося, що обозу, похідних кухонь і господарчого апарату не було. Всякство на половину було одягнене кепсько, грошових сум у командирів частин не було. Зброя іржава й зачущена. Для гармат і кулеметів не було шмаровида, чому боєздатність цієї зброї була низька.

«Ми живемо як птиці небесні», — висловився один із командирів частин. Така неорганізованість, а головним чином незаосмотреність і штовхала цілі частини на грабунок. Протягом трьох діб провадилася невтомна праця що-до приведення до боєздатності згаданих частин. Багато допоміг забезпечити групу пропіянтом й оброком Овруцький повітовий комісар і місцеві громадські діячі. Також було доставлено шмару для гармат, кулеметів і мушкетів. Коростенські пекарні випікали хліб.

23 січня залізничні робітники презентували групі добре обрудованого в залізничних майстернях кулеметного бронепотяга на 8 кулеметів. Комісар Радаївський у розмові з командиром групи висловився, що йому нічого не було відомо про бронепотяг, який, мабуть, виготовлявся тихенько для большевиків. В той же день у залізничному депо К.-Р. затримала двох залізничників робітників, які провадили телефоном, котрий містився в старому паротягові, разомову з большевиками. Робітники були покарані на горло.

Приїзд із Рівного до

групи отамана Оскілка.

24 січня прибув до Коростеня з операцівним штабом отаман Оскілка, вислухав

доклад командира групи, причім зазначив, що треба готовитися брати Овруч. Сіра бригада чекала прибуття на позицію отамана Оскілка, але він знайшов зайвим подякувати особисто лицарів Коростеня й Ігнатполя. Командир групи просив у отамана Оскілка надіслати до групи з Бердичова бронепотяги й гарматній дивізіон Сірої дивізії та організувати справу постачання групи. Все було обіцяно, але нічогісінько не зроблено.

24 січня увечері всі частини, які перебували в Коростені, потягом вирушили на позицію, куди вирушив і командир групи з операцівним штабом. Сіра бригада була відведена на відпочинок. Одну сотню Сірих було надіслано до Коростеня до розпорядимости його коменданта. Кулеметний бронепотяг прибув на позицію 25 січня.

В околицях Коростеня контр-розвідка штабу групи знайшла „окремий“ інженерний курінь, в якому була сила ріжного дорогої майна. З „отаманом“ цього куріння, до речі сказати, було багато клопоту. Отаман цей уявляв із себе царка — іншого не визнавав і навіть большевиків не боявся. Нарешті з куріння була виділена інженерна сотня з відповідним необхідним майном, а решту відправлено до Рівного разом із заарештованим отаманом. Зформовану інженерну сотню було приділено до бронепотягів. Використано та- кож і обоз цього куріння.

**Прибуття до групи Кін-
ного Чорного куріння
смерти.**

25 січня увечері до Коростеня прибув трьома величими ешалонами Кінний Чорний курінь смерти. Про надсиленку цього куріння до групи штаб отамана Оскілка нічого не по- відомив. Ешалони його стояли на станції Коростень-Правобереж- ний. До штабу групи було закликано командира куріння, але при- бути він міг лише в „своюму власному потязі“, що було звязано з де-якими технічно-залізничними труднощами, бо в потязі командира куріння було біля 50 вагонів. Нарешті „власний потяг“ було пересунено до Коростеня-Подільського, і командир куріння зі своїм штабом, в складі 10—12 осіб, зголосився до штабу групи, де вима- гав доповісти про прибуття отамана куріння. Отаман був з обличчя дійсно чорний, подібний до цигана, і як він, так і його штаб, були одягнені в чорний одяг, обшитий золотом навіть там, де не треба. На погонах була металева емблема смерти. Отаман куріння з пер- ших слів заявив, що на позицію куріння присланий помилково, з чим він ніколи не погодиться й завтра відіїджає до Новоград-Волинсь- кого. Далі отаман заявив, що спеціальне призначення куріння — „праця“ в запіллю й боротьба з бандитизмом. Багато сторінок прийшлося б і списати про залишення куріння у складі групи, про ві- дібрання від нього на сотні мільйонів награбованого майна, яке було відправлено до Рівного. Нарешті, виявлено, що курінь, як бойова одиниця, мав біля 120 кіннотчиків, добре озброєних і одягнених, на росових конях. Сам командир куріння був людиною цивільною й підозрілою; казали, що він — бувший каторжанин*). Його началь- ник штабу — студент-медик Одеського (Новоросійського) універси-

*) Командиром „Кінного Чорного куріння смерти“ був дійсно підозрілий тип, з прізвища Гуцул. Під час повстання проти гетьмана він зформував чи опинився на чолі „1-го Меджибожського совітського полку“, з яким опанував Староконстантинів. За бешкети там його полку, склерован, головним чи- ном, проти заможніх жидів, поляків було роззброєно сотнею отамана Біденка, ще в ті часи, коли загін останнього був дисциплінованим. Однак Гуцул удав- ся до Ставки і звідти повернув із мандатом на формування кінноти. Цю кін- ноту він одягнув у все чорне з золотими позументами і далі вже пописувався на повіті, грабуючи під виглядом боротьби з бандитизмом. Назва Меджибож- ського полку, поступованих Кінного Чорного куріння смерти в запіллю, далі провокації на фронті — все це дає можливість твердити, що цей отаман був одним із численних большевицьких агентів, що працювали в той час із метою дискредитації української влади в очах населення. — Редакція.

тету. Старшинський склад — ріжноманітний, починаючи з російських пажів і ліцеїстів і кінчаючи підозрілими й темними добродіями. Української мови, за невеликим винятком, ніхто не знав. Командир групи просив отамана Оскілка відкликати курінь, але отаман Оскілко не погодився, мотивуючи тим, що курінь десь провинився і надісланий до групи на виправлення. Тяжко було отаманові куріння розставатися зі своїм маєтком (потяги) і вирушати в район с. Васьковичі. Великі запаси борошна, сала, масла, цукру, меду, ріжного зерна й т. і. було передано до постачання групи, а зі шкіри почали шити чоботи для вояків.

Наступ на Овруч.—Бої під Овручем у ніч з 27 на 28 січня. — Взяття цього міста.

Штаб групи виробив план наступу на м. Овруч і захоплення його. З огляду на те, що розвідка остаточно виявила, що м. Овруч обсаджено трьома полками піхоти, курінем матросів та курінем жидівської гвардії при сильній артилерії, при чому на південь від Овруча ворог мав два ряди окопів, то командир групи вирішив взяти Овруч у ночнім бою, щоби менше було втрат. На денну атаку не можна було лічити ще й через те, що здеморалізовані частини, крім Сірих, при перших стрілах розбіглися-б; надіслати в обхід яку-небудь частину тих-же військ також було неможливо, бо повторилася-би катастрофа, яка трапилася при отаманові Оскілкові. Що-до Сірих, то вони завжди мусіли бути під рукою в командира групи.

Для операції під Овручем у розпорядженню командира групи були частини в такому складі:

1-го та 4-го полку Сірої бригади—3 куріні *) біля 300 багнетів, 10—12 кулеметів;
55-го Народнього Визволення полку — 2 куріні біля 250 багнетів, 8 кулеметів;
Імені Наливайка полку—1 курінь біля 200 багнетів, 6 кулеметів;
Франківського й Чорноморського—2 куріні біля 200 багнетів, 6—8 кулеметів;

Окрема Запорожська кінна сотня—60 шабель;
Чорний кінний курінь смерти—120 шабель, 4 кулемети;
55-го Народнього Визволення полку—гарматня батарея, 4 польових гармати;

Звягельська гарматня батарея—3 польових, 2 гірські гармати;
2 гарматні бронепотяги, 1 кулеметний бронепотяг—8 кулеметів, до котрих була приділена технічна сотня.

27 січня ранком до Коростеня приїхав із оперативним штабом отаман Оскілко та отаман для доручень при Військовому Міністріві полковник Греченко. З Ігнатполя було викликано командира групи для докладу. З планом командира групи що-до наступу на Овруч не погодилися ні отаман Оскілко, ні полковник Греченко, причому

*) 1-й курінь 4-го полку було залишено в Коростені й Ігнатполі.

кожний із них пропонував свій план, але командир групи не погодився з ними і заявив, що складає з себе керування групою. Після короткої наради було прийнято план командира групи, й обидва отамани побажали бути присутніми при операції.

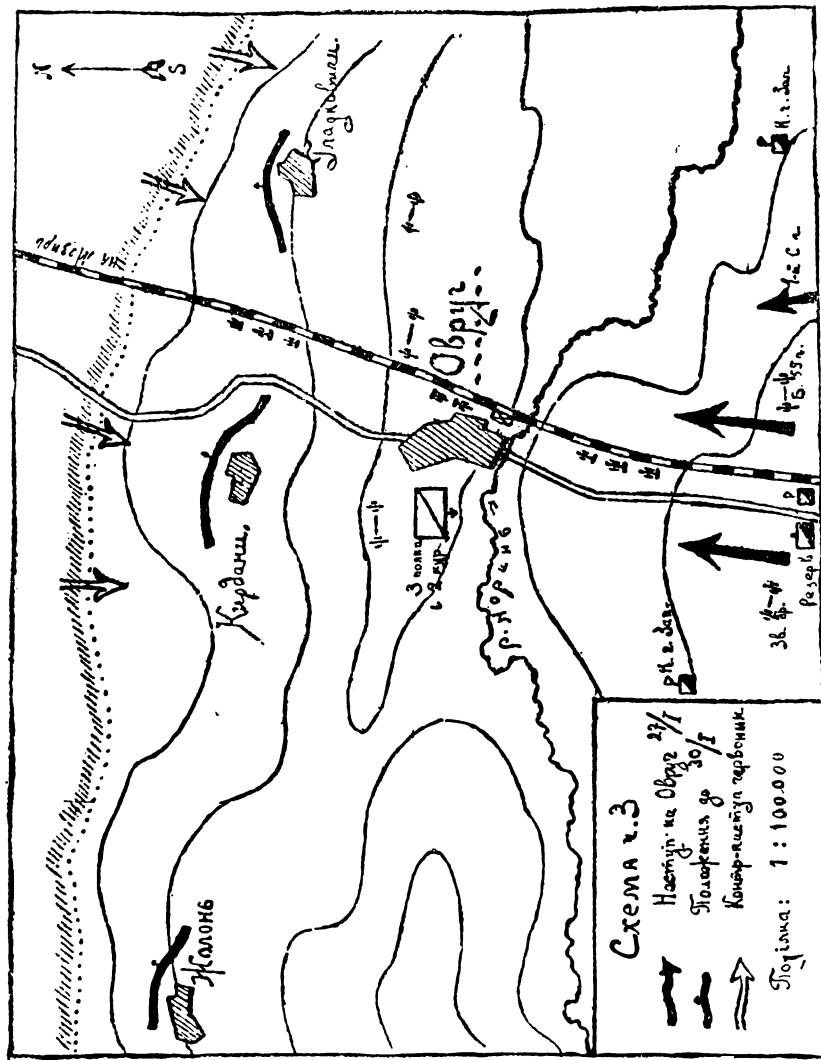
27 січня до 12 години про ворога зібрано було такі відомості: ворог тримається пасивно, розвідка його далі двох-трьох верстов від своєї позиції не йде, в окопах горять огнища, біля яких гріються застави. Артилерія ворога поставлена на горbach, що оточують м. Овруч*) з півночи. Надто укріплений жидівський цвинтар, який мав муровану огорожу. Цвинтар цей лежить на північно-західній околиці міста. Ворог готовився до наступу з метою захопити Корostenський вузол 1 лютого. Такі відомості добула розвідка штабу групи.

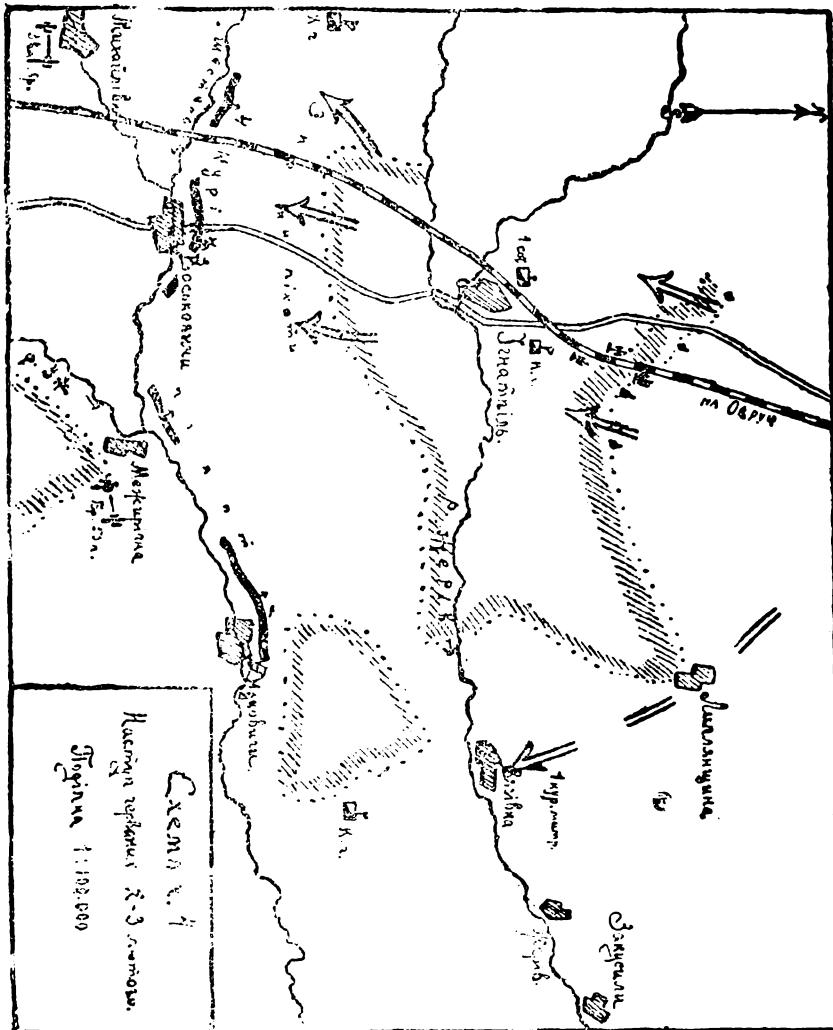
До Овруча було верстов 15, а тому віддаль цю треба було пройти з таким розрахунком часу, щоби під скрила підхід військ до Овруча. Рух почався з 15-ої години з відповідними охоронними заходами. Кіннота вела розвідку на флангах. Бронепотяги до особливого наказу залишилися на позиції під Ігнатполем. Війська посувувалися вперед двома колонами обома боками залізниці. Права колона під керуванням полковника Костика, ліва колона під керуванням полковника Овчаренка. Резерв — у розпорядженню командира групи. 1-й Сірий полк ішов уступом за правою колоною. Тримався тісний і певний звязок поміж колонами. Всі знали, що треба робити під час бою.

Вже стемніло, коли ворожі гармати відкрили огонь по колії її шосі. Були значні недольоти. Колони посувалися поволі вперед, виславши густі розвідчі лави. Викликано бронепотяги. До м. Овруча було ще біля 5 верстов. Ворог мав прожектора малої сили, який світив у себе під носом. Невидима ворожа піхота відкрила мушкетний огонь, а трохи пізніше затріщали кулемети. Наші лави не відповідали.

Тяжко було рухатися нашим батареям по сніговому полю, дороги-ж ворог обстрілював гарматнім огнем. Батареям було наказано зупинитися й відкрити короткий рясний огонь по гарматних блисках ворожої артилерії, потім, негайно перемінивши позиції, віддаляючися в бік від колії, знов відкрити такий-же огонь і залишатися на своїх місцях. Ворог переніс гарматній огонь на нашу артилерію. Колони рушили вперед за своїми лавами. По всьому фронту ворожа піхота й кулемети відкрили огонь. Видано наказа зупинитися й лягти. Коли наша артилерія замовчала, ворожа почала обстрілювати площу, і скількома стрільнами в лівій колоні було забито й поранено біля 30 вояків. Тоді наказано було начальникам бойових участків, збільшивши лави, посувуватися вперед, доки не буде виявлено місце ворожої піхоти, тоді зупинитися й відкрити частий огонь. Через деякий час наша піхота й кулемети відкрили огонь. На внутрішніх крилах лав були запалені дві віхи

*) М. Овруч у долині і з півночи оточений горбами.

з клоччя, облитого гасом. На це гасло кулеметний бронепотяг рушив уперед, випередив лінію наших лав, зник із очей і відкрив сильний огонь по обох боках залізниці. Гарматні бронепотяги підсунулися близче й відкрили також огонь, стріляючи задній через переднього. На це гасло мусіли відкрити огонь і батареї, але стріляла лише батарея правого участку; лівого-ж—мовчала. На цю батарею було послано кіннотчика з наказом відкрити огонь. Пізніше виявилося, що батарея зникла й опинилася в Ігнатполі. Було видано наказа з криком „слава“ рушити в атаку *). Піхота ворога припинила стрілянину після того, як кулеметний бронепотяг відкрив огонь із кулеметів. Частини, з криком „слава“, хутко йшли вперед. Ворожа артилерія й кулемети розвинули убійчий огонь із позицій, що були на північ від м. Овруча. Раптом ворог припинив огонь. Вперед по дорозі була пущена наша кіннота, якій дано завдання захопити ворожі гармати. Біля 1-ої години ночі частини вже були в Овручі, і 1-й Сірий полк зайняв позицію на висотах, що на північ від Овруча. Чорний курінь і не думав захоплювати ворожі гармати, а звернувся до „своїх прямих обовязків“, себ-то почав грабувати. Тільки темна ніч урятувала грабіжників від смерті. Ворог залишив в Овручі два самоходи й біля 40 возів військового майна; на двірці залишилася канцелярія штабу групи, а на селянських підводах — забиті й поранені.

Полонені червоноармійці при допиті говорили: „Уж больно харашо стрілялі ваші броневікі, даже матроси і тє удіралі“. Виявилося, що Овруч боронили: Таращанська бригада — два полки, один номерний полк, батальйон матросів і батальйон жидівської гвардії, при 12 гарматах і 2 бронепотягах. Беззмінно перебувавший при штабі групи комісар Радзієвський при допомозі технічної сотні відновив телеграф і телефон.

28 січня вдосвіта було вислано вперед кінну й пішу розвідку та бронепотяги. Борог зупинився за 10–12 верстов від Овруча. Наші бронепотяги зупинилися за 5–6 верстов, бо не мали змоги посуватися далі тому, що ворог зняв рельси на протязі до 2-х верстов і вивіз їх із собою. Була обсаджена позиція на лінії с. с. Гладковичі, Кирдани, Жалень.

З початком бою отамані Оскілко й Греченко та штаб виїхали до Рівного.

28 січня штаб групи отримав від Директорії телеграму, якою була висловлена подяка командирові й військові групи.

Висновки. Операція на Овруч удалася без огляду на несприятливі умови, з яких головнішими були:

1) Недисциплінованість війська та командного складу („отаманія“). Такі випадки, як свавільне зникнення Звягельської батареї з поля бою та невиконання Чорним „Курієм Смерти“ завдання за-

*) Вояки мали на руках білі відзнаки.

хопити ворожі гармати — яскраво малюють невідповідність комісарському складу, а грабунок „Куріня Смерті“ вказує ще й на деморалізацію.

2) Прихильність населення до большевиків, що треба пояснити з одного боку бешкетами „отаманів“, які зручно використовувала большевицька пропаганда, а з другого— тогочасними настроями селянства, яке ще не пізналося на большевиках та ласилося на їхні голосні гасла: грабуй награбоване—відповіданості не буде жадної.

3) Провокаційна праця большевиків у війську та в запіллю групи.

4) В наслідок поразки большевиків у Коростені та під Ігнатполем, треба сконстатувати певну депресію в настроях їхнього командного складу, що виявилося в переході від безоглядного наступу до оборони в Овручі.

Втрати групи були незначні і до всього випадкові. Ворог відійшов на 10—12 верстов від Овруча, знявши шини на залізниці на протязі 1—2 верстов. Ситуація вимагала швидких наступових чинів, у наслідок яких можна було-би захопити Мозир і тим розвязати собі руки в цьому напрямкові. Однак, на перешкоді цьому планові були наступні міркування:

1) Полковник П. одержав наказ від командира Північної групи отамана Оскілка захопити Овруч і тримати його. Отаман Оскілко, що виявив спротив запропонованому полк. П. планові операції на Овруч, із розпочаттям операції виїхав до Рівного, стративши чомусь інтерес до цієї операції.

2) Брак інформацій що-до ситуації на інших напрямках, яких штаб Північних груп не подавав.

3) Непевність що-до боєздатності власного війська групи.

4) Незабезпеченість запілля, в якому гуляли ріжні „отамани“ та наводили жах на населення.

З дальшим посуванням конечним було обсадити невеличкими залогами міста запілля та охороняти залізниці. Сил групи полк. П. не вистарчало для цієї мети. Штаб-же Північної групи, приобіцявши забезпечити запілля, фактично нічого не зробив. На підставі поданих у горі міркувань полк. П. перейшов до оборони Овруча *).

Зрада Наливайківського куріння.

28 січня на протязі дня була кілька разів зіпсuta в багатьох місцях колія поміж Овручем і Коростенем. Для охорони залізниці було призначено кулеметний бронепотяг і кінні дозори. Згадане явище зробило дуже кепське вражіння на військо, а провокаційний Чорний курінь сіяв чутки, що ворог відрізав військо від Коростеня.

*) З військовими характеру „отаманських формувань“, як доводить воєнна історія, досвід і наука, можна провадити операції наступового характеру, надто коли вони мають перед собою слабого ворога або відчувають над собою „п'ястук“. Для впертої оборони вони маже не надаються без загрози певними частинами з тилу. Очевидно полковник П., переходячи до оборони, вважав, що при допомозі „Сірих“ упорається з рештками військ групи. — Редакція.

В ніч з 29 на 30 січня курінь імені Наливайка, під керуванням свого командира „полковника“ Сумчука*) займав сторожову охорону. З боку ворога був повний спокій. Приблизно між 24 і 2 годиною до штабу групи прийшла старшинська головна застава, при якій повинен був знаходитись і командир полку; вона привела з собою п'ятьох большевицьких старшин і нахабно вимагала, щоби командир групи прийняв для переговорів большевицьких делегатів. Телефон, що лучив головну заставу зі штабом групи, було зіпсовано. Командир групи наказав комендантській сотні (Сіра) оточити й обеззброїти заставу, дати кожному, не виключаючи й старшин, по 100 драчів (шомполів) і замкнути до вагону, а делегатів під озброєнною вартою відвести до штабу. „Полковник“ Сумчук зник. В той же час видано розпорядження 4-му полкові і двом сотням 1-го полку зайняти сторожову охорону, змінити решту Наливайківців і під ескортою привести до штабу. Змінити нікого не довелося, бо Наливайківці самочинно покинули свої місця й утікли в невідомому напрямку. Невеличка частина старшин і підстаршин Наливайківського куріння прийшла до штабу й зі слозами на очах просили їх покарати на горло, бо вони не можуть пережити ганьби тої частини, в якій служать. Ці лицарі доповіли, що вони все вжили, щоб утримати зрадників, але мала їх кількість не дала змоги вжити зброї. Частина Наливайківців отже перейшла на бік ворога.

Большевицькі „делегати“ були допитані й під сильною ескортою відправлені до Коростеня, звідкіль, згідно з розпорядженням отамана Оскілка, їх повинно було відстavити до Рівного. „Делегати“ заявили, що „товаріші українци“, згідно з умовою, повинні їх до 5 години ранку привести назад, бо в протилежному разі совітські війська розрахуються з ними.

Удосвіта всі частини були на позиціях, за винятком Наливайківців і значної частини 55-го полку, що здезертувала разом із Наливайківцями. Лише невеличка частина Сірих, яко резерв, була в руках командира групи. Зрадники й шкурники Чорного куріння смерти — розвідчики — приносili завідомо провокаційні відомості про ворога, чому Чорному куріневі наказано було до 8-ої години ранку зібратися коло штабу групи **).

Командантам станцій Ігнатпіль і Коростень видано розпорядження затримати, обеззброїти й заарештувати зрадників Наливайківців на чолі з командиром куріння.

*) „Полковник“ Сумчук — молодий хлопець, років 23—25, ніколи не був військовим, малограмотний, служив у волосній управі дрібним писарчуком, улюблений отамана Оскілка й наказного отамана Осецького.

**) Командир групи мав на увазі виявити й відокремити злочинно-провокаційний елемент, віддати його під воєнний суд, а решту приєднати до Окремої Запорожської кінної сотні.

**Бій під Овручем і від-
ворот 30 січня.**

Біля 7-ої години ранку 30 січня ворожа артилерія відкрила сильний огонь по наших позиціях і по м. Овручу. Через деякий час із лісу почали дебушувати всрігі колони, посугуваючись широким фронтом і охоплюючи наше праве крило. Розпочався гарматній бій. Наша піхота притаїлася в закопах, вичікуючи підходу ворога. На стріли підійшов наш кулеметний бронепотяг. Кількома влучними стрілами ворог поранив і забив кількох вояків 55-го Франківського полку, полк заметувшися й почав залишати позицію та втікати назад. Зупинити зрадників не було зможи, бо для цього можна було використати лише Сірих, на долю яких і так випав увесь тягар бою. Коли ворог помітив наш відворот, то розпочав рішучий наступ, але нашим мушкетним і кулеметним огнем примушений був зупинитися й залягти. Гарматній бій поширився до крайності. Наша батарея правого участку понесла великі втрати; крім того ворог намірювався її охопити. Переходити до контр-атаки з одними Сірими було-б безумством, бо сили ворожі були разів у десять більші. Загляду на це командир групи видав розпорядження про плановий відворот на Ігнатпіль. Кулеметний бронепотяг лицарські бився, не зважаючи на те, що трьома ворожими стрільнами йому нанесено велику шкоду. Ворог, що поніс великі втрати від нашого огню, до чого він не був призвичаєний, дуже слабо переслідував наш відворот, і арієргард Сірих під далеким, але сильним ворожим огнем тримав Овруч аж до ночі. Після евакуації Овруча арієргард було посаджено до потягу, і він відіхав до Ігнатполя. Бронепотяги, після відвороту з-під Овруча, зупинилися в 7—8 верстах на північ від Ігнатполя.

Висновки. 1) Побоювання полковника П. що-до небоєздатності військ групи (опріч Сірих) справдилися.

2) Ворог, знаючи сильний потяг отаманських формаций до миру, а не до війни, та ще в умовах зими й ворожого відношення населення, випустив делегатів для мирних переговорів, чим збалансував Наливайківців та 55-й полк Народного Визволення.

3) Переконавшися в успішних наслідках делегації (перехід на його бік частини Наливайківців) ворог перейшов до наступу і збив здеморалізовані війська групи полковника П. *)

4) В наслідок деморалізації військ групи (опріч Сірих) без значних утрат Овруч було опущено.

*) Повищє підтверджує лише примітку редакції що-до військ отаманських формаций, які не мали а ні міцного національного світогляду, а ні військового виховання. П'ястук полковника П. — „Сірі“ — були зужиті на латання дірок на фронті після Наливайківців та 55-го полку, чому при наступі ворога бракувало сил для підтримки здеморалізованих Франківців та 55-го полку. — Редакція.

Обсадження позиції по північній околиці Ігнатпільського лісу.— Зрада 55-го Народного Визволення полку і Чорного куріння смерті й відправка цих частин до Рівного.

Дився у вагонах, було оточено вояками, при чим вояки 55-го полку виставили кулемети і через своїх „делегатів“ вимагали відрядити їх до Рівного чи взагалі до іншого міста в запіллю. До них приєдналися Наливайківці й Чорний курінь смерти. Командант Коростеня доносив, що в околицях цієї станції бродять вояки-дезертири, стріляючи в повітря. Знайти кого-небудь із командирів цих частин не вдалося; була в невідомій відсутності й значна кількість старшинства. Комендантська сотня з Сірих стояла біля штабових вагонів у повній поготові. Озброєна юрба клекотіла. Командир групи видав розпорядження через командира комендантської сотні, щоб усі частини зібралися, і кожна стала окремо на тому місці, де покаже командир комендантської сотні; про виконання цього — доповісти командирові групи. У випадку невиконання — комендантській сотні відкрити огонь. Пройшло біля години, коли нарешті комендант зголосив, що все готово. Командир групи вийшов. Команда „струнко“ примусила всіх прикусити язики. З допиту й розмов виявилося, що провокатори Чорного куріння смерти та Наливайківського куріння ширili чутки серед війська, що на других фронтах українське військо прийшло до взаємної згоди з большевиками і що вже давно припинено війну. Здеморалізовані частини вимагали видачі їм большевицьких „делегатів“, котрі ще перебували в Коростені під арештом, чекаючи на приїзд отамана Оскілка.

Зясувавши з начальником Генерального Штабу й отаманом Оскілком становище що-до здеморалізованих частин, — Чорний кінний курінь смерти, Наливайківський курінь і 55-й Народного Визволення полк 31 січня було виряджено до Рівного в замкнутих вагонах під ескортою варти від Сірих. Звягельський повітовий комендант, полковник Падалка, за згодою командира групи, коли вагони прибули до Звягеля, зрадників роззброїв, а командирів частин і головачів заарештував. У розпорядження того-ж коменданта було надіслано 5 большевицьких „делегатів“, яких там-же було повіщено.

Висновок. Зрада Наливайківського куріння на чолі з його командиром Сумчуком і дезерція з позиції вслід за Наливайківцями значної кількості вояцтва з 55-го та Франківського полку була в той час явищем нормальним серед тих „військових частин“, які були створені в порядкові отаманських формувань; здебільшого отамани їх були людьми з темним і підозрілим минулім, на війну дивилися з погляду власної наживи, шляхом грабіжництва. Для них

До Ігнатполя командир групи прибув 30 січня зі смерком. На станції скучилися в перемішку частини групи. Значна кількість вояцтва цих частин бродила в лісі й по околицях. Було вжито всіх заходів, щоби зібрати й привести до ладу згадані частини. Сирими й частиною Франківців зайнято позицію по північному узлісся Ігнатпільського лісу. Біля 12 години ночі штаб групи, який знахо-

не існувало а ці людських, а ні божих законів,— відповідальності не визнавали. Дух їхнього війська був такий:— битися з ворогом— значить ризикувати власним життям, а це не було в їхніх інтересах. Відсутність відповідальності давала їм змогу ігнорувати все те, що для них було невигідним. Меншість свідомого чесного вояцтва не мала можливості впливати з кращого боку на свою ганебну більшість, бо до цієї більшості належали отамани. Командуючий Північної групи, „народний герой“, отаман Оскілко,— людина років 25, народний учитель, краще воював у запіллю, ніж на фронті, катував при допомозі відомого садиста Шапули мирне громадянство й при перших ворожих стрілах утікав, чим давав приклад таким-же отаманам, як і сам. Відсутність законності, нехтування статутів, безчинність судів, а найголовніше брак почуття карності, розвязувала руки отаманам і їхньому військові. Населення стогнуло від їхнього терору, чекаючи твердої влади, з якого-боку вона не прийшла. Все це і є одною з найбільших причин нашої поразки. Отамани міцно трималися на своїх посадах і вели „уперту боротьбу“... в запіллю з „ворогами“. Раз кадровий старшина — значить ворог, зле володіє українською мовою — також ворог. Вороги — всі жиди, бо мають гроші, а тому їх треба грабувати й инищти. Селянство, що обороняло своє добро від „отаманської реквізіції“ — є запеклий ворог. Але всі ці „вороги“ були без зброї, й отаманам було легко з ними „воювати“. Большевики добре знали, що діється в нас, що виявляє з себе військо і його „вожді“, а тому їм легко було воювати й мати успіх.

Командир групи прийшовся не по душі отаманам, бо мав сильну полю й тверду підпору в своїх бездоганних Сірих; через це його боялися; боялися також і начальника штабу групи, сотника Проходу, який приводив їх до пуття *).

*) Розклад військ групи полковника П. (крім Сірих) є вартий того, щоб йому уделити більше уваги, бо він виявляє класичний взірець большевицьких методів боротьби, а саме: послуговування агітацією у ворожих військах із метою підготовки сприятливих умов для збройного наступу.

Автор цілу невдачу складає на карк „отаманів“, у чому є багацько правди, однак не ціла правда. Автор не задається питанням — а чому ж большевики так добре і так швидко знали про те, що діється в наших військах? — Відповідь проста: тому, що мали багацько своїх агентів серед нашого вояцтва, і не тільки рядового, а також і з-поміж „отаманів“.

І в даному випадкові, знаючи психологічний стан вояцтва „отаманських формаций“, як рівно ж нездовolenня „отаманів“ полковником П.,— большевики зробили психологічний трік: вислали делегацію, яка запропонувала „мирні переговори“ що-до „завішення зброї“, тому, мовляв, що вже на інших фронтах замирилися. Як узяти під увагу, що з ними розмовляв Сумчук у присутності застави; що раніше і Сумчук, і агенти большевицькі з-посеред наших воїків закидали полковникові П. службу в царській російській армії, себ-то ста-рорежимність,—то маємо повну картину.

— Старорежимець заховав відомості про мир, аби бити большевиків, які зовсім не хочуть воювати з народом.— Так використовувала большевицька агітація на свою користь знаходження на чолі наших військових відділів кадрових старшин, із метою позбавити ці від-

**Залишення Ігнатполя
й заняття позицій по
р. р. Вуж і Шесток та
с. Васьковичі.**

З огляду на те, що сили групи значно зменшилися, а широкий фронт Ігнатпільської позиції, що тягнувся по північній околиці лісу, тяжко було обороняти; крім того, станція Ігнатпіль не мала ні тактичного, ні стратегічного значення, — командир групи вирішив зайняти позицію біля с. Васьковичів, по р. р. Вуж і Шесток, де малися глибокі шанці, що залишилися від великої війни, належно упорядковані Сірими ще перед обсадженням Ігнатполя (19 і 20 січня). В Ігнатполі було залишено одну лише сотню Сірих і кінну чоту Окремої Запорожської сотні, які провадили розвідку й мали догляд за ворогом. Бронепотяги залишилися на попередніх позиціях.

1-го лютого отаман Оскілко телеграфом повідомив командира групи, що в його розпорядження надсилається „окремий“ полк імені Винниченка, під керуванням отамана Гришка, причому попереджав, що з отаманом цього полку треба бути рішучим і одночасно обережним, бо може залишити самочинно позицію і зникнути разом із цілим полком.

**Бій з большевиками
під с. Васьковичами
увечорі 2-го і ранком**

3-го лютого.

2-го лютого біля 11 — 12 години наші бронепотяги відкрили огонь по ворожих бронепотягах, які прикривали його ешелони, що наступали на Ігнатпіль. Біля хутора Синяви ворог почав висажувати з вагонів військо, яке посувалося обома боками залізниці в напрямку на Ігнатпільський ліс, маючи поперед себе рідкі розвідчі лави, які широким фронтом підходили до лісу. Наші розвідчики, що займали північне узлісся, відкрили кулеметний і мушкетний огонь. Ворожі лави залягли в глибокому снігу й собі відкрили огонь. Кінна розвідка виявила рух великої ворожої колони в напрямку на с. с. Липлянщики і Вязовську. По наших розвідчиках ворог відкрив гарматний огонь зі своїх батарей, розгорнув свої головні сили й почав посуватися наперед. Наші бронепотяги та розвідчики почали відступ у напрямку на Ігнатпіль — Васьковичі. Технічники підірвали залізничний місток через

діли фахового проводу. В цьому випадкові має місце не вільки агітація. Є всі ознаки змови, заздалегідь розробленого плану заколоту й військового бунту.

От чому, щоби не було своєчасно повідомлено командира групи про прибуття делегатів, — було поісовано телефона. Треба було заскочити командира групи несподіванкою прибуття делегатів разом із усією заставою, аби тим змусити його до потрібного рішення чи навіть забити. Коли ж полковник П. розпорядився з усіма учасниками цієї ескапади, то наливайківці перейшли на бік ворога.

Ворог, знаючи вже про заколот у частинах цієї групи, переходить у наступ, який довів до опущення групою полковника П. м. Овруча.

Далі цікавим є, що розвідку провадив Чорний курінь і з нього-ж ішли ріжноманітні провокаційні чутки; очевидно, контакт із ворогом дійсно було навязано добре, лише не на користь групи полковника П.

Подачиши все повище з точки погляду об'єктивного дослідувача, не зменшуємо значної вини „отаманів“, як таких, так і цілої „отаманії“. Хай буде вона на майбутнє, як страшне й ганебне *memento*. — Редакція,

р. Жарів і зіпсули в багатьох місцях залізницю. На одному з бронепотягів до Васьковичів повернувся й командир групи, який розпорядився додати до двох сотень, що боронили позицію біля с. Дідковичів ще одну сотню з кулеметами. Ворог, мабуть, сподіався нашої оборони Ігнатполя, тому на протязі довгого часу обстрілював гарматнім огнем як саму станцію, так і місцевість навколо станції. Лише з наступом темноти ворожа піхота почала виходити з південного узлісся Ігнатпільського лісу, але була зустрінута гарматнім огнем наших батарей і бронепотягів. Ворог зховався в ліс, переслідуваний гарматнім огнем наших батарей, які почали обстрілювати площу лісу. Бронепотяги посунулися наперед і відкрили огонь по Ігнатполю й колії, не даючи змоги ворогові полагодити залізничні мости й колію. Цілу ніч ворог тримався пасивно, не провадив навіть розвідки. В Ігнатполю ворог не міг залишатися на довго й повинен був чи рушити наперед, із метою захопити Коростень, чи, у випадку невдачі, відійти назад. Маленьким силам групи прийшлося чекати ворога на своїх позиціях, рахуючися з фактом, що Коростень ні в якому разі не може бути зданий ворогові. Протягом ночі ворог мав можливість відновити залізничний міст і пустити свої бронепотяги наперед. Щоби паралізувати ворожий намір, з Коростеня було притягнуто старого паротяга, в якому наказано було до ранку розвести пар і на повному ході пустити наперед. Паротяг повинен був зіпсувати залізницю чи, налетівши на ворогові бронепотяги, збити їх із торів.

Біля 24 години 2-го лютого до апарату викликав командира групи отаман Винниченкового полку, Гришко. Крім командира групи він із ніким говорити не хотів. Через де-який час розпочалася „балачка“ поміж командиром групи й отаманом Гришком. Останній*) вимагав „доповісти“ йому про становище під Ігнатполем. Командир „балачки“ цю припинив і запропонував прибути до нього з полком у найскорший час.

3-го лютого вдосвіта ворожа артилерія почала обстрілювати с. Васьковичі та його околиці, а через де-який час почали стріляти й ворожі бронепотяги. Наші батареї були поставлені на крилах бойового порядку (у с. с. Михайлівка й Межирічка) і вичікували дебушування з лісу ворога та його бронепотягів. Наша кінна розвідка доглядала за крилами (флангами).

Між 10 і 11 годиною ранку з лісу почали виходити рідкі ворожі лави, прямуючи на Васьковичі, обходячи це село далеко на захід. За цими рідкими лавами в 500 – 600 кроках рушили густі лави. Наші батареї й бронепотяги відкрили убійчий огонь. Було пущено наперед на повних парах раніш приготовлений старий паротяг, а слідом за ним рушив кулеметний бронепотяг, що відкрив огонь по обох боках залізниці. Ворог заметувився й почав тікати в бік від залізниці. Ліве його крило попало під фланговий огонь сотень, що займали позицію у Дідковичах, і понесло великі втрати.

*) Балакав із Сари.

Наша артилерія розгрілювала ворога, не даючи йому можливості досягнути до лісу. Таким чином, ворожий намір що-до наступу було зліквідовано гарматнім і кулеметним огнем. На кулеметний бронепотяг було взято біля 11 поранених красноармійців, які зізнали, що ворог має три полки піхоти, курінь матросів, два бронепотяги й 12 гармат, причому курінь матросів посланий на обхід нашого правого крила. Повставало питання, куди подівся цей курінь? Чи він спізнився для загального наступу, чи він робить глибокий обхід. Була зміцнена кінна розвідка, який дано завдання розвідати місцевість перед Дідковичами, по річці Жорів, і с.с. Вязівку, Жерів і Закусили, що па північний схід від с. Дідковичів.

Біля 14—17 години кінна розвідка доповіла, що с.с. Вязівка й Жерів зайняті матросами, які „гуляють“. Не було в розпорядженню командира групи ні одної зайвої сотні, щоби, посадивши її на вози і підвізши до згаданих сіл, захопити нею чи знищити матросів. Протягом решти дня 3-го лютого ворог не показувався.

З огляду на малу численність групи тяжко було воящту в люту зimu беззмінно тримати позицію, нести сторожеву охорону та розвідку.

Висновок. Ворог мав намір 3-го лютого захопити Коростеня, збивши з позиції наші частини біля Васьковичі і Дідковичі. Засиджуватися в Ігнатполі, оточеному лісом, не було рації, бо треба було за відсутністю поблизу населених пунктів тримати в люту зиму військо у лісі. Намір ворога що-до наступу було зліквідовано нашим гарматнім огнем і кулеметним бронепотягом. А його обходна колона (курінь матросів), мабуть на мітінгу, винесла „постанову“ не наступати, а краще відпочити в селях. Ворожі бронепотяги не брали участі в бою, бо або-ж не встигли відновити містка й залізницю, або-ж, можливо, пущений на повному ходу з нашого боку паротяг дуже пошкодив їм. Командир групи вирішив не переходити до контр-атаки з метою відкинути ворога на Овруч, бо: 1) для цього в його розпорядженні не було достаточних сил і 2) його завданням було боронити Коростеня.

Прибуття до Коростеня 3 лютого вечером одного куріння полку **Винниченка** під керуванням отамана Гришка.

3-го лютого увечері до Коростеня прибув один курінь (біля 200 вояків) полку ім. Винниченка, під керуванням отамана Гришка. Воящту цього куріння було розміщено по вагонах-теплушках; отаман-же мав окремий потяг, який складався з салон-вагонів і вагонів першої класи. Потяг цей охороняла почесна варта. „Отамана“ було запрошено до штабу групи. З великим опізненням „отаман“ заявився й одразу запитав — „де тут полковник?“ Командир групи запросив його до кімнати оперативного штабу й запропонував йому подати відомості про склад прибувшої частини, але „отаман“ мабуть незнайомий був чи не хотів бути знайомим із правилами військової етики, не кажучи вже про дисципліну, і тому

зразу відповів: „Краще ви мені доложіть, що у вас робиться, а потім уже я сам буду знати, що мені робити“. Багато місяця треба було-б уділити на те, щоб описати, як самого „отамана“, так і його поводження. Це один із бандитів, який добре враховує кожну хвилю, щоб йому не довелося загубити свою голову.

4-го лютого мусів прибути ще один курінь цього полку. По його прибуутті малося на увазі змінити й дати відпочинок частинам групи, що займали позицію.

В ніч з 4 на 5 лютого прибув другий курінь полку ім. Винниченка, біля 200 вояків. З великими труднощами й лише під загрозою один курінь цього полку було поставлено на позицію. Курінь, що прибув пізніше, було залишено в резерві. Згаданий полк не робив враження військової частини і разом зі своїм „командиром“ вносив деморалізацію в групу.

5-го лютого стало відомо в групі, що Директорія і корпус Січових Стрільців залишили Київ. Це зробило надзвичайне тяжке враження на вояцтво.

6-го лютого до штабу групи приїхав представник Пана Головного Отамана, п. Авдієнко, та висловив бажання дати військові—інформації. Дізnavшись, що військо на позиції, цей старий дідок обмежився лише тим, що побив командира полку ім. Винниченка, полковника Гришка, який винятково підвернувся йому під руку (між ними були якісь давні порахунки) й телеграфом вимагав від військового міністра покарати Гришка на горло. Нарешті дідок відіхав, взявши посвідку від штабу групи в тому, що він протягом дня обходив позиції та підбадьорював військо своїми промовами.

7-го лютого між 1-ою і 2-ою годинами, несподівано, ворог атакував наші позиції на всьому фронті. Не зважаючи на страшний огонь наших батарей і кулеметів, ворог, при підтримці своїх батарей, посовувався наперед, стріляючи на ходу. Де-які красноармійці, мабуть комісари, махали білими прaporами та щось кричали. Проти с. Дідковичів ворог не наступав. Було наказано сотням, що займали Дідковичі, залишивши на місцях по одній чоті від кожної сотні, рештою атакувати ворога в ліве його крило й тил. Ворог підійшов на 600–700 кроків, несучи великі втрати, й заліг у глибокому снігу. На позицію потягом із резерва було підвезено курінь полку ім. Винниченка, — і частини групи, під огневим прикриттям частин, що залишилися на місцях, почали посуватися наперед. Ворог почав поволі відходити, підбираючи своїх ранених і забитих. Ворожі бронепотяги мали перевагу в огню, чому наш кулеметний бронепотяг не мав можливості посунутися наперед і переслідувати ворога. Бій закінчився з наступом темноти. Частини групи залишилися на своїх позиціях. Було тяжко поранено командира гарматнього бронепотягу, як рівно підбито самого бронепотяга й забито кільканадцять козаків і старшин та поранено біля 30–40 осіб *).

*) Докладно сказати зараз про втрати немає можливості.

Патруль, що охороняв залізницю поміж Васьковичами та Коростенем, затримав трьох залізничників із приладдям, під час пускання ними залізниці. Затриманих було прилюдно повішено. Робітники Коростенського залізничного вузла хоч і сиділи „тихо“, але потрібували пильного над ними догляду.

Висновок. 7-го лютого большевики мали на увазі рішучою атакою збити з позицій наші частини й на їхніх плечах захопити Коростень, але атака їхня була відбита з великими для них втратами. Больщевики не покладали цінності на свої „побідоносні“ війська, і тільки гадали, що в йська групи полковника П., побачивши їхній наступ, будуть утікати. Але раз опір було зроблено – ворог сам почав відворот. Як-би в завдання командира групи входило знову захопити Ігнатпіль і переслідувати ворога далі, то успіх був-би безперечний, бо червоні „товаріщи“ тоді лише „били“, коли їхній ворог утікав від першого стрілу. Ворог не міг сидіти в Ігнатполі-двірці, оточеному лісом. Село далеко. Йому треба було чи захопити Коростень, чи відійти до Овруча. Тому треба було сподіватися, що ворог знову кинеться на нас, що в дійсності й сталося, коли Коростень боронила пізніше група Січових Стрільців, під командою полковника Сушка.

10-го лютого вдосвіта наші кінні розізди доповіли, що ворожі частини з гарматами займають села Нову-Рудню та Палchanok. Ці села до цього часу були вільні й доглядалися нашими дозорами й розіздами. Утворено було пильний догляд за ворогом і вжито належних заходів на той випадок, як-би ворог рушив у обхід нашого лівого крила, але ворог тримався пасивно. Люта зима й глибокий сніг до деякого ступіння були перешкодою до активних чинів.

На протязі безупинної місячної боротьби серед лютої зими частини Сірих мали моральне право на відпочинок, хоч-би на короткий час, про що командир групи й клопотав. Сидіти на одному місці на протязі довгого часу було тяжко. Група не була заосмотрена: — ні одного хунта провіянту для людей й оброку для коней не отримувалося, грошового відпуску також не було. Група була зданою на саму себе. Вживалося з приводу цього всіх можливих заходів, але, крім обіцянок, нічого не було. Частини Сірих мали деякі запаси, які було привезено з-під Бахмача, яко відбиті від німців. Отже, цією решткою прийшлося ділитися з рештою частин групи. Що-до оброму, то завдяки лише енергії й здібності Овруцького повітового комісара — обрік доставлявся в потрібній мірі.

Матеріальна частина гармат, кулеметів і мушкетів була в надзвичайно лихому стані. Гармати й кулемети не мали технічної шмарти та запасових частин, мастихи рушниці також не було чим. Начальник артилерії фронту отамана Оскілка, Дворенка-Дворкин виявляв із себе одне непорозуміння. Це була пародія не тільки на начальника артилерії, але й на старшину взагалі. Обозів частини не мали, а всяке майно, в тому числі й похідні кухні, перевозилося

в потягах, і таким чином військові частини були цілком залежні від цих потягів.

Штаб-кватири начальників також були в потягах. Словом, війна відбувалася на колесах. Військо було звязано з залізницею, по якій підтримувався зв'язок поміж окремими групами фронту, відстань між якими доходила до 200 верстов.

Цей час боротьби — був часом „отаманії“.

Нарешті 12-го лютого прибула до Коростеня група військ Січових Стрільців, у складі 6 полків піхоти та значної кількості гармат і кулеметів, під керуванням полковника Сушка й начальника його штабу генштабу підполковника Сулківського. Як виявилося, група Січових Стрільців прибула на зміну групи полковника П.

Перед зміною, на третій день після прибуття полковника Сушка, вийшов інцидент поміж ним та начальником групи, полковником П. Полковник Сушко зі своїм штабом займав царський потяг, який охороняв подвійною низкою варт, а біля вагону його особи стояла почесна варта. Потяг стояв на ст. Коростень-Житомирський. Штаб групи полковника П. перебував на станції Коростень-Подільський.

Всі домагання полковника П. що-до побачення з полковником Сушком не довели ні до чого. Начальник штабу групи, підполковник Сулківський, прийняв позиції від полковника П., сидячи за столом і граючи зі старшинами штабу в „шмоньку“. Тут-же стояло шампанське та овочі. До повної картини бракувало ще хіба жіноч.

Частини Січових Стрільців не були поінформовані про бойові обставини й не знали свого завдання. Їхні командири не вміли читати військових map, а тому й не могли орієнтуватися на місцевості. Гарматчики, як старшини, так і підстаршини, були зле ознайомлені з уживанням легкої пушки російського зразку; те саме явище було й серед кулеметчиків та піхоти *).

На все це звертав увагу полковник П. і негайно повідомив отамана Оскілка, що група Січових Стрільців не боєздатна, а її начальники, мабуть, переоцінили цінності, надіючись утримати Коростень отим своїм військом.

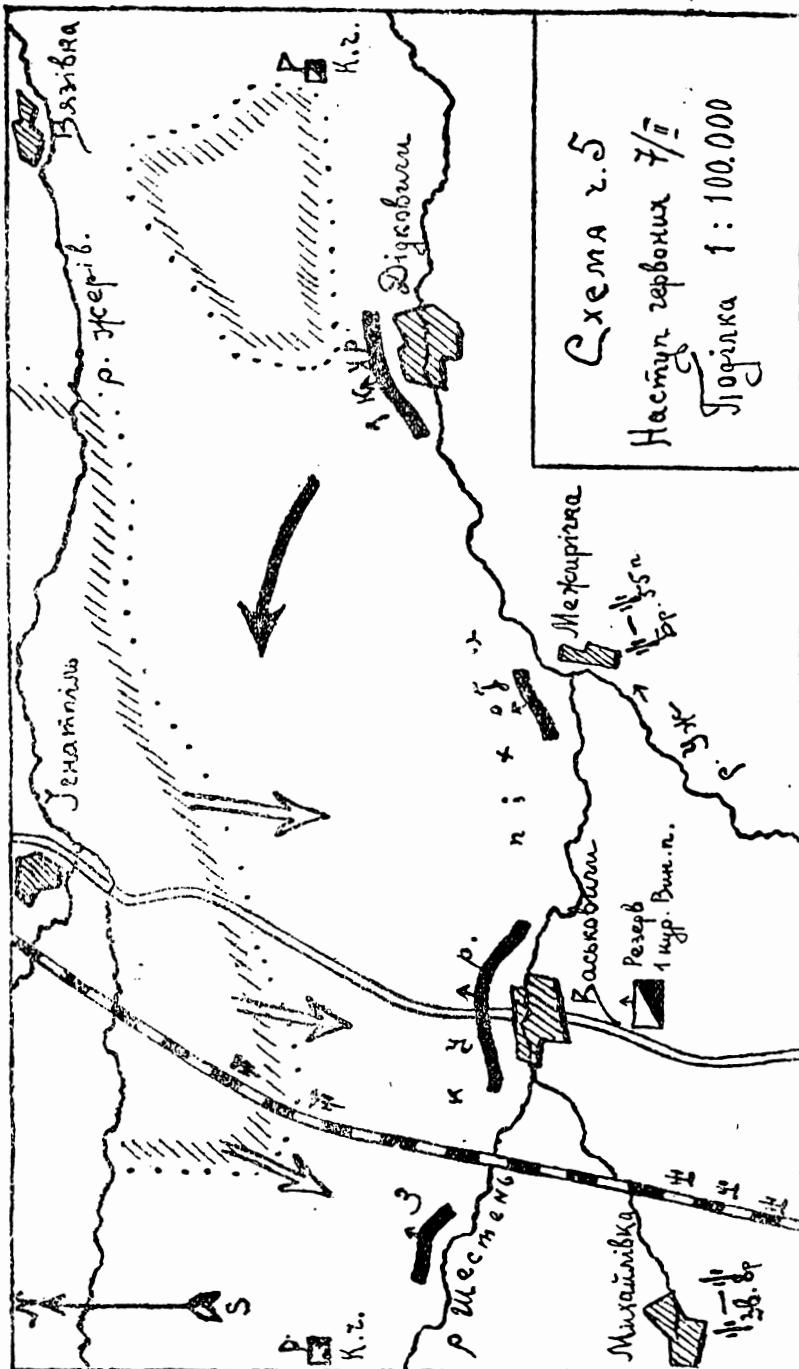
15-го лютого частини Сірих і полк ім. Винниченка двома ешелонами відбули: 1-й полк до Житомира, 3-й до Бердичова, а полк ім. Винниченка (здається) до Рівного.

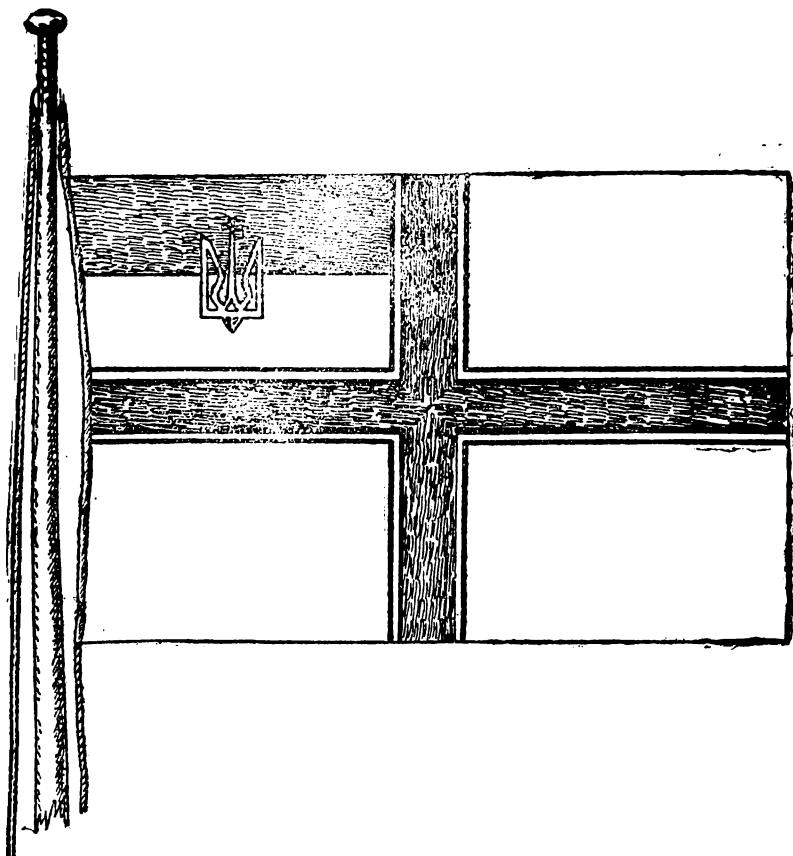
---

*) Оскільки відомо гарматчики корпусу С. С. були наддніпрянці, російської або гетьманської служби, добре ознайомлені з гарматами російського зразку. — Редакція.

Схема 2.5

Насичун зервоних $\frac{t}{\text{га}}$
Столінка 1 : 100.000

Прапор Української Військової Флоти.
(Хрест синій, золотий тризуб на блакитно-жовтому полі).

О. ШПИЛИНСЬКИЙ

Сотник.

Армія в перспективі історії нації

(минулого й майбутнього).

Ця тема ставить своїм основним завданням звернути увагу наших вояків на необхідність підтримання переємності історичних традицій української збройної сили через усі минулі, сучасні й у майбутні віки.

Зважаючи на ту роль, яку відіграє армія в історичному життю нації, ми дозволимо собі висловити глибоку певність, що в нашій роботі по відбудові історичної збройної сили України допоможуть нам також своїми цінними порадами й наші історики.

Збройна сила України, як відомо, бере свій початок у процесі первісного розселення нашого народу й досягає свого першого розквіту в часі Великокнязівської доби. В цей період українським князям пощастило витворити могутню збройну силу

„під трубами повиту, під шоломами випещену, кінцем копія вигодовану“ *), з якою вони й виходять на світову арену. Дикі половецькі степи, Каспій — Царгород, Македонія, Ілірик — це є терен слави першої української збройної сили.

„Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо, далеко залетіло!
Не на те родилося воно, щоб ображав його сокіл, кречет,
А ні ти, чорний круче, поганий Половчине!...“ *

Тодішня історія України — це є одна велика, чудова воєнна епопея, яка в особі князя Святослава й дала нам перший прекрасний тип та ідеал українського лицаря.

— Святослав, грізний, великий князь київський, прислав
Половецьку силу; притовк своїми сильними полками,
Харалужними мечами, наступив на землю половецьку,
Притоптив горби і яруги, скalamутив річки і озера...
Німці і Венеціяне, Греки і Морави співають славу
Святославу“ *). —

*) Слово о Полку Ігореві.

За цим першим розкішним періодом української воєнної історії починаються темні роки першої руїни, довге повільне кришталювання нових організаційних форм і, нарешті, хуткий, буйний розквіт козацької збройної сили. Козаччина, витворивши нові організаційні форми, які відповідали тогочасним умовам боротьби, привципом земельно-городового формування своїх полків охопила й убрала в себе всю стару, вікову традицію збройної сили України, що й давало їй право твердити, що вона:

— Се-ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цисарство морем Чорним і сухопуту. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського *), в своїх моноксилах По морю й по землі плавало і Константинопіль Штурмовало. Се-ж вони за Володимира Святого, Монарха руського *), воювали Грецію, Македонію, Ілірик". —

(Меморіял українського єпископату до Правительства Річини сполітості Польської з р. 1621).

Як перший князівський, так і другий козацький період— заповинив гучною, світовою славою багато розкішних сторінок дальшої української воєнної історії. Цей козацький період, зокрема, цікавий тим, що витворені ним воєнно-організаційні форми в загальному відповідають традиційно усталеним формам навіть і сучасної збройної сили.

З часом устрій цей виявився застарілим, і ми бачимо в останні роки самостійного існування української збройної сили (за часів гетьмана Многогрішного) спроби перейти до нових способів комплектування своїх полків, що більш відповідало вимогам близького часу. На жаль, Україні не пощастило осягнути цей великий ступінь розвитку своєї збройної сили, і вже пізніше, по довших знищаннях, це було переведено ворожою московською рукою, коли українська збройна сила складала вже частину загально російської армії. Нашим другим завданням є також довести, що й у період останньої великої руїни наші славні, старі українські полки не зникли безслідно з історичного обрію; їм судилося, як це ми побачимо нижче, багато пережити надто складних пертурбацій, у результаті чого, своїми окремими полками вони дійшли й до наших часів, до 1917 року, і тим, якби символічно сконсервували в собі всю посилену, обтяжену віковою славою історію української збройної сили.

Не логічно переклеслювати в українській воєнній історії її російський період, нерозважно рвати символічну переємність традицій залишати на глум ворогові і ту славу, яку було здобуто навіть і під його рукою, Втративши Державність, наші прадіди (і багато з нас) звязали з історією наших, але вже російської служби, полків

*) В той ще час Москва не вбиралася в наші (руські — українські) шати й прозивалася своїм власним іменем — Московією. Назву нашої Батьківщини перебрала на себе вже пізніше, коли стала виходити на світову ерену й потрибувала створити для себе генеологічне дерево. — Редакція.

життя поколінь і під девізом „честь полку“ підтримали цю символічну переємність традиції збройної сили „Маєстетного“*) Терену України“. Раз ми забрали від москалів фабрики, залізниці, будови і т. д., то нерозумно й необачно залишати їм те, що від славних далеких віків є наше. В часи Відродження Нації – ідеальне рішення, що-до творення власної армії, здавалося-б, мало виглядати дуже просто: від московської армії відокремлюються старі українські полки, стягаються на власному терені, полки розгортаються, символічно передаючи традицію та історію новим, історично спорідненим нашим полкам, і — українська збройна сила готова. Але було багато причин, чому так не сталося, і найголовніша полягала, очевидно, в тому, що ми просто не знали, котрі з московських полків є полками українськими. Що такі стремління перебрання слави старих полків російської служби спостерігалися в нас, свідчить присутність в українській армії „Лубенського кінного полку“ — який, до речі сказати, не має нічого спільного зі старим Лубенським городовим полком. Все вищезгадане й багато ще іншого й спричинилося до того, що ми змушені були творити інова молоду українську збройну силу ***).

Нашій великій страдниці, молодій Українській Армії, судилося пройти тяжкими, тернистими шляхами, але наразі не є нашим завданням спинятися над „злими терніями“, якими заросли шляхи її розвитку; тут ми маємо на увазі виявити лише все те нелогічне й непоромальне, що ще залишилося в нашій роботі та що потрібує конечного виправлення з точки погляду переємства історичних традицій. Ми хочемо обговорити наименування наших полків (курінів).

Мусимо признати, що-до боротьби маси підняла не висока свідомість минулого, а інстинкт здорової нації, і про минуле ми вже довідалися пізніше в процесі тієї боротьби, що вибухнула.

Цей інстинкт, ця несвідомість минулого, до того-ж ще й хаос революції, під яку творилася українська збройна сила наших часів,— все це, натурально, мусило відбитися на нашій організаційній праці, наслідком чого й були оті історично-нелогічні, часто фантастичні, назви наших полків (курінів) й дивізій; особливо дивними видаються назви дивізій по кольорах — Сіра, Синя.

Оця несвідомість та методи організації полків, що творилися на місцях, так-би мовити з долу, випадковими „організаторами“ — одиницями безперечно активними, але без достаточної підготовки,— це й пояснює всі оті нелогічності та відсутність переємства й традицій ***).

*) *Ukrainischer Hoheitsgebit* — *Deutscher Hoheitsgebit*.

**) Досить упрощена, нереальна схема. Взагалі автор розглядає цю справу дуже однобічно: ніби-то вся істота справи полягала в збереженню історичних традицій. Справа в дійсності була значно складнішою. — Редакція.

***) До цього слід додати, що в українській літературі бракувало воєнно-історичних праць. Студії-як української старовини в мові московській належали до літератури наукової й архівної. — Редакція.

„Організатори“ присвячували полки якомусь героєві по своїому уподобанню, ѹ з особистих симпатій, а незнання власної воєнної історії споводувало те, ѹ Запорозьким полкам на шефів визначали гетьманів, які з Запорожцями не мали нічого спільногого, і напаки, полкам, ѹ відповідали старим „Городовим“ — визначали на шефів — запорозьких героїв.

Траплялося й таке, ѹ полки присвячувано письменникам, як от Франкові, Винниченкові, Грушевському. Був навіть такий випадок, ѹ на шефа одного з полків визначено було такого сумнівного воєнно-історичного героя, як Кармелюк, оминаючи в той-же час таких великих героїв, як Князь Святослав, полковник Кричевський Морозенко — імена, за які не один народ міг-би позаздрити народові українському.

Мусимо памятати, ѹ Армія є живою історією свого народу, це є вічно розгорнена книга слави й чести, перша й найвища школа народу, освячена минулим, осяяна мріями майбутнього.

І тому нам необхідно вправити допущені помилки та за допомогою істориків відбудувати нашу Армію так, ѹби кожна її частина була традиційно звязана з певними періодами існування нашої збройної сили.

А для цього нам потрібен „Реєстр“ історичних полків України, треба історично-логічно називати наші полки іменами відповідних героїв українських воєн як минулого, так і сучасного, від Князя Святослава через Гетьмана Богдана до Головного Отамана Петлюри.

Молода Українська Армія під час останньої Визвольної Боротьби довела, ѹ ѹона „се-ж бо те племя“ славного народу Українського, ѹ ѹона „з того покоління військо, ѹо штурмовало Константинопіль“ і на чайках ходило в Царгород.

Українська Армія довела, ѹ ѿна почуває себе гідною побожно схилитися перед святыми, століттями освяченими знаменами старих українських полків, ѹ ѿна є гідна перебрати та вічно ѹ не-порушно-свято хоронити вікову традицію української збройної сили.

І тоді й ми, так, як це роблять англійці, будемо святкувати 500-ліття наших полків, і ці свята будуть святом цілої Української Нації.

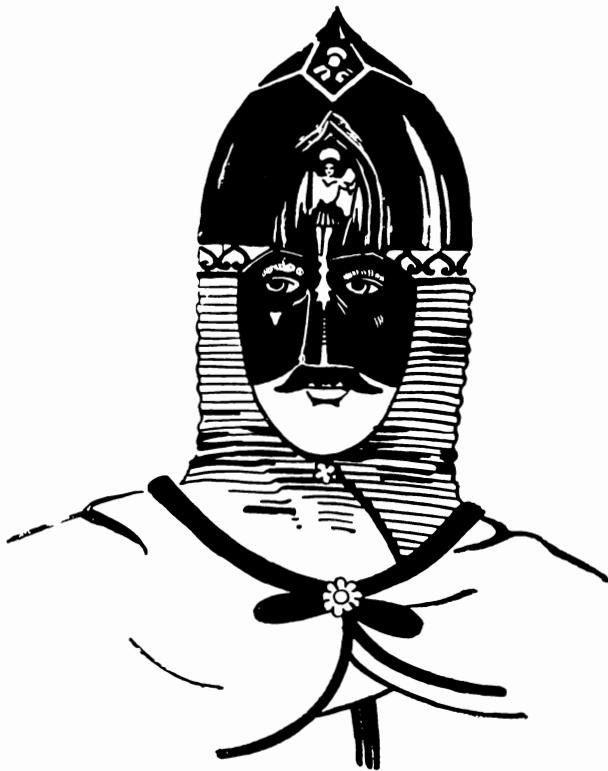
* * *

Збройна сила українська складалася з таких історичних витворів *):

- I. Городові або так звані Реєстрові (популярно-лейстрові) полки.
- II. Сердюцькі або Компанійські, а коли кінні, то—Охочекомонні полки.

*) До цієї праці використані головним чином такі джерела:

1. Проф. М. Грушевський. „Історія України-Руси“. Київ 1909.
2. Вrix. Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen. Berlin 1867.
3. F. Stein. Geschichte des Russ. Heeres. Hannover 1885.
4. Головинський ІІ. Слободські казацькі полки. С.-Петербург 1864.
5. Гербелль Н. Изюмський Слободський казацький полк. С.-Петербург 1852.
6. Шпилинський О. Облога м. Ставища (рукопис).

Київський князівський дружинник.
(Том I № 25).

(Цей і послідуючі малюнки уніформ зрисовані в німецькій
Оружейній Палаті з фундаментальної збірки, виданої Ро
сійським Воєнним Міністерством, в редакції Висковатов —
Рисунки къ историческому описанію одягды и вооруженія
російскихъ войскъ).

Сотник з часів Гетьмана Мазепи.
(Том IV № 208).

- III. Запорозьке Військо — куріні.
- IV. Слобідські полки.
- V. Чугуївські полки.
- VI. Українського Ляндміліційного Корпусу полки.
- VII. Українські регулярні полки російської формациї.
- VIII. „Козацькі Війська“—як результат першої української еміграції.

I. ГОРОДОВІ (РЕЄСТРОВІ) ПОЛКИ.

Історія городових, найстарших українських полків губиться в далекій темряві минулого. З певністю встановити початок формування цих полків неможливо. Історики лише фіксують ту думку, що перших організаторів воїв або ватаг — цих ембріонів майбутніх полків, треба шукати серед Київських та Переяславських дружинників, пізніше Черкаських Воєвод. Перша історично-документальна дата падає на 1491 р., коли Черкаський Воєвода, Князь Богдан Глинський погромив турецьку фортецю Очаків — кримський хан скаржився Литовському Князеві Олександрові й називав тих людей Черкаськими Козаками. В 1492 р. хан знову скаржиться, але цей раз вже на Киян та Черкасців, що захопили татарський корабель під Тягінею. В 1541 р. Литовський Великий Князь видає циркуляра: „дворянин Стерт Солтанович обіде замки Київський, Канівський, Черкаський та спише реєстр усіх козаків“. В 1545 р. Литовський Уряд твердить, що „з Черкас, Канева, Брацлава, Винниці та інших „українських“ городів назбиралося „мнозство козаків“.

Таких подань можна навести досить; у них фігурують до 1510 р. головним чином Кияне, Переяславці та Черкасці, від 1510 р. до 1562 р. (засновання Запорозької Січі) ми вже бачимо ватаги з Канева, Брацлава, Винниці і т. д. Перший ряд подань стверджує, що початок козацьким полкам дали дружинники, себ-то рештки князівських полків Київського та Переяславського. Дружинники, які ще памятали славу князівського війска, зрозуміло, не могли примиритися з тим станом річей, який панував на тодішній Україні—Русі. Це гнало їх на нові місця, подалі від чужого панування, і там заскладалися нові „городи“ — найбільшим із котрих стали Черкаси. Умови тогочасного степово-кордонного життя, головно безперестанні татарські наїзди, по-за всім неприємним, відкривали також досить багато цікавих перспектив, що не могло не приваблювати тих воювничих елементів, які ще лишалися в старих „городах“. Починаються степові екскурсії ватагами (ватаман=отаман) з окремих городів, спочатку які явища спорадичні, а з часом організацію більш впорядкованих експедицій передають на себе Черкаси, куди і сходилися ці ембріони майбутніх полків, які ватаги (вої) Київські, Переяславські, Канівські і т. д. Першим організатором упорядкованих експедицій історичні джерела називають Черкаського Воєводу Остапа Дашковського (Дашковича) (походи 1511-1535 рр.); він мав ніби-то поділити всі ці ватаги на полки й сотні та завів Римську мушtru.

Історія не подає нам більчих відомостей, однаке, зважаючи на су-
ворий характер та надзвичайну енергію Дашковського, ми не має-
мо причин відмовити йому в честі бути першим організатором ко-
зацького війська, тим більше, що історичні джерела, які подають
про його походи, фіксують оригінальну козацьку тактику, яку без-
сумнівно могли виявити лише здисципліновані військові формaciї.
Після Дашковського, провідний центр із Черкас переходить на За-
порожжя; там палає буйна енергія Князя Вишневецького (Байди)
з першою спробою в 1550 р. утворити Запорозьку Січ, але офор-
митися їй судилося лише в 1562 році. Запорозька Січ складалася
головним чином із тих елементів, які назавше й р'шуче порвали
з „городами“, з родинним життям, з його турботами та неприємно-
стями. Більша-ж частина „козаків“ — які в пізніших роках уже не
потрібували ховатися й могли відверто так себе іменувати, більш
того, ця почесна назва відокремлювала його від „посполитого“ й да-
вала відповідні привілеї — більша частина козаків залишалася при
своїх родинах на „Волості“.

Це останнє й спричинилося до того, що на Україні зароджу-
ються дві обособлені воєнні організації — „Запорозька Січ“ та „Го-
родове Військо“, — які в пізніших роках і йдуть своїми окремими
організаційними шляхами. Наразі, говоритимемо про „Городове
Військо“, яке, як ми бачили вище, повстало з городових ватаг (воїв).

У кожному городі було коли не „мнозство“, то в усікому разі
досить козаків, і вони починають акцію за юридичне легалізування
свого стану.

У весь цей період до 1576 р. і заповнюється цією боротьбою
за право легального існування самоповсталих військових формaciй —
полків, але, само собою зрозуміло, все це в жадному разі не шко-
дило час від часу окремо або разом із Запорожцями „шарпати“
Молдавського Господаря або Білогородську та Кримську Орду.
De-facto, Польський Уряд змушеній був давніо вже погодитися
з існуванням Городового Війська; що-до Запорожців, то силою об-
стави вони здобули визнання de iure ще в 1562 р. Історичні дже-
рела не подають нам назв тих сімох Городових полків, що 1574 р.
брали участь у молдавському поході, та наразі цікавить нас самий
факт, як також звідомлення тогочасної закордонної преси про ді-
вну козацьку тактику в час бою під Білгородом, що дає новий до-
каз воєнно-організаційної закінченності тогочасних городових пол-
ків. Нарешті актом 1576 р. юридично затверджуються шість Горо-
дових полків:

I. Переяславський	IV. Канівський
II. Черкаський	V. Корсунський
III. Чигиринський	VI. Білоцерківський

Як бачимо, Київський полк не дістав затвердження, але з цього,
очевидно, не значить, що козаки Київського полку перестали існу-
вати de-facto.

Першим легалізованим Гетьманом Городового Війська був Князь Богдан Ружинський із військовою штаб-кватирою в м. Трахтемирові.

Перід із 1585 р. (початок „Великих Морських Походів“ у Запорожців) до 1648 р. означується, в залежності від політичних обставин, або збільшенням числа Городових полків (де фігурують також Київський, Брацлавський, Винницький і т. д.), або постійною редукцією до шістьох вищезгаданих полків.

(Акти: 1590, 1594, 1607, 1620, 1638 років).

Але нас більше цікавить період із 1648 р. по 1655 р., коли під проводом Великого Гетьмана Україна виставляє 34 (36) Городових полків.

* * *

Реєстр „Городового Війська“ від 1648 року виглядав так:

1. Київський	полк	18. Овруцький	полк
2. Переяславський	"	19. Миргородський	"
3. Черкаський	"	20. Прилуцький	"
4. Чигиринський	"	21. Ніженський	"
5. Канівський	"	22. Лубенський	"
6. Корсунський	"	23. Стародубський	"
7. Білоцерківський	"	24. Гадяцький	"
8. Уманський	"	25. Зіньківський	"
9. Паволоцький	"	26. Могилівський	"
10. Брацлавський	"	27. Кальницький	"
11. Чернігівський	"	28. Остерський	"
12. Полтавський	"	29. Іркліївський	"
13. Кам'янецький	"	30. Животівський	"
14. Винницький	"	31. Сосницький	"
15. Лисянський	"	32. Тарговицький	"
16. Турівський	"	33. Бишовський	"
17. Кропивянський	"	34. Іщенський	"

З цього реєстру бачимо, що в українській визвольній боротьбі 1648 року брала участь уся Українська земля, презентована 34 (36) полками. Але хутко—відгули велиki бої, й Гетьман Богдан творить, на відносини тогочасні, так-би мовити, регулярну українську збройну силу з 15 городових полків.

Реєстр тих полків із їхніми полковниками від 8 травня 1650 р. виглядав так:

1. Київський	полк —	полковник Антон Адамович
2. Переяславський	"	Фед'ко Лобода
3. Черкаський	"	Іван Ворошенко
4. Чигиринський	"	Федір Якубовський
5. Канівський	"	Семен Повицький
6. Корсунський	"	Лукиян Мозиря
7. Уманський	"	Йосип Глух

8. Брацлавський полк	--	полковник Данило Іечай
9. Чернігівський	"	Мартин Небаба
10. Полтавський	"	Мартин Пушкаренко
11. Миргородський	"	Максим Гладкий
12. Ніженський	"	Прокіп Шумейко
13. Кальницький	"	Іван Федоренко
14. Кропивянський	"	Філон Джеджалій (1631 р. отримав Сердюцький полк)
15. Остерський	"	Тиміш Носач.

У цьому реєстрі ми не бачимо деяких західних полків, прикладом Камянецького і т. д. Це, очевидно, пояснювалося політичними мотивами, але це також не значить, що ці полки перестали існувати. Що до інших, менших полків, то такі полки було згорнено в сотні відповідних полків, прикладом Іркліївський у сотню Переяславського полку і т. д.

Цікаво також підкреслити стратегічні збірні пункти Української Армії:

На правому березі: м. Ставище, на лівому — Білі-Межі (між Борзною та Конотопом). До цього часу відноситься також організація першого в світі Генерального Штабу, коло „Бунчукових Товаришів“ при Гетьмані, як також упорядкування української „Армати“. У нас, між інших, склалася чомусь уява, що українські козаки були завжди кіннотчиками; це було не так,—сила городових полків полягала в піхоті, полки мали по декілька кінних сотень, які в разі потреби і зводилися у великі кінні обєднання: корпуси, загони. Кінноту виставляли головним чином Сердюки, Запорожці, Татари.

Історія української (обєднаної) кінноти дає нам два величавих, світової слави, приклади:

I. Рейд кінного корпусу полковника Морозовського (Морозенка): Тарнопіль, Коломия, Варшава.

II. Марш кінної групи полковника Кричевського: Збараж — Лоїв.

* * *

Починаються сумні роки Руїни, коли Україну розірвано по Дні—
пру на дві частини; число українських полків збільшується, і в за-
лежності від ріжких обставин хитається від 21 до 25-ти.

В 1674 р. Правобережжя
має 12 полків:

1. Київський	7. Брацлавський
2. Черкаський	8. Уманський
3. Чигиринський	9. Кальницький
4. Канівський	10. Паволоцький
5. Корсунський	11. Тарговицький
6. Білоцерків.	12. Могилів-Под.

Гетьманщина має 9 полків:

1. Переяславський	6. Прилуцький
2. Чернігівський	7. Гадяцький
3. Стародубський	8. Лубенський
4. Полтавський	9. Миргород.
5. Ніженський	

Козак з початку XVIII століття.
(Том IV № 206).

Підпомішник козака з початків XVIII століття.
(Том IV № 207).

В цей період число полків дуже часто з ріжких причин міняється так: 30 січня 1667 року Сосницький полк вливається до Чернігівського, Зіньківський – до Полтавського, Іркліївський – знову до Переяславського, після татарської навали 1678 року Канівський полк до Переяславського. 1679 року Корсунський та Черкаський полк зовсім переходят на лівий беріг. 1680 року маємо знову полки: Сосницький, Овруцький, Зіньківський, Іркліївський.

* * *

Страшна велика Руйна дійшла, як відомо, до того, що зникли не тільки правобережні полки, але зникли великі старі міста, руїни поросли травою, і там гніздилися гади та дикі звірі. Де-який час під полковником Палієм трималися ще Білоцерківський та Винницький полк, але згодом і вони зникають. Правобережна Україна обернулася в дикий степ.

У період від 1700 до 1784 року існує лише десять лівобережних полків; цим полкам судилося пережити сумну долю Гетьмана Мазепи та недовгий ефімерний бліск Гетьманства Кирила Розумовського. Реєстр цих полків, що вбрали в себе полки правобережні, виглядав так:

I. Київський	VI. Ніженський
II. Переяславський	VII. Прилуцький
III. Чернігівський	VIII. Гадяцький
IV. Полтавський	IX. Лубенський
V. Стародубський	X. Миргородський

Ці десять полків і проходять по всіх актах реєстру російської армії (восхідствія на престол), яко „Иррегулярные Малороссийские полки“ аж до року 1775, коли наказом від 24 жовтня 1775 року та 2 квітня 1783 року вони були переформовані в регулярні полки:

„Малороссійской Легкой Кавалерії“.

Наказом від 9 лютого 1784 року ці десять українських полків знову були переформовані та частинно переіменовані в „Тяжелую Кавалерію Карабинеров“ і знову в так звану „Малороссійскую Конницу“.

1. Київський	кавалерійський карабінерний полк			
2. Переяславський	“	“	“	“
3. Чернігівський	“	“	“	“
4. Стародубський	“	“	“	“
5. Ніженський	“	“	“	“
6. Лубенський	“	“	“	“
7. Сіверський	“	“	“	“
8. Софійський	“	“	“	“
9. Глухівський	“	“	“	“
10. Тверський (!)	“	“	“	“

З цього року починаються ще більші страждання українських полків. Що-до формувань та переформувань, то період Катерини II та Павла I мало чим ріжнився від наших часів в 1917—1919 році, аби простежити дальшу долю наших окремих полків, потрібні спеціальні студії, які вимагають відповідного часу, тут-же ми хочемо навести лише кілька прикладів:

Наказом 9 липня 1789 року Переяславський та Лубенський полк переформовані в Переяславський Єгерський полк, Тверський та Софійський — в Тверський Єгерський полк. Із шістьох ескадронів карабінерних полків та полку Київського зформований Київський Єгерський полк і т. д.

З усіх старих українських полків тільки Стародубському та молодому Глухівському полкові судила доля дійти в чистому вигляді до наших часів, до року 1917. Ці два кінні полки символічно й донесли до нас од віків славну історію українських

Городових полків.

Історію цих двох полків (вже російської служби) можна простижити у відповідних полкових виданнях, яко:

6-ий Глухівський Гусарський полк | до 1907 року Драгонські полки.
та 12-ий Стародубський " " | гонські полки.

Історія Українського Стародубського полку виглядає так:

Зформований у 1640 році, брав участь в українських визвольних війнах з 1648 по 1711 рік; до 1784 року числиться українським полком; з 1784 року яко кінний полк російської армії і аж до року 1917; з року 1917 кінний полк Української Армії.

II. СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ.

У час розквіту української збройної сили за часів Козаччини Великий Гетьман Богдан для охорони столиці Української Чигирина та власного конвою зформував кілька „охочих сотень“, які потім і звів у так звані „Сердюцькі“ полки. Дуже можливо, що ця назва й походить від прізвища славного полковника Серденя, але, на жаль, все це ще не всталено. Ці „охочекомонні“ сотні складалися з добірних козаків, чужоземців (німців) та донців; переважно це були кінні частини. Одна з знаменитих „охочих сотень“ того часу мала назву: „Славетна Донська Сотня“. В реєстрі від 8 травня 1650 року крім 15 реєстрових полків, значилися також: Охочекомонні та Сердюцькі полки. Ріжниця між ними полягала в тому, що перші були піші, Сердюки — кінні полки. Згідно з реєстром сила цих полків не мала перевищувати 10,000.

Як приклад першої бойової служби наведемо: в поході 1651 р. Гетьман Богдан послав полковника Джеджалія з одним Сердюцьким полком відбити м. Камянець. По Гадяцькій умові Гетьман Виговський мав 30,000 реєстрового війська, а також 10,000 Сердюків. У часі

руйни, при облозі м. Ставища, це місто боронили три Сердюцькі полки і лишили нам приклад подиву гідного героїзму, що обійшов усю тогочасну зважордонну пресу. В цей час, на Лівобережній Україні, Брюховецький мав 10 городових полків та 5 Сердюцьких.

Реєстр із 1663 року виглядає так:

Правобережжя:

1. Сердюцький полк—полковник Дачко.
2. Сердюцький полк—полковник Буланий.
3. Сердюцький полк—полковник Дейнека.

Лівобережжя:

1. Сердюцький кінний полк—полковник Мартинів.
2. Сердюцький піший полк—полковник Бакш.
3. Сердюцький піший полк—полковник Годуненко.
4. Сердюцький піший полк—полковник Чернецов.
5. Сердюцький піший полк—полковник Серденя ІІ-й.

Три правобережні Сердюцькі полки під командою полковника Дачка полягли в жорстоких боях при обороні м. Ставищ майже до останнього чоловіка; лишалося таким чином тільки пять лівобережних Сердюцьких полків.

В 1668 році Гетьман Многогрішний вирішив перейти до регулярного війська, на зразок Західно-Європейських Армій. Сердюцькі полки переформуються в „Компанійські полки“. Заводиться уніформа та нові ранги:

Полковник
Капітан
Лейтенант
Корпорал.

Реєстр Компанійських полків у 1668 році виглядав так:

1-й	Компанійський	кінний	полк	—	полковник	Берло
2-й	"	"	"	"	"	Кіяшко
3-й	"	піший	"	"	"	Новицький
4-й	"	"	"	"	"	
5-й	"	"	"	"	"	

У 1677 році заходять нові зміни. При кожному Городовому полку формується по одній регулярній „Компанії“, а три Компанійські полки знову переформуються в Сердюцькі полки. Реєстр їх у році 1677 такий:

1-й Сердюцький кінний полк —	1-й Компанійський кінний полк —
полковник Павловський.	полковник Новицький.
2-й Сердюцький піший полк —	2-й Компанійський піший полк —
полковник Василенко.	полковник Жураківський.
3-й Сердюцький піший полк —	3-й Компанійський піший полк —
полковник Рубан.	полковник Язиков.

Сердюцькі та Компанійські полки не мали сталої дислокації, а кватерували або в столиці України, або по інших містах. Так: Компанійський кінний полк полковника Новицького в 1677 році стояв в Чернігові та Стародубі, в 1693 році в м. Лубнях. У 1687 році, під час вибору Гетьмана Мазепи, в реєстрі Української Армії лишалося три Сердюцькі та три Компанійські полки.

1-й Компанійський кінний полк — полковник Новицький.	1-й Сердюцький кінний полк — полковник Павловський
2-й Компанійський піший полк — полковник Яворський.	2-й Сердюцький піший полк — полковник Гарасимів.
3-й Компанійський піший полк — полковник Кожухівський.	3-й Сердюцький піший полк — полковник Іванин.

Реєстр із року 1690:

1-й Компанійський кінний полк — полковник Новицький.	1-й Сердюцький кінний полк — полковник Пашковський.
2-й Компанійський піший полк — полковник Яворський.	2-й Сердюцький кінний полк — полковник Козьмович.
3-й Компанійський піший полк — полковник Кожухівський.	3-й Сердюцький піший полк — полковник Андріяш.

У 1708 році три Сердюцькі полки під командою славного Сердюцького полковника Чечеля боронили столицю України Батурин, де й полягли як герої до останнього чоловіка під час московського штурму. Як бачимо, це вже другий приклад (Ставище, Батурин) славної бойової служби Сердюцьких полків. У двох боях полягло разом шість Сердюцьких полків. Та невелика частина Сердюків, які під час Батуринської драми були у відпустці або в конвою Гетьмана, пізніше була зведена в один полк „Фузилірів“ і стала при Гетьманові Скоропадському як залога м. Глухова — нової столиці України.

Три „Компанійські полки“, що під цей час постювали по ріжких містах України, лишилися і далі та пережили ще недовгий блеск під час Гетьмана Розумовського. Слово „Сердюк“ було прогляте москвинаами та назавжди викреслене з реєстру українського війська. Переформовані пізніше в „Кінні полки“ ці три „Компанійські полки“ існували до 1775 року, коли наказом від 24 жовтня були переіменовані в:

1-й	Chevauxleger-Regiment
2-й	" "
3-й	" "

Зведені пізніше в один полк, Компанійські полки (Chevauxlegers-Regiments) донесли свою історію та історію Сердюцьких полків і до наших часів, до 1917 року, яко

„9-й Київський Гусарський полк“.

Історію цього полку російської служби і можна простежити у відповідному полковому виданню.

Слобідський гусар (актирець).
(Том V № 333).

Український гусар (Ізюмець-Слобідський).
(Том V).

III. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ.

Причини політичного характеру рано примусили козаків Правобережної України лишати старі рідні місця та шукати нових осад у далеких степах Лівобережжя. Перші осади „черкаських“ (українських) козаків на Слободжанщині сягають 1638 року, коли Гетьман Яцько Острянин із 800 козаками оселився в околицях укріплень Чугуїва. Період од 1640 до 1651 року означується п'ятьма великими переселеннями; це були головним чином ті козаки та полки, які не ввійшли до реєстрів:

- I-е. У 1640 році на Слобідську Україну рушило 10,000 козаків Черкаського полку, які й заснували: „Черкаську Слободу“.
- II-е. Між 1645—1647 роками з Правобережжя виходять 2,000 козаків, які оселяються на місці сучасного Ізюму та будуують фортецю „Північний Донець“.
- III-е. У 1650 році рушають козаки з Київського, Білоцерківського та Переяславського полку та засновують „Рибинський Слобідський полк“.
- IV-е. На початку 1651 року нове мандрування козаків на „Ізюмську“ та засновання „Ізюмського Слобідського полку“.
- V-е. У кінці 1651 року — на Булавинські Землі та засновання двох полків:
  - „Сумського Слобідського полку“ й
  - „Ахтирського Слобідського полку“.

У цей час заходять де-які зміні в розселенню, в наслідок чого в 1652 році засновується:

- „Острозький Слобідський полк“,
а в році 1653
„Харківський Слобідський полк“.

Таким чином реєстр Слобідських полків мав-би виглядати так:

1-й Ізюмський Слобідський полк	— заснований в 1651 році
2-й Сумський	" " " " 1651 "
3-й Ахтирський	" " " " 1651 "
4-й Острозький	" " " " 1652 "
5-й Харківський	" " " " 1653 "

Як видно з реєстру, „Рибинський Слобідський полк“, в наслідок змін у розселенні, перестав існувати. Під час турецької війни, у р. 1679 ці п'ять Слобідських полків виставили силу в 16,000 чоловіка. Реєстр їх із того року виглядає так:

1-й Ізюмський Слобідський полк.	
2-й Сумський	— полковник Гарасим Кондратів.
3-й Ахтирський	" " " " Іван Перехрестів.
4-й Острозький	" " " " Федір Сербін.
5-й Харківський	" " " " Грицько Донець.

У час війни 1709 року Слобідські полки виставляють вже силу в 23,497 чоловіка.

10-го квітня 1735 року згідно з наказом Мюніха, що відчував недостачу в московинів легкої кавалерії, при кожному Слобідському полку була зформована регулярна кінна сотня в 100 чоловіка, причому полки перейшли до так званого устрою „поселенських полків“, що по першому наказу мали виставляти:

1-й Ізюмський кінний полк . . .	800	чоловіка
2-й Сумський " . . .	800	"
3-й Ахтирський " . . .	800	"
4-й Острозький " . . .	800	"
5-й Харківський " . . .	1,000	"

Разом . . . 4,200 чоловіка.

Згідно з наказом 1762 року Слобідські полки ввійшли до складу „Української Дивізії“ (поділ територіальний, не тактичний); пізніше наказом від 3 березня 1765 року переіменовані з козацьких — у Гусарські полки, залишаючись на засаді поселення. Кожен полк мав по 6 ескадронів, 1,034 чоловіка й 913 коней.

Наказом від 1784 року назва „Гусари“ була викреслена з реєстрів російської армії, й Слобідські Гусарські полки були переіменовані в „Полки Легкої Конніци“ та зведені в так звану „Українську Конницу“.

Наказом із 1882 року Слобідські легкі кінні полки переформовано в „Драгонські полки“, а в 1907 році знов у „Гусарські полки“ (Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк).

Історію Слобідських полків російської служби можна простежити в полкових виданнях, зміст яких коротенько виглядає так:

Наприклад: 36-й Ахтирський Гусарський полк — зформований як козацький у 1651 р., переформований у Гусарський у 1765 р., в Драгонський — в 1882 р., в Гусарський — в 1907 р.

Бойові відзнаки: Юрівський штандар за війну 1751—1781 рр. та за кампанію 1814 р.; срібні труби за 1812 р.; Юрівські труби за 1828—1829 рр.; знаки на шаблях „За отличие 14 августа 1813 р.“ та „петлицы за военное отличие“ у війну 1877—1878 рр.

Як бачимо, Слобідські полки дійшли до наших часів, скорочивши цілковито свою історичну переємність. Багато поколінь українського народу звязали частину свого життя і навіть віддали його, за час московської служби в цих славних Слобідських полках.

IV. ЧУГУЇВСЬКІ ПОЛКИ.

Як згадувалося в попередньому розділі Гетьман Яцько Остряний із 800 козаками в 1638 р. оселився в околицях укріплень Чугуїва. В ті часи Чугуїв був далеко висунутим у степи московським

форпостом. Склад населення Чугуїва та його околиць був надто ріжноманітний: у той час переважали москали, були там донці, калмики, але були й українці. З приходом туди 800 козаків відношення для українців вирівнюється і з часом, коли Чугуїв оточили й Слобідські полки—чужий елемент скоро асимілювався, і населення Чугуїва стало мало чим ріжнитися від інших Слобідських міст. При розподілі Слобідської України на полки, Чугуївці склали самостійну групу „Чугуївських Козаків“. У 1689 р. Чугуївські козаки творять „Чугуївський Козацький Корпус“ і в реєстрах російської армії дальших років значаться як „іррегулярні частини“. З актів відно, що в ріжні часи, в залежності від потреби, Чугуївські козаки виставляли від 2 до 3 іррегулярних козацьких полків. Так було до 1749 р., коли при Єлизаветі Петровні наказано було зформувати один „Регулярний Козацький Кінний полк“; так він і значиться в реєстрі 1762 р. поруч із іррегулярними рештками „Чугуївських Козаків“. 7 травня 1776 р. з Чугуївських козаків була виділена „Escorte-Comando“, яко власний конвой цариці. Наказом 1808 р. „Чугуївський Козацький полк“ переформований у „Чугуївський Уланський полк“, а місто Чугуїв призначено як: „ссыльное мѣсто Слободских козаков“. У 1843 р. цар Микола I розгніався на іррегулярних Чугуївських козаків і два їхні іррегулярні полки з родинами переселив на Кавказ, поселивші на їхньому місці „Кірасирський полк“ (теж із українців, з колишнього Катеринославського Гусарського полку). В 1882 р. Чугуївський Уланський полк переформований у Драгонський. В 1907 р. знову—в Уланський. До 1917 р. полк значився в реєстрах російської армії як:

32-й Чугуївський Уланський ІІ Імператорської Величности Марії Федоровни полк.

Бойові відзнакення: Юрівський штандар за Турецьку війну 1877—1878 рр. та 17 срібних труб за війну 1813 р.

Історія цього полку, в загальному, мало чим ріжниться від історії Слобідських полків.

V. УКРАЇНСЬКИЙ ЛЯНДМІЛІЦІЙНИЙ *) КОРПУС.

У час заселення правобережними козаками Слобідської України утворюється так звана „Українська Лінія“; її завданням було—прикрити кордони поселень від татарських грабунків. Наказом від 2 лютого 1713 р. „Українська Лінія“ була відсунута далі на південь і заняла простір від Дніпра до Дону. В прикриту військовим кордоном смугу зараз-же потяглися переселенці, головний контингент яких складали козаки Правобережжя, ті самі, що під час Руїни, перейшовши на лівий беріг, не хотіли, з ріжних причин, остаточно оселятися на Гетьманщині. Ще не встигли козаки добре осісти на

*) Лянд = країна.

нових землях, як наказом 1723 р. наказано було зібрати в них регрутів та зформувати два Регулярні та два Іррегулярні піші полки, які й були зведені в так званий „Український Ляндміліційний Корпус“. У реєстрі з 1726 р. в Українському Ляндміліційному Корпусі значилося шість піших полків, по 10 сотень у кожному, разом 9,150 чоловіка.

1-й	Український	Ляндміліційний	піший полк	—	полковник Карамзин
2-й	"	"	"	"	Львів
3-й	"	"	"	"	Кигич
4-й	"	"	"	"	Іваненко
5-й	"	"	"	"	Думин
6-й	"	"	"	"	Бунин.

Наказом 17 серпня 1730 р. з „добірних козаків Українського Ляндміліційного Корпусу“ зформований був „Ізмайлівський Гвардійський полк“. У цьому році в реєстрі значилося вже 10 полків в Українському Ляндміліційному Корпусі, з них 4 регулярні і 6 іррегулярних піших полків. Наказом цариці Ганни Іванівни в тому ж році корпус був збільшений та переформований у 16 регулярних полків „Легкої Кавалерії“ та 4 іррегулярні піші полки.

Реєстр їх такий:

1-й Єлецький	Регулярний кінний полк		
2-й Сівський	"	"	"
3-й Орловський	"	"	"
4-й Брянський	"	"	"
5-й Козловський	"	"	"
6-й Воронізький	"	"	"
7-й Тамбовський	"	"	"
8-й Лівенський	"	"	"
9-й Рильський	"	"	"
10-й Путівльський	"	"	"
11-й Курський	"	"	"
12-й Старо-Оскольський	"	"	"
13-й Білгородський	"	"	"
14-й Валуйський	"	"	"
15-й Ефремовський	"	"	"
16-й Ново-Оскольський	"	"	"

та чотири піші іррегулярні полки:

1-й Борисоглібський піший Іррегулярний полк
2-й Слобідський
3-й Рязький
4-й Білевський

Наразі запамятаємо підкреслені полки.

Від 1733 до 1742 року Мюніх будував „Українську Лінію“ у великому маштабі. Лінія між Дніпром та Доном мала 800 верстов;

Український Chevauleger (1), Karabiner трубач (2) і Karabiner унтерофіцер (3) з років 1786—1796.
(Зі збірки: Prof. Richard Knötel, — Uniformen Kunde, том VII).

Український Ляндміліціонер з 1713 по 1736 рр.
(Том II № 203).

через кожні 10 верстов будувалися форти, які лучив великий вал. Від Павлограду до Словянську ще й в останні роки можна було бачити руїни „Української Лінії”. „Тисячі українських^{*)} селян та козаків робили над усією лінією та роками несли страшний тягар” (v. Stein). Як тільки закінчувалося з будуванням частини укріплень, зараз-же там оселялися Українські Ляндміліційні полки зі своїми родинами. На місцях тих фортів зараз стоять багаті міста та слободи. Але будування лінії відбувалося надто поволі; це була дійсно єгиптська робота. Мюніх устиг поселити лише 9 полків. Утримання корпусу вимагало річно 290,832 карбованців, які збираліся з селян Полтавської та Слобідської губернії; селяне платили по 1 карбованцю 10 копійок із душі, „чим навалили на українських^{*)} селян ще більший тягар” (v. Stein). Наказом 1736 р. чотири іррегулярні піші полки переформовано було також у регулярні кінні полки по 1,135 чоловіка в полку. Разом корпус мав: 22,731 чоловіка. У реєстрі з 1740 р. значиться 20 кінних полків Українського Ляндміліційного Корпусу з поданими вище назвами. Наказом від 1761 р. лишалося на місцях 9 поселених полків, а решту 11 полків наказано відпустити додому зі зброєю та офіцерами; ці полки мали звитися на першу вимогу. Раз у рік ці 11 полків збиралися на тиждень на вправи.

„Die Truppen, welche diese 11 Regimenter formierten, in ihrer Organisation eine auffallende Aehnlichkeit mit den alten Ukrainischen Truppen aus der Zeit vor Peter dem Grossen von denen sie sich hauptsächlich nur dadurch unterschieden, dass sie die 9 ange-siedelten Regimenter in Mannschaft und Pferden Complet zu erhalten hatten, was wieder an diese neuere Kosakenformation erinnert” **). (v. Stein, сторінка 117).

Дійсно козаки Українського Ляндміліційного Корпусу нічим не ріжнилися від старих Городових полків, бо це були фактично ті-ж самі Городові полки. Вигнані з Правобережжя, вони на нових землях утворили ту-ж саму національну організацію, яка нагадувала їм прекрасне минуле. Але цим полкам третьої України судилося поділити ту-ж саму долю, що спіткала Городові, Сердюцькі й Слобідські полки.

Наказом 1762 р. Українські Ляндміліційні полки дістали уніформу з основною білою барвою мундурів. Другим наказом, того-ж року, від 15 грудня ці 20 кінних полків були переформовані та зведені: в 10 полевих піших полків (по 2 батальйони) та один кінний полк — і разом із Слобідськими та Чугуївськими полками утворили „Українську Дивізію” (територіальну частину).

^{*)} В тексті значиться — малоруских.

^{**)} Війська, що творили ці 11 полків, у своїй організації мали подібність до українських військ з перед Петра Великого, від яких вони ріжнилися тепер головне тим, що мали в сталому комплекті утримувати людьми та кіньми 9 поселенських полків; це знову нагадувало їм про нову козацьку формaciю.

Реєстр цих полків:

1-й Єлецький	піший полк	6-й Брянський	піший полк
2-й Сівський	" "	7-й Козловський	" "
3-й Рязький	" "	8-й Старо-Оскольський	" "
4-й Білевський	" "	9-й Тамбовський	" "
5-й Орловський	" "	10-й Курський	" "

та Борисоглібський Кінний Ляндміліційний полк із 10 сотень.

Ці полки отримали кватирі по українських містах; їх вживалося до—охоронної стужби на лінії, куди виходили по-черзі. Довший час ці полки затримували назву: „Українські Ляндміліційні полки”. З цих одинадцяти полків, непериваючи історії, до 1917 року дійшли:

1-й Єлецький	піший полк
2-й Сівський	" "
3-й Рязький	" "
4-й Білевський	" "

та Борисоглібський Гусарський полк, переіменований потім у Білгородський Гусарський полк.

Кожному з нас відомі полки російської 9-ої пішої дивізії, яко
33-й Єлецький полк
34-й Сівський полк і т. д.

Були це наші полки, чи російські? Очевидно наші; і це вони здобули нам те, що так чи інакше Україна мусіла-б здобувати. Ці полки лишалися ввесь час на Україні, і з ними наш народ звязав багато споминів. Нам треба-б вияснити назви тих слобід чи міст, що збудовані були цими полками і, затримавши їхню історію, перейменувати їх назвами тих міст чи слобід.

VI. УКРАЇНСЬКІ РЕГУЛЯРНІ ПОЛКИ РОСІЙСЬКОЇ ФОРМАЦІЇ.

На українській землі, з українців чи з поселених на нашій землі чужинців, що через століття злилися з нашим народом, на українські засоби Росія формувала військові частини. На жаль в цій коротенькій праці ми не маємо змоги назвати всі ці частини, бо все це вимагає окремих широких студій та часу; тут лише, яко приклад, подамо такі полки:

1. Павлоградський кінний полк (зформований 1784 р. з Катеринославського та Дніпровського пікінерських полків).
2. Єлисаветградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Херсонського та Єлисаветградського пікінерських полків).
3. Маріупольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Луганського пікінерських полків).
4. Олександрійський кінний полк (зформ. 1784 р. з Македонського та Далмацького Гусарських полків).

5. Костянтиноградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Іллірійського та Волоського Гусарських полків).
  6. Ольвіопольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Сербського та Болгарського Гусарських полків).
  7. Херсонський кінний полк (зформ. 1784 р. з Угорського та Молдавського Гусарських полків).
  8. Таврійський кінний полк (зформ. 1784 р. із Словянського Гусарського полку).
  9. Полтавський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Малоруського козацьких полків).

Усі ці полки в році 1784 складали так звану „Катеринославську Кінноту”. Одні з цих полків із бігом часу зникли, а де-які дійшли й до наших часів.

По єтату 10 квітня 1786 р. російська кавалерія складалася з 16 кінних легких полків.

із котрих сім належало до „Української Конниці“
і дев'ять — до „Катеринославської Кінноти“.

До цього додавалося ще 10 полків тяжкої кавалерії, так званої „Малоросійської Кінноти“, та 20 полків кінних „Українського Ляндміліційного Корпусу“.

З цього бачимо, що російську кавалерію тих часів складали майже самі українці. Як знаємо, стан цей лишався й до самих останніх часів.

VII. ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО.

Ми не вважаємо за потрібне давати історичний огляд Запорозького Війська з тої простої причини, що це зроблено вже давно нашими істориками в майже закінченному вигляді. Всім нам прекрасно відомо, що було та що сталося з цим військом. В широкій українській суспільності часто має місце той погляд, ніби Запоріжжя було Пемонтом ідеї Української Державності; цього погляду ми, на жаль, не поділяємо, але це не значить, що ми відкидаємо ту історичну роль, яку відіграво Запоріжжя в Українській визвольній боротьбі. Безперечно, того високого (можливо, часами, хибного) почуття ідеї Державності, яким перейняті були Сердюцькі та Городові полки, Запорожцям бракувало, бо дуже часто у них на першому плані стояли власні інтереси. Запоріжжя не було складовою частиною Української Державної Армії, це був оригінальний військовий орден, який складав лише частину Української збройної сили. Егоїзм та оригінальні традиції Запорожців не дали їм змоги відіграти тієї ролі, яку відіграли для Німецької Державності подібні-ж лицарські ордени. Сучасні духовні нащадки Запорожців часто й тепер мають переважно власні інтереси.

VIII. КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА.

Цей розділ власне виходить із рямців нашої теми і має скоріше історичний інтерес. Ми знаємо, що в час розгрому Української Державності, нашим прадідам довелося емігрувати за межі України. Так, із часом повстало Кубанське Військо, але нам відомі приклади еміграції ще раніших часів. У 1637 р. 6,000 українських козаків вирішили помандрувати в Персію, але на теренах Донських козаків, за їхньою намовою, ввязалися в Озівську аферу. Озів українські козаки взяли й тримали аж до року 1643. Пізніше вони так уже й залишилися в Донців. Інші перекази оповідають, що серед Терських козаків так само не бракує українців, які заложили фортецю „Святий Хрест“. Подібне знаємо про Уральських, Забайкальських та Амурських козаків, але все це, як говорилося вище, має для нас лише історичний інтерес.

Висновки.

Сумуючи все вище згадане, бачимо, що в реєстрі російської армії до року 1917 історія залишила нам такі Українські полки:

12-й Стародубський	Драгонський	полк
6-й Глухівський	"	"
9-й Київський	Гусарський	:
11-й Ізюмський	"	"
1-й Сумський	"	"
12-й Ахтирський	"	"
4-й Харківський	Уланський	"
11-й Чугуївський	"	"
12-й Білгородський	"	"
33-й Єлецький	піший полк	
34-й Сівський	"	"
70-й Рязький	"	"
71-й Білевський	"	"

Цим 13-ьом полкам доля судила не перервати своєї історії і тим самим, як-би символічно, донести до нас традицію та славу старої Української збройної сили. Інші полки мають для нас уже менше значення.

Проект Реєстру Української Армії.

Молода Українська Армія славними ділами останньої Визвольної Боротьби 1917—1921 рр. довела, що й вона походить зі славного племені словяно-руського (з коліна Яфетового), яке дало Князівське та Козацьке Військо. Щоби скоронити навіки живу, символічну ідею вікової традиції Української збройної сили, на нашу думку,

необхідно відбудувати історичний реєстр Української Армії. Як згадувалося, Армія Української Народної Республіки в наіменуваннях своїх полків має багато історично-нелогічного, тому, щоби виправити це, ми пропонуємо формулу символічного перебрання вікової історії та реєстру від тих тринадцяти полків бувшої російської служби, що віками не перервали своєї історії.

Це ми уявляємо в такому вигляді:

Стародубський, старий славний український полк, який налічує більше як 280 років свого існування, та Глухівський полк, що проіснував 144 роки, — ці два полки символічно й передадуть історію Городових полків славним пішим полкам Армії У. Н. Р. Ко-жен піший полк Армії У. Н. Р. по старшинству й перейме історію відповідного Городового полку. Мусить бути складена воєнно-наукова комісія, яка-б мала за ціль надати постійну нумерацію та перевела-б переіменування наших полків.

Реєстр піших полків мали-б складати такі полки (Реєстр Городових полків 1648 р.):

Київський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Павлоцький, Брацлавський, Чернігівський, Полтавський, Камянецький, Винницький, Лисянський, Турівський, Кропивнянський, Овруцький, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Лубенський, Стародубський, Гадяцький, Зінківський, Могилевський, Кальницький, Остерський, Іркліївський, Животівський, Сосницький, Тарговицький, Бишовський та Іщенський полк.

До цих піших полків мали-б додати ще й ті полки, що мали-б перейняти історію від Ляндміліційних полків: Єлецького, Сівського, Рязького й Білевського. Назви ці, зрозуміло, треба замінити назвами тих міст, яким належали ці полки. Таким чином ми мали-б 38 старих історичних піших полків, які звязали-б свою історію з молодими пішими полками Армії У. Н. Р. і утворили-б традиційно-історичну Армію.

На нашу думку, аби підкреслити історичну роль того або іншого полку, варто було-б до кожного полку придати його „історичний епітет“.

Так: Київський, Переяславський та Чернігівський полк, історія яких сягає в князівську добу, мали-б „епітет“ — „Дружинний“ полк.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший полк.

Полки: Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — як перші реєстрові полки — мали-б отримати — „Реєстровий“.

Приклад: 4-й Черкаський Реєстровий полк.

Останні 29 полків із реєстру 1648 р. мали-б епітетом „Городовий“ полк.

Приклад: 17-й Брацлавський Городовий полк.

Нарешті, до нових назв чотирьох колишніх Ляндміліційних полків малося-б додати „Ляндміліційний”.

Що-до шефства полків, то так само комісія мала-б історично-логічно присвятити кожен полк відповідному героюві Українських воєн як минулого, так і сучасного. Князівські полки мали-б бути присвячені старим українським князям.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший імені Великого Князя Святослава полк.

Дальші полки було-б присвячено козацьким героям.

Приклад:

- 4-й Черкаський Реєстрний піший імені Воєводи Остапа Дашковського (Дашкевича) полк.
- 5-й Чигиринський Реєстрний піший імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк.
- 17-й Брацлавський Городовий піший імені Полковника Данила Нечая полк.
- 20-й Миргородський Городовий піший імені Гетьмана Данила Апостола полк.

Іншим героям:

- Полтавський Городовий піший імені Головного Отамана Симона Петлюри полк.
- Білоцерківський Реєстрний піший імені Гетьмана Івана Мазепи полк.
- Кропивянський Городовий піший імені Полковника Фелона Джеджалія полк.
- Винницький Городовий піший імені Полковника Івана Богуна полк.

Кавалерія Прмії У. Н. Р.

Історичну українську кінноту, як це згадувалося вище, складали Сердюцькі, Слобідські, Запорозькі та Чугуївські полки. Ми пропонували-б такий проект чотирьох кінних дивізій: Сердюцької, Слобідської, Запорозької та Черкаської.

1-а Сердюцька кінна дивізія:

- 1-й Батуринський Сердюцький кінний імені Сердюцького Полковника Чечеля полк.
- 2-й Стародубський Драгонський полк (існує як кінний 163 роки).
- 3-й Київський Компанійський кінний Chevauxleger імені Полковника Кричевського полк.
- 4-й Глухівський Гусарський полк (існує 144 роки).
- 5-й Харківський Уланський полк.
- 6-й Чугуївський Гусарський імені Гетьмана Яцька Острянина полк.

2-а Слобідська кінна дивізія:

- 7-й Ізюмський Слобідський Гусарський полк.
- 8-й Сумський   "   "   "
- 9-й Ахтирський   "   "   "

- 10-й Острозький Слобідський Гусарський полк.
 11-й Рибинський " Козацький "
 12-й Білгородський Ляндміліційний кінний полк.
 3-й Запорозький Січовий кінний загін:
 13-й Запорозький Козацький кінний імени Князя Дмитра Вишневецького-Байди курінь.
 14-й Запорозький Козацький кінний ім. Отамана Івана Сірка курінь.
 15-й Запорозький Козацький кінний імени Отамана Костя Гордієнка курінь.
 16-й Запорозький Козацький кінний курінь.
 17-й " " " "
 18-й " " " "
 4-а Черкаська кінна дивізія:
 19-й Маріупольський | кінні 22-й Херсонський
 20-й Ольвіопольський | полки 23-й Олександрійський |
 21-й Таврійський | кінні 24-й Кінсбурзький | полки
-

С. ШРАМЧЕНКО

Лейтенант флоти.

Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті.

У березні 1918 року большевицькі газети, що виходили в Криму, оголосили про організування Перекопського фронту зі „Штабом Обороны Крымской Советской Республики“ в Симферополю, бо по одержаних відомостях із північного заходу і з півночі посувалися разом із німцями українські військові відділи, звільняючи Україну від червоних орд. По містах Криму, на майже щоденних мітингах тільки й знали, що кричали про необхідність захисту червоного Криму. На Перекопський фронт було надіслано деяку артилерію, навіть із кораблів, кілька сот китайців і червоноармійців.

У квітні місяці майже ціла Дієва Чорноморська флота зосередилася в Севастополі. Вона складалася тоді з таких кораблів:

I-ша бригада лінійних кораблів:

1. Л. к. дреднавт „Імператрица Екатерина Великая“ („Свободная Россия“) (1914 р.).

2. Л. к. дреднавт „Імператор Александр III“ („Воля“) (1915 р.).

Обидва по 23,400 тон, 21 вузол, 12—12 дм., 20—130 mm.

і 4—75 mm. протилітакових гармат, 4 мінних апарати.

Випал на один борт 4,100 кило.

II-га бригада лінійних кораблів:

3. Л. к. „Св. Евстафій“ 1906 р., 13,000 тон, 16 вузлів, 14—12 дм., 4—230 mm., 12—150 mm. і 14—75 mm., 2 мінних апарати.

4. Л. к. „Іоанн Златоуст“ 1906 р., 12,000 тон, 16 вуз., 4—12 дм., 4—203 mm., 12—150 mm., 14—75 mm., 2 підводних мінних апарати. Випал на один борт 1,731 кило.

5. Л. к. „Св. Пантелеймон“ 1900 р., 12,800 тон., 16 вуз., 4—12 дм., 16—150 mm., 14—75 mm., 3 підв. мінних апарати.

Випал на один борт 1,620 кило.

ІІІ-а бригада лінійних кораблів:

6. Л. к. „Ростислав“ 1896 р., 10,300 тон, 15 вузлів, 4—10 дм., 8—150 mm., 12—47 mm., 2 мінних апарати. Випал на один борт 1,042 кіло.
7. Л. к. „Три Святителя“ 1893—1912 pp., 13,500 тон, 16 вузлів, 4—12 дм., 14—150 mm., 4—75 mm., 2—47 mm.
8. Л. к. „Синоп“ 1887—1914 pp., 10,300 тон, 14 вузлів, 4—203 mm., 8—150 mm., 4—47 mm.

Бригада крейсерів:

1. Кр. „Кагул“ 1903 | по 7,200 тон, 22,7 вузла, 12—
2. Кр. „Пам'ять Меркурія“ 1902 | 130 mm., 12—75 mm., 2 мінних апарати.
3. Кр. „Прут“ 1903 р., 3,200 тон, 22 вузла, 8—130 mm., 2—75 mm., 4—47 mm., 2 мінних апарати.
4. Кр. „Алмаз“ 1903 р., 3,300 тон, 19 вуз., 6—75 mm., 4—47 mm.

Гідрокрейсери:

- 1) „Імператор Олександр І“, 2) „Імператор Николай І“, 3) „Імператоруль Траян“, 4) „Імператоруль Кароль“, 5) „Дакія“, 6) „Принцесса Марія“—перші два з великих пароплавів Р. О. П. Т., а другі 4 — румунські пароплави.

Мінна дивізія:

В складі: 13-ти великих ескадренних міноносців 1914—1917 pp., 1,360—1,100 тон і 34—35 вузлів, 3-х ескадренних міноносців 1906 р. по 650 тон і 25 вузлів і 11-ти ескадренних міноносців 1901, 1903 і 1906 pp., 400—300 тон, 26—22 вузли — разом 27 ескадренних міноносців.

Підводник човнів було 17, канонірських човнів 5, мінних загородителів 6, кілька дивізіонів сторожевих катерів, тралерів і транспортів.

Нарешті, кораблі окремого призначення, до яких належали маленькі міноносці та інші кораблі й лінійний корабель „Георгій Побєдоносець“ 1892 р., 11,000 тон, 24 вузлів, 6—150 mm., 8—47 mm. Останній увесь час Світової війни аж до 1920 р. (коли він перейшов із Врангелем до Бізерти) стояв на чотирьох якорях — недалеко від Графської пристані, близче до виходу з Північної бухти і, уявляючи з себе ланку охорони рейду, зявлявся місцем перебування командуючого Чорноморською флотою із цілим його штабом.

Так отож, на одних кораблях цієї великої ескадри повівали червоні прапори, на других жовто-блакитні, на третіх, часом, чорні (анаархістів), при чому майже щодня ці прапори змінювалися, бо розбаламучені до глупоти маси моряків на чергових мітингах міняли своє національне почуття з червоного на жовто-блакитне, потім

знову на червоне і т. д. Дисципліни не було. Старшини з тих, що ще залишилися й не були розстріляні, були дезорієнтовані. Виховані виключно на ідеї Російської Великодержавності, вони не могли пристосуватися до ситуації, що тоді витворилася. Багато серед них було українців із походження, з добрих старовинних козацько-шляхетських родів, але розуміння України та її питання не було, або давалося їм дуже туго. Тим-же, кому воно нарешті давалося в тій чи іншій формі, ті одразу ставали на ґрунт, вносили здорову течію серед своїх моряків-українців, національну течію міцної військової влади і правдивої військової, а не якоїс там революційної дисципліни.

В середині квітня в Морському Зібранню було скликано засідання з „Центрофлоту“ *) і представників партій С.-Р. і С.-Д., а також із командирів усіх кораблів, на чолі з контр-адміралами Сабліним і Михайлом Остроградським **). На цьому засіданні було піднесено питання про можливість переходу Чорноморської флоти до Новоросійська для врятування її (а головним чином — власної шкури моряків) від німців. Але контр-адмірал Саблін заявив, що це неможливо, бо Новоросійськ є занадто мала база для перебування такої великої флоти; на всякий випадок можна надіслати туди комісію під головуванням капітана І-ої ранги Лебединського на гідрокрейсерові „Траян“, щоби вони проготовили порт для стоянки лише боєздатних кораблів флоти, що й було зроблено.

В той-же час загони запорожців підходили до Перекопу й хотіли як-найшвидше дійти до Севастополя та подати руку Чорноморській флоті, щоби швидше звільнити її від деморалізуючих її червоних ворогів. Щоби наша повстала Держава одразу-б, міцно опершився на своєму морі, почула себе Великою Державою й, спираючись на воєнну флоту, зразу-б заграла ролю в концерті великих держав світа. Тому полковник Балбачан, що командував Кримською групою Запорозької дивізії ***) так і старався поперед німців проскочити до Криму й Севастополя. 20 квітня він зі своїми запорожцями прорвав несподіваним наскоком Перекопський фронт. 22 квітня — захопив ст. Джанкой, 23 — ст. Сарабузі і 24 — Симферопіль, а Гордієнківський кінний полк під командою генерального штабу полковника Петрова зявився вже в Бахчисараї.

В цей час у Севастополі почалася паніка. Мітинги відбувалися день і ніч. Все нарешті звелося до того, що дреднавти „Імператор Александр III“ та „Імператрица Екатерина Великая“ постановили просити командира „Імператора Александра III“ капітана І-ої ранги Тіхменєва поїхати разом із делегацією до контр-адмірала Сабліна й просити його, щоб обняв командування флотою, і що все, щоб не наказав адмірал, буде виконано, а як-що хто не послухає, то буде до того змушений 12 дм. орудіями.

*) Виборний колегіяльний орган для керування флотою.

**) Пізніше Товарищ Морського Міністра У. Н. Р., а в році 1920 його призначено було на посаду Командуючого Чорноморською флотою У. Н. Р.

***) Сотник Б. Монкевич: „Слідами повітніх запорожців“. Видання у Львові 1928 р.

Це було 29 квітня 1918 року. Стояв чудовий день. Севастопольський рейд вилискував, як люстро. Капітан І-ої ранги Тіхмєнєв поїхав із делегацією до контр-адмірала Сабліна на беріг, до його помешкання. Останній, після коротких вагань, погодився й через де-який час підняв прапор командуючого Чорноморською флотою на лінійному кораблі „Георгій Побєдоносец“.

А далі, о годині 16-й, на „Георгію“ піднесено гасло:

Флот і підняти український прапор.

Опали червоні шмати. На більшості кораблів по статуту почулася команда: „Стати до борту“. Команда „по старому“ стала по борту — лицем до середини корабля.

„На прапор і гюйс — струнко!
Український прапор піднести!

І під сурму і свистіння підстаршин-моряків злетів угору український прапор.

„Розйтись!“ Разом із командою програв сурмач. І майже на цілій велицій флоті Чорного моря залопотіли в повітря великі жовто-блакитні полотнища.

Одночасно контр-адмірал Саблін надіслав телеграми до Українського Уряду в Київ і до німецького командування з проханням припинити наступ німецьких військ на Севастополь, бо Чорноморська флота підняла українські прапори. Разом із тим він надіслав уповноважених контр-адмірала Клочковського, капітана І-ої ранги Черниловського-Сокола й дипломатичного урядовця Тухолку до німецького командування в Симферополі.

Але, як відомо, всі ці заходи нідочого не привели. Німці, спираючись на відмовлення Української Центральної Ради від Криму, змусили українські частини вийти з Криму, а самі пішли далі до Севастополя. Тоді контр-адмірал Саблін із дреднавтами й більшістю міноносців покинув 30 квітня Севастополь і перейшов до Новоросійська *). Командування над рештою флоти під українським прапором у Севастополі обняв контр-адмірал Остроградський.

І, коли німці ввійшли до Севастополя, зараз-же поставили свої варти на всіх кораблях і спершу підняли свій прапор. Із часом ця справа, після довгих зусиль із боку Українського Морського Міністерства, вияснилася і флоту знову було передано цілком під український прапор, але тоді вже було пізно.

Для історії-ж Української воєнної флоти одним із найвидатніших днів буде завжди цей день 29 квітня 1918 року, коли о годині 16-й ціла Чорноморська флота сама заманіфестувала свою принадлежність до української Батьківщини **).

* * *

*) Моя стаття в журналі „Табор“ ч. 12: „Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в рр. 1912—1920“.

**) Піднесення 29 квітня 1918 року Чорноморською флотою українського прапору навряд чи можна вважати актом національної свідомості, яким моряки віддавали цю флоту до розпорядимости Української влади.

До цього всього треба ще додати, що флота піднесла звичайний національний український прапор із двох полотнищ — блакитного й жовтого, бо, через недбалість Центральної Ради в морських справах, прапор Української воєнної флоти, що його вироблено було вже давно в Секретаріаті *) Морських Справ у Київі, так і не дійшов до флоти.

Пізніше, за часи Гетьмана, був вироблений у Морському Міністерстві й затверджений Гетьманом та надісланий до флоти такий прапор воєнної флоти (див. малюнок).

Цей прапор є й до нашого часу прапором Української флоти. Перший і оригінальний прапор цього зразку зберігся в автора цих рядків і донині. По чому й був затверджений прапор, і він висів у кабінеті Товариша Морського Міністра, а потім — Морського Міністра в Київі і був автором, яко адютантом Морського Міністра, вивезений і збережений.

Далі ще характерно, що Морське Міністерство, як і флота, зберегли в себе знак тризуба з хрестом, — яко традицію, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими воїни плавали на чайках по Чорному морю в дні далекої славної минувщини.

Насамперед, більшість чорноморців не була свідомим українським елементом. По-друге-ж, самі фігури двох головних діячів цього акту, російських патріотів, капітана Тіхменєва та контр-адмірала Сабліна (пізніше деникінсько-врангелівських контр- і віце-адміралів), роблять дуже сумнівною таку трактування цього акту. І для цих панів, і для переважаючої більшості моряків — він був лише тактичним кроком. Одні, „блюдя верності союзникам“, рятували „руське достояніє“ від німців, а другі — власну шкуру, боячись заплати за насильства над старшинами й „буржуями“. Коли-ж незабаром зясувалося, що „український прапор“ у цих надіях може завести, флоту переводять до Нової російська, де вона й гине за допомогою агентів Антанти. Очевидно, що українським патріотам вести її тюди, де тоді було большевицько-російське кубло, не було чого. Російського-ж патріота Сабліна приваблювала можливість більше опинитися з флотою до терену, де була тоді єдина противбольшевицька й антантоФільська російська сила — Добрармія Деникіна, а розбещеній, несвідомій національно масі моряків, натурально, хотілося після евакуації червоного Криму опинитися разом із „сухопутними“ товаришами десь по-за Кримом. І новоросійська трагедія Чорноморської флоти тільки підкреслює дійсне значення піднесення контр-адміралом Сабліним українського прапору на Чорноморській флоті. — Редакція.

*) Пізніше — Міністерство.

Спільне засідання членів Українського Військового Генерального Комітету і членів президії Всеукраїнської Ради Військових Депутатів по виробленню меморандума до російського уряду про автономію України і права Українського Військового Генерального Комітету під час перебування в Києві в дніх 2 і 3 липня 1917 р. міністрів російського тимчасового уряду Церетелі, Терещенка й Керенського,

СИМОН ПЕТЛЮРА
Член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу)
і перший Генеральний Секретар (Міністр) Військових Справ України.

МУСІЙ ЯЩЕНКО

Підполковник.

Що то було?

Скажіть мені, люди добрі, що то було,—запитався себе самого я після пережитого бою та тяжких неприємних хвилин; запитували мене пани старшини та стрільці дорученої мені окремої інженерної сотні С. С. (Січових Стрільців), які щасливо вийшли з того бою та живуть свідками до сьогодні; запитуюся себе самого уже дев'ять років на еміграції, а передчуваю, що запитаються мене на Україні батьки, матері, жінки та сестри забитих і покалічених у тім бою воїків, бо вони виряжали своїх рідних боротися за волю Батьківщини та урочисто повірили моїй моральності опіці 16 листопада 1918 р., в день трагічний для України.

Діялося це в кінці 1918 та на початку 1919 року. З дорученою місією окремою інженерною сотнею С. С. та з імпровізованим панцерником „Стрілець“ прикривав я відворот Лівобережної групи С. С. від ст. Гребінка на Полтавщині починаючи, і аж до Києва; потім цей обовязок ніс від Києва, через ст. Коростень, аж до Житомира уже в Північній групі С. С.

Багато знищено мостів залізничних, ні одного залізничного возу вантаженого та паротягу цілого не залишено червоному москалеві. На евакуованих двірцях телеграфісти самі здіймали та запаковували апарати, заносили до рухомої складниці інженерної сотні, чипляли наліпки, прощалися, де-хто навіть зі слізми на очах, але щасливі були, що червоний кат не буде працювати на їхніх апаратах, і лишалися з вірою непохитною, що скоро ми повернемось, і вони знову запрацюють на „своїх“ апаратах.

Не смів червоний московський вандал турбувати наші частини на відвороті, бо чекала за це його — кара. Не сміли й наші частини, здеморалізовані та розагітовані демагогами, утікати на відпочинок до великого міста.

Окрема інженерна сотня сотника Ященка працювала день і ніч без утоми, виказуючи велику карність, самопосвяту, відвагу та подиву гідну енергію. Її зверхи того часу можуть сказати з певністю далеко більше. Тоді окрема інженерна сотня С. С. налічувала 164 воїків — старшин і стрільців. Сотня складалася з двох чот

саперних, чоти телефонно-телефрафної, чоти інженерного парку та маленького господарчого апарату. Першу чоту саперну складали виключно молодші старшини (кадр бувшого Миргородського полку за Гетьмана Павла Скоропадського), другу саперну чоту — фахові сапери, з мого села та його околиць (с. Соколівка, Білоцерківського повіту на Київщині); чоту телефонно-телефрафну складали фахові люди та шкільна молодь Полтавщини й Білоцерківщини; парк та господарчий апарат обслуговували старші віком вояки, мої земляки.

5 березня 1919 року з м. Ушомир було стягнено сотню до м. Житомира на відпочинок, бо з 16 листопада 1918 року сотня жадного перепочинку не мала, а, правду кажучи, й не шукала, бо свідома була, що в той час дисциплінованій українській частині про відпочинок і думати не приходилося.

7 березня 1919 року о годині 24-й закликав мене до свого штабу командир Північної групи С. С. генерального штабу полковник Сулківський. Я зараз-же зявився.

— Пане сотнику! ми змушені скоротити загальний фронт. Ту нами большевики не цікавляться, а підготовляються напірати на Бердичів. Завтра ранком розпочнемо евакуацію Житомира через Бердичів на Шепетівку. Бердичів заслоняє дівізії Залізнична й Сірожупанників. Продовжити їх ліве крило на захід вимашерували з Житомира частини Північної групи отамана Беня. Ось повідомлення отамана Беня, що його частини уже на лінії м. Кодня—Котельня. Вас призначаю начальником охорони евакуації по залізниці від Житомира до Бердичова. З пішою сотнею й панцерником „Стрілець“ відідете до ранку на ст. Кодня; сотнею займете м. Кодню, панцерником повіряйте тор залізничний від Кодні до Бердичова; самі лишайтесь на ст. Кодня, звяжіться телефоном із Бердичовим та інформуйте мене про перебіг там подій.

Через годину я отримав оперативного наказа по Північній групі С. С., а о 4-й годині 8 березня був уже зі своїм відділом на ст. Кодня. О 6-й годині сотня, в силі 102 багнетів, 2 ручних кулеметів і 8 кіннотчиків, відійшла до м. Кодні під проводом моого заступника поручника Шпиталева.

Поручникові Шпиталеву наказав я: „Заняти м. Кодню. Весь час тримати сотню разом і в поготівлю, виставивши польові варти по вихідних дорогах на околицях міста. Там-же при дорогах обдивитися позиції для цілої сотні на випадок ворожого наступу. Кіннотчиків, по 2, вислати по дорогах на південь і захід від Кодні до 12 верстов, з метою звязатися зі своїми або виявити ворога. Про все мені доносити негайно телефоном та кінними вістовими. Я буду, згідно з наказом, на двірці в Кодні“.

До 12-ої години 8 березнятихо на двірці й у місті Кодні, а кіннотчики не виявили навколо м. Кодні присутності а ні своїх, а ні ворога. Через станцію проїхало два ешалони: постачання групи С. С. і санітарна колона. Під Бердичовим розпочалася гарматня стрілянина. Тому, що з Бердичова не хотіли інформувати про події, висилаю панцерника „Стрільця“ на ст. Бердичів-Житомирський. Командирові

„Стрільця“, сотникові Іванову наказую роздивитися, поінформуватися, що робиться під Бердичовим, негайно телефонічно переказати мені й на 14 годину вернутися на ст. Кодня. „Стрілець“ відіхав.

У 12^{1/2} год. сотник Іванів телефонує: „На південь від Бердичова йде бій, сили ворога не великі, в штабі Сірої дивізії спокій“.

Я переказую відомості до Житомира полковникові Сулківському. Начальник групи висловлює бажання затримати „Стрільця“ на ст. Бердичів ще на годину, щоби інформував про перебіг бою.

У годині 15 прибув на ст. Кодня ешалон із юнаками полковника Петрова. Полковник Петрів повідомив мене, що його ешалон обстріляно мушкетним і кулеметним огнем із с. Городища, коли їхав із Житомира до Кодні. Бачив він ворожу кінноту й піхоту на возах, яка іде в напрямку на м. Кодню. Я зайдівся перед паном полковником, що добре було-б затриматися й дати відсіч. Але пан полковник не дозволив мені навіть вагону з дровами відчепити від свого ешалону, а дрова були призначені для паротягів моого ешалону й панцерника. Сказав, що не має часу до страждання й зараз же відіхав.

Я телефонічно повідомив про одержані відомості поручнику Шпиталеву й наказав йому негайно з сотнею відійти на ст. Кодню. Сотникові Іванову наказав як-найшвидше прибути з панцерником на ст. Кодню.

Ворога з боку Житомира я не сподівався. Не сподівався його полковник Сулківський. Комусь треба буде запитатися отамана Беня, як це сталося?

Сотник Іванів через п'ять хвилин відповів, що його „непускають із Бердичова“. — „Сотникові Іванову наказую вдруге й додаю, що за невиконання ним свого обовязку й наказу піде під суд польовий“. Сотник Іванів передає комусь слухавку зі штабу Сірої дивізії; той хтось вислухує мене, що в наказі по Північній групі С. С. панцерник „Стрілець“ має своє завдання і мусить негайно прибути на ст. Кодню. Нічого мені не відповідає й кладе слухавку.

Для мене ясним було, що „Стрілець“ не поверне: або уникає бою, або дійсно „отамани“ непускають. Інформую про все в Житомирі полковнику Сулківського і прошу вислати панцерника з Житомира до Кодні. Полковник Сулківський наказує: триматися на двірці в Кодні, а панцерника негайно висилає. Всі ці розмови й накази тривають 10 хвилин.

З боку с. Городища, на захід від залізниці, на горбах появилася лава кінноти біля ста вершників. Напрямок лава бере на двірець. Усіх нестрайових я змусив узяти рушниці, обсадити двірець і чекав на ворога. Тиша на двірці надає відваги ворожій кінноті, і вона гальопує до станції. Недружня й ріденька сальва моїх нестрайовиків лякає кінноту, і вона повертає в долину. Але за яких 10 хвилин бачу уже пішу лаву біля 70 багнетів, яка швидко прямує на двірець. Я, тимчасом, телефоную до Бердичова: —

„Стрільця” не чути, Житомир — не відповідає, а сотні моеї з Кодні ще не видно.

Стаю до бою з одними нестрайовими. Але нестрайові дійсно поганенько стріляють: одне, зі страху великого, а друге — де-які з них і рушниці з роду в руках не тримали, як, прикладом, студент-урядовець Р-та.

Москалі, видно, оцінили кількість і якість оборонців двірця, бо прямували просто лавою, пострілюючи на ходу. Бути ворожі кулі в паротяг мого ешалону, машиніст хоче втікати; бути по вагонах із обозовими кіньми. Нерви нестрайових не витримують видимої небезпеки: вони кидають стійки й утікають до вагонів. Даю наказ ешалонові відіхнати за струмок, за два кілометри від ст. Кодня, в напрямку на Бердичів. Ешалон став. Нестрайовикам наказую вийти й відстрілюватися, а до сотні висилаю вістового на коні з наказом: „Сотні відходить до залізниці в напрямку на Бердичів”.

Але сотня увязалася вже в бій під м. Коднею. Бо, поки заступник мій критикував наказа, потім постягав польові варти та приготувався відходити на ст. Кодня, — сотні загородив дорогу піший відділ большевицький, в силі 160 багнетів, що поспішав на возах за своєю кіннотою.

Окрема інженерна сотня С. С. виходить із міста і зразу йде на багнети, щоби пробити собі дорогу. Червоні атаки не приймають і втікають у бік с. Городища, але бачучи, що їх ніхто не переслідує, займають старі окопи, з часів Світової війни, які рівнобіжно положені по дорозі м. Кодня — ст. Кодня і на відстані $\frac{3}{4}$ кілометра від дороги. Криловим огнем унеможливлюють рух С. С. Червона кіннота захопила ст. Кодню, підрвала залізничні тори й поспішає на стріли в допомогу на м. Кодню. С. С. зустрічають її сальвою, і кіннота втікає на ст. Кодня. Хоч кінний вістовий мій не доїхав до сотні С. С., але сотня зауважила, що ешалон уже стоїть за струмком і зміняє (а, властиво, бере) інший (добрий) напрям руху.

Була рання весна; на полі вода, сніг розталий і болото. Піхота большевицька прямує за С. С., своїм огнем гальмує відхід, а червона кіннота атакує крило. С. С. зупиняються, займають позицію й проганяють кінноту, а щоби мати можливість відходу, атакують червону піхоту; та утікає, і С. С. відходять. Але ворожа кіннота зауважує, що сотня прямує до ешалону. Ешалон її відганяє. Даремне я намагався допомогти сотні, бодай морально, присутністю ешалону. Нестрайові за прикладом студента-урядовця Р-та, вже й пістоля мого не бояться; на погрозки та примус відповідають плачем, доказують, що вони для обслуги, а не для бою, і цим деморалізуючо впливають на міцніших духом.

Тоді я вирішуло відіхнати на розізд Райки, щоби мати можливість ще раз звати панцерника „Стрільця”, як рівно дати йому можливість оперувати по торах, а за свою піхотою вислати паротяга з порожніми вагонами, не наражаючи коней в ешалоні на покалічення. До Райок прибув я скоро. З Бердичова ніхто мені не від-

повідав. Вислав паротяга та два вагони за своєю сотнею; підібрав нещасливих недобитків хороброї сотні. Сотня в той день від 15^{1/2} до 18 год. два рази переходила до контр-атаки проти червоної піхоти, абу мати можливість відходу; всі рази червоні не приймали удару на багнети й утікали; крім того відбила 8 наскоків червоної кінноти, що як круки налітали то на одне, то на друге крило С. С. по залізниці, але здобич мала тільки від забитих, бо С. С. не знають, що значить живим попасті до ворога. Спіткав я змучених, покалічених, де-яких без чобіт і рушниць, але свідомих своєї перемоги над ворогом.

Я сказав: „Мусимо переїхати через Бердичів на Шепетівку, а там уже відлічнемо“, й наказав дати їсти та по трохи вина, як рівно взяти рушниці, ручні гранати та поповнити ладівниці набоями. На перегляді не долічив вісімох стрільців — Царство їм небесне й земля пером! — забитих і 12 легко поранених, а між ними і мій брат у перших Онисько Сороченко-Синявський.

О год. 19-й ешалон рушив у бойовій поготівлі на Бердичів. Через 20 хвилин їди напіткав наш ешалон юнацького, полковника Петрова. Це було за 4 верстви, не доїжджаючи до двірця Бердичів-Житомирський. Ешалон той стояв, а юнаки лежали в лаві перед ешалоном. З боку Бердичова —тиша. Полковник Петрів інформує мене, що не їде до Бердичова, бо не знає, що там діється й не може виявити, бо юнаки ще молоді, не вивчені добре й бояться.

Я докладаю: „Пане полковнику! переймайте, як старший, загальне командування та й їдемо до Бердичова; в темноті ручними гранатами очистимо двірець від большевицької наволочі й проїдемо, а зрештою мені не віриться, щоби наши дві міцні дивізії покили Бердичів так уже хутко“. Присутні старшини С. С. підтримали мою пропозицію й мій погляд. Полковник Петрів погоджується. Сигнал свистиком, юнаки збираються, і потяги тихо, без огнів рушають до ст. Бердичів-Житомирський. Приїжджаємо. На двірцітиша — а ні живої душі. Горить один ліхтар біля будинку двірця та лампа в покої чергового на двірці. Залізничник Гончар (начальник вузлової станції, а тоді прилучений до моєї сотні) робить вилки, ешалон мій опереджує ешалона юнацького й підіїдждає під двірець. Вискачуємо на перон, обсаджуємо двірець. Входжу до покою чергового на двірці: нікого немає, але був, бо димить ще цигарка недопалена. Беру слухавку від телефону — не попсований; дзвоню на ст. Бердичів-Київський, — хтось із залізничників підходить, але ухиляється од відповіди. Рішаю: значить, там червоні. Тимчасом полковник Петрів ставить перед двірцем міцну заставу та висилає розвідку. Все це робиться тихо й дуже хутко. Розглядаюся на станції. Стоїть ешалон; пізнаю в ньому ешалона інтендантури корпусу С. С., страшенно багатий сукном, і дивуюся — чому він тут стоїть взагалі, або чому до цього часу не переїхав на тор Шепетівський. В цю хвилю заявляється, ніби із землі виріс, комен-

дант ешалону поручник Круппа. Питаюся пана поручника, чому не перехав до цієї пори.

— Бо машиніст утік.

— А де-ж стрільці дорученої вам частини?

— Розбіглися.

— А що-ж робить пан поручник тут?

— Сховався в полі та обсерував ешалона, вачікуючи своїх, щоби допомогли вивезти ешалон.

— Були на двірці червоні москалі?

— Не бачив ні одного.

— Що робиться в місті й на двірці Бердичів-Київський?

— Не знаю.

— А де-ж наші війська й панцерник „Стрілець“?

— Сірі чомусь опустили станцію перед чотирма годинами, а „Стрілець“ поїхав на ст. Бердичів-Київський і більше не вернувся.

— Тримайтесь, пане поручнику, мого відділу та візьміть рушницю.

Мені здається, що й під Бердичовим сьогодні сталось щось ганебне, як-що не більше. Як будемо жити — обовязком є довідатися про те. Хожу ще з 10 хвилин по пероні, вичікую наказу полковника Петрова; потім вхожу до вагону, щоби відвідати своїх поранених стрільців та заспокоїти їх. Всього пройшло вже пів години. Нараз чую перед ешалоном два стріли. Вискачу з вагону. Коротка команда до присутніх на пероні вояків, і 12 бойовиків біжать до голови ешалону. Через дві хвилини чую ще стріли, вибух ручної гранати, і ешалон наш іде в бік ст. Бердичів-Київський. Бачу — біжать назад вислані мною вояки, а між ними молодий стрілець, мій джура, кричить що-сили, переляканій і тримається за руку; підбігає до мене й скаржиться на кривду, що йому заподіяно.

— Цить, — кажу, — зараз фершал перевяже тобі руку; не личить, козакові вдаватися в розпuku, та й ворог слухає нас.

Лікарський помічник повів його до двірця.

Теперішній підполковник Димар доповідає мені, що большевики підкraлися до паротягу, закололи двох вартових і телефоніста на паротязі та змусили машиніста рушити. Паротяг уже рушив, як ми добігали до нього, большевики з паротягу стріляли впрост до нас; забитим упав старшина й ранено джуру; затримати ешалону було ніяк. Ешалон поїхав, а з ним скарбниця з вартовим, поранені, нестройовики (бо боялися носа показати з вагонів), коні, вози, майно сотні й особисте мое і стрільців, канцелярія й майно міністерства шляхів.

Шарпнувшись я з людьми наперед, як звірюка, сподівався, що вилки не поставлені або зіпсуйт тор, і ешалон стане чи попаде в тупик. Даремна надія. Ешалон поїхав і зник у темряві.

А де-ж полковник Петрів? Де його юнаки? Не видно ні душі поперед і біля їхнього ешалону. Зникли: тихо, не попереджуючи підлеглих ім С. С., щоби, бува, лицарі абсурду не перешкодили ім... зникнути.

Мій звязковий біля полковника Петрова, Левко Сороченко-Синявський, ішов за паном полковником, чекав наказу, думав, що роблять якийсь хитрий маневр і аж попав на тор Бердичів—Шепетівка, зрозумів, що... відступають, але попередити мене було вже пізно, і брат його рідний, поранений, поїхав до большевиків.

Коли-б я зновував був намір юнаків, або коли-б їх зовсім не спіткав, — доїхав-би до Бердичова і спробував-би пробитися, а коли-б переконався був, що неможливо, вернувся-б на розізд Райки, вивантажився-б і переїхав-би, напевно щасливо, на шлях Бердичів—Шепетівка. Треба ж було спіткати фатального ешалона Юнацької школи.

Був на двірці я ще з пів години. Більше нам робити нічого було. Зібрали людей частини, розбитих фізично й духовно, й організовано перейшов по-під Бердичовим на тор Бердичів—Шепетівка.

Була 23 година, коли повернув по товорі в бік Шепетівки. Держався залізниці тому, що воювали ми тоді ще по залізницях, не маючи обозів. Ішли з добру годину, аж спіtkали „Стрільця“. Сказавши людям відпочити та поживитися, чим знайдеться на панцирникові, сам пішов до сотника Іванова. Лютий на обставини, на себе, на цілий світ, я все-ж знайшов у собі досить сили до стриманості й лагідно та спокійно запитав сотника Іванова:

— Чому ви не виконали моого наказу?

— Бо командир Сирої дивізії, полковник Палій, наказав слухати його наказів та перевезти його самого на Шепетівський шлях.

— Чи зголосили ви, пане сотнику, полковникові Палієві, що маєте своє оперативне завдання та не входите до складу доручених йому військ?

— Так є, пане сотнику.

— Пан полковник підтверджив свого наказу?

— Так є, пане сотнику.

— Чим полковник Палій мотивував свого наказа?

— Мені не відомо, пане сотнику.

— Пишіть, пане сотнику, рапорта про все це.

Розмова ця була при свідках. Рапорта я відібрал і пізніше долучив до справоздання для командира корпусу С. С.

Істи не міг і спати не міг я. Сидів і переживав. В ухах ляшали стріли й зойки та скарги поранених, а над ними горувала розплачлива голосна скарга молодого несвідомого джури. Я бачив, як на яву, очі поранених стрільців, ті стурбовані очі, що силились угадати, чи пан сотник їх доведе щасливо до місця тихого. І я вірив, що виведу, і вони — очі їхні мені вірили... Із грудей виривалося нестремане ой, а за ним, як луна, з вірою несвідомою вуста шептали: — Боже Милосердний і Малостивий! Турбувалася мене доля полонених. Смутили душу, гнітили серце події пережитого нещастливого дня. Палив огонь сорому й злости на самого себе, на других, та на обставини, що змусили мене дивитись на мій неуспіх. Hi, то не була поразка: я ще живий, а я — Січовий Стрілець!

У грудях довго ще кипіло, але упадок сил фізичних над ранком гостроту болю духового притупив. А мозок працює. Здава-

лося мені, що я постарів. Я вже знову мав чим жити, що робити. Чуть—світ дав наказа людям своїм вирушити на ст. Демівку. Сам довідується, що юнаки розташовані в селі біля тору, хочу побачитися з полковником Петровим. Іду зі свідками. Здібаю на вулиці. Вітаюся.

— Знаєте, вчорашнє нещастя змусило нас покинути майно Юнацької школи, а губерніальний комісар Волині позувся губерніальної каси.

Я відповів, що був на станції з відділом ще 50 хвилин. Попрощалися й розійшлися. Надібав ешафон. Вартовий козак показує мені вагон оперативного штабу Сирої дивізії. З двома старшинами вхожу до командира Сирої дивізії, полковника Палія. Невисокого зросту, товстенький, сивенький дідок, оголений, вуси й чуприна коротко підстрижені. Я представляюся. Просить сідати. Голос мягкий, мова українська поправна.

— Пане полковнику! Сотник Іванів, командир панцерника „Стрілець“, доніс, що пан полковник наказали йому слухати наказів пана полковника.

— Так, я наказав.

Тут я показую наказ, яке завдання мав „Стрілець“, та інформую, що відсутність його спричинилася до катастрофи.

— Бачите, наказав я, бо обставини склалися так, що треба було залишити Бердичів, а, значить, пропав-би й панцерник.

— Хіба, пане полковнику, велика сила ворога наступала на Бердичів.

— Ні, це все нещастя сталося через того отамана Вовка, командира Залізничної дивізії. Зрадника того мало судити й розстріляти, а треба десять раз повішати або четвертувати. Дивуюся, що Головний Отаман такій бездарній людині та ще й здібній до зради, повірив керування дивізією.

Для мене ясним було, що під Бердичовим сталося непорозуміння між командирами дивізій, а це породило далекосяглі, великих розмірів, лихі наслідки й трагедію не тільки дорученої мені частини.

— Що-ж я, пане полковнику, скажу своєму командуванню?

— Так і скажіть, що все зло під Бердичовим сталося через зрадника отамана Вовка.

Прощаємося.

В 11 год. 9 березня приволікаюсь на ст. Демівку. Всього 55 вояків зі мною. Половина з них у неможливому взуттю, а друга боса. Рушниці тягне теж лише половина; всі вичерпані, фізично, пригноблені духово, з розхитаною психікою — до здеморалізування. Стверджую, що не брак ідейності або любові до своєї укоханої, вимріяної кожною зокрема й усіма разом Самостійної Батьківщини зробили людей байдужими,—а страшні переживання, хвилевий неуспіх і втома. Працює тільки інстинкт самозаховавчий і то повільно, соромливо. Я це знаю й бачу. Останні власні сто карбованців даю на закуп кулів соломи. Наказую постелити в почекальні на дівірці й усім положитися спати, а сам вирішував завдання: що я ім

дам їсти, як проснуться, бо-ж голодні полягали спати. Біля станції, в селі, стояла повстанча сотня. Командир її, поручник, був заразом і комендантом двірця. Іду до нього, зясовую положення дорученої мені частини, але він нічого порадити не може. На станції є склад цукру, господаря немає і комендант ним опікується. Пишу вимогу на два мішки цукру. За цукор вимірюємо в селян хліба й квасного молока; можемо, значить, прожити день і ще й доїхати до Шепетівки, а там постачання корпусу С. С. нами заопікується. Так я упланував, і те вважав і вважаю зараз за нормальнє для хорих, роздягнених людей. Відіхнати до Мирополя можна тільки о 20 годині з паротягом, що приїде сюди по воду. Наказую о 17 годині настелити соломи в двох товарових вагонах та за сонця перейти туди, щоби не перестудилися босі.

Комендант нас не затримує, а навпаки, охоче відсилає, бо співчуває. Чекаємо на паротяг.

Тимчасом, о 18-й годині прибуває потяг із Шепетівки зі штабом отамана Вовка, командира Залізничників. Я з двома своїми старшинами іду представитися старшому начальникові, поінформуватися в загальній ситуації, розказати, в якому нещасті доручена мені частина, та попросити, бодай морально, мені допомогти. Представляємося панові отаманові Вовкові. Оповідаю про вчорашній неуспіх та нещастя, зясовую сьогоднішній стан людей та положення, яко частини, і прошу дозволу іхати до Шепетівки, щоби там заосмотрити людей із Постачання нашого С. С. корпусу і бути ще чим у допомозі корпусові С. С., єдина там інженерна частина.

Отаман Вовк вислухав і каже:

— Бачите, ці всі нещастя ваші і багацько ще більші нещастя сталися через того зрадника полковника Палія, командира Сірої дивізії; з того ренегата, того зрадника слід паси дерти. Оце я приїхав сюди, щоби направити те зло, яке він наробив учора*). Ви, пане сотнику, розумієтесь, поїдете зі своєю частиною — я вас не затримую.

Я подякував широ, попрощалися, і ми вийшли.

Повторяю, що розмова відбулася в „штаб-вагоні“, в присутності двох старшин дорученої мені частини, коменданта двірця та особистого адютанта отамана Вовка.

Сидимо на двірці. Приходить і комендант двірця від пана отамана. Я ще раз нагадую:

*) Хоч автор лише рикошетом зачепив оборону Бердичова, все ж дас нам можливість підкреслити три зasadничих негативних риси цієї оборони.

1) Відсутність обєднаного командування в Бердичівській групі військ.

2) „Непорозуміння“, що найменше, поміж командирами дивізій.

3) Їхня безсилість у переведенні своїх рішень у життя.

З огляду на певне чимале значення висвітлення оборони Бердичова, як важливого моменту лютневої операції Штабу Дієвої Армії, яко протинаступу на большевиків у році 1919, з утратою якого заламалася ціла згадана операція, — сміємо надіятися, що учасники цієї оборони подадуть на сторінках наступних чисел „За Державність“ докладні описи згаданої оборони. — Редакція.

— То ви-ж, пане поручнику, не забудьте прилучити наші вагони, — чули, що пан отаман казав?

— А мені, власне, пан отаман наказав, як ви вийшли, щоби частини вашої не пускати.

Я не вірив своїм ухам, не міг погодитися, щоби пан отаман не міг віддати мені наказа зразу. Іду до пана отамана, розуміється, не один, щоби переконатися.

— Бачите, пане сотнику, я дійсно наказав, щоби вас не відсилали, поки не підійдуть мої частини.

— Але-ж, пане отамане, ми жадної вартості зараз не уявляємо.

— Лишилися для моральної підтримки повстанців.

— Пане отамане! — але-ж треба хоч самих себе вартувати, а люди босі й без рушниць, і немає уже де навіть і хліба вимінити.

— Зрештою, пане отамане, наколи така гостра потреба, то можна лишити з сотні вашої охорони *). — Це слова адютанта пана отамана.

— А дійсно,—каже пан отаман,—поїдете, пане сотнику.

Комендант двірця був тут присутній.

Коли охорона отамана Вовка довідалася, що має залишитися, висловила протест і виставила охорону біля своїх вагонів, щоб їх не відчепили. Так нікого й не міг залишити пан отаман, і потяг, якби дізnavши стиду великого, зараз відіхав.

Повернувшись комендант двірця й каже:

— Все-ж таки отаман Вовк наказав ваші вагони не причеплювати до паротягу!

— Що ви кажете, брате!?

— Слово чести даю!

— Ну, подумав я, так сміятися, то хиба немає права. Трудно, пане поручнику, пошукаємо спільно виходу! Я, як сотник і командир окремої сотні, являюся тут старшим. Отож, пане поручнику, прошу слухати моїх наказів. І написав наказа, по якому пан поручник мав передати коменданттуру двірця старшині дорученої мені частини сотникові, тепер підполковникові, Димареві.

Коли старий і новий коменданти доручили мені рапорти про здачу й прийняття, я написав вимогу комендантові сотникові Димареві вирядити негайно окрему інженерну сотню С. С. до ст. Шепетівка для обмундурування, озброєння й запровіянтування.

Сотник Димар робить розпорядження для відправки. Коли все було готово для відїзду, я наказав сотникові Димареві передати обовязки панові поручникові, й ми відіхали з Деміївки. Але на ст. Миропіль нас чекала несподіванка. Їхали ми довго, бо старий паротяг не міг поспішати. Люди, ще хорі, розлягнені та босі поزارивалися в солому й спокійно спали. Я вартував над ними. Нараз, чую на ст. Миропіль окрик:

— Хто іде, де командир?

*) Охоронна сотня складалася з 170 багнетів і 4 кулеметів,

Вихожу. 22 година. Бачу—на пероні вишивкова сотня Сірих в поготівлі. До мене підходить старшина з криком:

— А, то ви?

— Я,—кажу спокійно,—у чім справа, пане старшино,— передчуваючи, що сталося якесь непорозуміння.

— То ви втікаєте з фронту?

— Ні,—кажу,—їду з дозволу отамана Вовка.

— Як-же це так:—отаман Вовк там був і казав, що С. С. втікають із фронту, й наказав за всяку ціну їх затримати, а вас розстріляти; оце чекаємо на вас дві години під дощем.

Засовую панові старшині, що на позиції сьогодня не стояв, оповідаю далі, що сталося з окремою інженерною сотнею С. С. учора під Коднею та в Бердичові, оповідаю, як прожили сьогоднішній день, як рівно й про розмову з отаманом Вовком, змальовану стан людей дорученої мені частини і врешті підводжую до старшинського вагону й показую роздягнених і босих.

Старшина Сірожупанник закляв по-козацьки та й каже:

— І як міг нас так ошукати отаман Вовк? Як-би ми були знали правду — не виїхав-би він звідціля.

Підійшов командир полку Сірих, глянув на моїх людей і зrozумів, та став запрошувати панів старшин С. С. на вечерю до старшинського зібрання; тим старшинам, що були без чобіт та стрільцям наказав дати істи у вагонах.

Тієї-ж ночі наші вагони причеплено до першого транспорту й відіслано до Шепетівки. На двірці Шепетівки ми трохи підлаталися, бо застали колону Постачання корпусу С. С. До штабу корпусу С. С. їхали два тижні. В штабі Північної групи й у штабі корпусу С. С. були переконані, що я й мої всі люди загинули до одного, бо ні кому не приходила думка, що могли піддатися большевикам *). А сотник Деморацький, улюблений С. С., випивши чарчину в Проскуріві в зібранні старшинському, казав:—марно гине Січове стрілецтво, й гіркою слізовою оплакував смерть сотника Мусія з Білоцерківщини.

* * *

Скажіть мені, люди добре:

На якій підставі штаб Північної групи отамана Беня інформував Північну групу С. С., що частини отамана Беня стоять там, де їх зовсім не було?

На якій підставі полковник Палій відірвав панцерника „Стрільця“ від його оперативного завдання?

Чим пояснити поведінку Юнацького ешалону полковника Петрова?

Що сталося під Бердичовим 8 березня 1919 року, коли дві міцні дивізії відійшли без бою і, принаймні, без втрат та ще перед

* Словами полковника Сулківського та сотника Чорнія.

ворогом слабшим удвічі й неактивним *), та з якої причини полковник Палій обзвивав зрадником отамана Вовка, а отаман Вовк — полковника Палія?

Для чого треба було отаманові Вовкові казати неправду й провокувати нещасні тоді розбітки славної окремої інженерної сотні С. С.?

А разом: — що то було? **)

---

*) Це перевірив я в двадцятому році, в запіллі ворога від полонених своїх стрільців, що повтікали з ешалону додому, коли більшевики грабували викраденого мого ешалона. Та й тоді, вже на другий день, було відомо в штабі корпусу С. С. про кількість та якість ворога під Бердичовим.

**) Що то було? — Був: 1) брак авторитету й знання вгорі, 2) „Отаманія“ й зарозумілість у середині, а через те 3) непослух на низах, а разом — наслідки, що ми їх маємо. — Редакція.

Лікар І. Луценко
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Генерал-майор М. Іванів
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

МИКОЛА ЯНЧЕВСЬКИЙ

Підполковник.

ЗІ СПОМИНІВ.

I.

Березень 1917 року. Фундул—Молдава—Кімполунг.

Початок весни, гарної, розкішної весни ї початок якогось нового, не шаблонового життя... Початок весни... Весна в горах чудова... Земля підсихає на очах... рослини з непомітною хуткістю кріпнуть, зеленіють... ростуть...

Ліс навколо так гарно, так весело шумить, співає, ніби розірвав ланцюги... В Росії, там десь далеко, діється теж обновлення... там також розірвався ланцюг царату... Тут, на фронті, життя ще ніби йде по виробленому віками програму, по шаблону... але вже чути з ріжких сторін, що життєві колеса військового апарату котяться не по колії.., В повітрі щось гудить... шумить... Кожний день приносить новини. Частини ще тримаються, але вже є випадки непорозумінь. Одні погоджуються на присягу тимчасовому урядові, другі ні. В нас у полку тихо, спокійно, але відчувається страшна, величезна напруженість. Полк ще по старому на північний захід від уроч. Фундул—Молдави в горах несе аванпостну службу. Ескадрони розкинуті. Розмови між старшинами про сучасні події відбуваються телефоном. Розмови коротенькі, беззмістовні, горячкові... Що чувати? Що нового? Чи нема газет із Кімполунгу? Персонально мене цікавить тільки одно — це „Кіевская Мысль“, бо на її сторінках почали знаходитись коротенькі звіти про події на Вкраїні, про заклик українців до „Охочекомонних полків—до українського війська“. Серце, душа рветься туди на Вкраїну... Внутрішній голос каже — мусиш іхати на Вкраїну, мусиш свої сили, свої знання віддати Батьківщині... досить москалям служити... Але, як це зробити? Як? Я-ж займаю відповідальну посаду... я командир ескадрону... В організмі міцно сидить військова дисципліна, військова підлеглість. Пишу листа до Київа по зазначеній адресі в „Кіевской Мысли“ — прошу поради, — відповіди нема жадної.

Благовіщення. Полк зміняється. Відходимо до Кімполунгу. В 4-му ескадроні непорозуміння. За кілька днів у мене—ескадрон просить змінити вахмістра; я відмовляю. Такий виступ—це перший жайворонок військової анархії—ануляція дисципліни. У мене пролітає думка, як та блискавка — ось є підстава розвязання з ескадроном... іхати на Вкраїну... Іду до командира полку — у мене є підстава — прошусь іхати. Командир полку погоджується. Дає мені командировку до 7-го запасового полку в Борисоглібському. Думаю—добре. Дорога до Борисоглібського лежить через Київ, побачу там, куди та як себе треба приділити.

Квітень. Перший день Великодня. Сучава. Я в дорозі на Київ. Сижу в кавянрі біля вікна. Зі мною думи... Пригадуються дитячо-юнацькі роки, коли я, будучи кадетом 2—4 класи, захоплювався Гоголем, особливо його „Тарасом Бульбою“, який перший і вклав у мою дитячу душу любов до Вкраїни, любов до кінноти та примусив мене не раз потім пізніше глибоко задумуватись над питанням—чому це Україна не має свого власного війська, бодай такого, якими в Росії були Донське, Оренбургське, Кубанське й т. і. казацькі війська. Збудив мене від думок тутіт сотень кінських ніг. Переді мною на вулиці проходить 12 кінна дивізія, яка йде на зміну нашої... Зі мною думи... Думи... Куди вона йде? чого вона йде? Укомплектована виключно українцями. Це українська дивізія... Полки ці — і Стародубський драгонський, і Білгородський уланський і Ахтирський гусарський од початку свого існування — чисто українські полки... За мирний час постоювали на Враїні. Зараз, під час війни, поповнення отримували майже все з українців, із 8-го запасового полку, дислокованого в Новогеоргієвському (біля Кременчука). Куди вона йде? Її дорога лежить у другий бік — не на Кімполунг, а на Київ.

Я в Київі. На Велико-Володимирській вулиці. Я вже близько цілі. Я в домі, де мусить кипіти українське життя, де міститься мізок цього життя. В кімнатах повно народу... Кого тільки нема. І цивільні, і військові... селяне, священики. Розмови галасливі... одні вживають всіх засобів, аби перекричати других... Страшений гомін... на підлозі бруд, сміття, недопалки. Перше враження—жахливе: ярмарок... Не видно громадянської дисципліни, а є натомість відсутність поваги — і серед прибуваючого елементу, і серед кермуючих — до тієї інституції, де народжується таке величне й святе — нова ера Української Історії.

Цим була ясно й виразно підкреслена вся недозрілість громадянства до політичного життя, а серед керовників — до цього ще й легковажність що-до відповідальності перед Нацією.

Хожу з кімнати до кімнати... Питаю, — ніхто нічого не знає... За столами сидять все молоді добродії, які скеровують мене один до другого... Нарешті довідуюсь, що в одній із кімнат засідає Військовий Комітет. Я — до Комітету. Військових не бачу, за винятком якогось прaporщика. Кажу, в чому діло — що хотілось-би віддати свої сили й свої знання Українському військові... Перешіпту-

ються... Питають, чи кадровий. Із гордістю відповідаю— кадровий. Після нових перешептів — чую відповідь, що нічого не можуть порадити, бо мусять тримати єдиний революційний фронт...

?... ?... ?...

Відхожу. Підхожу до груп. Є групи виключно з військових. Старшин-кіннотчиків не бачу жадного. Є піші, гарматчики, сапери... Прислухаюсь до розмов... Чую — незадоволення, яке опанувало мною... Видко всі приїхали отримати наказа й стати під свій рідний прапор. Підхожу до одної групи, де якийсь добродій, в формі земгусара мітингує. За галасом тяжко все розібрати. Чую, що звертається до старшин... Товариші військові, — як ви не хочете зрозуміти... ми передовсім мусимо солідаризуватися з російськими соціялістами... передовсім єдиний революційний фронт... ми українські соціялісти жадного війська не потрібуємо...

?... ?... ?...

Видно панування Москви, хоч і скрите, але ланцюги її ще міцні...

Не віддаючи собі ясного відчуття, вийшов я на вулицю й... пішов, не знаючи куди й для чого йду... Було якось прикро, гірко... Дійшов до купецького саду й сів на лавці над Дніпром... Дніпро й свіже від нього повітря зробили своє діло — я зрозумів, що тут наразі нема роботи... Треба іхати до Борисоглібського та рятувати своїх українців із московського війська.

Борисоглібське. Травень, червень і липень 1917 року. Гарячково відбуваються закладини Українського гуртка. Мені в роботі багато помагають два молодші старшини К. і Д. з запасового пішого полку, що також стоїть постоею у Борисоглібському. Взагалі, старшин брак. Видно зацікавленість українізацією серед звичайного рядового козацтва. Майже щодня для бажаючих членів гуртка читаються оповідання Кащенка про Запорожжя, запорожців і поволі підходимо до питань про необхідність мати свое військо й свою власну Державу. Із „Совіта Салдатських і Робочих Депутатів“ підсилаються провокатори, мітингують за „єдиний революційний фронт“ проти буржуазії, за „єдиний загальний котъял“). Але після розстрілу кірасирями Богданівців у вагонах під Київом „Совіт Салдатських і Робочих Депутатів“ не тільки перестав користуватися у членів гуртка впливом, але вдвічі, натомість, збільшилася кількість членів українського гуртка й стала вже доходити до 500–600 чоловіка; чути вже стало розмови не тільки серед старшинства, а й серед рядового козацтва про необхідність виділити українців в окрему частину.

Командиром кінного полку й начальником залоги був полковник М., поляк, дуже добра людина, але, будучи звязаний по руках і ногах полковим совдепом, так і не дав нам дозволу на виділення українців в окремий відділ. Сам совдеп, маючи певні інструкції від окружного *) совдепа, не тільки гальмував всі наші справи й ставав на перешкоді, а й оголосив нам потасмну війну.

*) Борисоглібська залога належала до Московської Військової Округи.

Київ... Київ мовчав... Правда, було вже видно, що Київ де-що змінив свої погляди, що в Київі вже зрозуміли, що Україні потрібна своя власна армія, але перейти до інтенсивної роботи—творення окремої Української Армії — Київ не міг, Київ все ще чіплявся за московських соціалістів, ім вірив та мав надію дійти мирним шляхом до згоди з московським „демократичним“ — не „царським“ урядом...

Кілька разів надсилалися гонці до Київа з проханням дозволу на самочинний вимарш українців з Борисоглібського на Київ... Але Київ наказу не дав... *) Київ хотів тільки... українізації... Це бажання було гарним, але не зараз... воно варто було на початку травня місяця, а не тепер, через два місяці... Вже було за пізно... Час ішов. Час і обставини вже вимагали другого, вимагали більшого... Те, що було задоволенням на початках революції, те по впливі 2—3 місяців було... смішним. Зараз час вимагає використовування патріотичного захоплення в українських козаках, і зі здорових нездеморалізованих частин, збиряючи їх докупи, творення Української Армії. А деморалізація йшла та йшла з непомірною хуткістю. Треба відверто признатись, що вона більше падає не на совдеп із його провокаціями, а на Київ. Треба було жити одним життям із козаками, щоби бачити й переживати спільно з ними настрої їхніх душ і серць. Київ жив іншим життям і, як видно, чи не хотів, чи не міг оцінити грізного положення на місцях і не здавав собі справи про наслідки такої його політики.

А чорні хмари заступали сонце... Вже починало лунати на мітингах — „до дому“... Треба було бачити, як горнувся здоровий елемент до гуртка, шукав у ньому рятунку. Кожний козак-рядовик ясно розумів, що пошесть деморалізації поширюється... Рятунок криється у зміні місця постою, відокремленні себе муром від москалів, а ніяк не спільне з ними життя. Спокуса „до дому“ — велика, а кількамісячна українізація не могла піднести на належну височіні громадське почуття й обовязок перед Батьківщиною в усіх однаково.

Підказувало їм щось інстинктивно, що за москалями посунуться до дому й українці... Не залишатися-ж українцям на самоті у Борисоглібському, Тамбовської губернії.

Залишиться Україна без війська, без муниції, без охорони... Треба було тільки бачити ввесь той жах і розчарування, яке огортало козаків після кожного повороту гонця з Київа без твердого й виразного наказу... Гинули і віра, і надія в твердість своєї влади... Наблизався кінець життя гуртка — пропадала зацікавленість українськими справами, насовувалась апатія, за якою вже йшла побідниця-деморалізація з „єдиним революційним фронтом“, яка давно вже прийняла в свої обійми московських солдатів.

*) Не можна під час революції чекати на накази. Київ не міг розбираватися в становищі на всіх переферіях, і ті, що провадили акцію на переферії, повинні були допомагати Центрові акціями з власного почину. Отже передавати всю вину на Київ — не є слушним. — Редакція.

II.

Серпень—грудень 1917 року. Борисоглібське—Одеса.

Отрута Борисоглібського Совіту Салдатських і Робітничих Депутатів ділала й на наших вояків. Атмосфера відвіщена. На по-ліпшення стосунків між нашим гуртком і совітом не тільки не можна було лічити, а навпаки — висовувалась необхідність вирішення, і то в як-найшвидшому часі одного з двох:—або розвязання гуртка, або неофіційний вимарш його з Борисоглібського. За першим слідувала для нас дуже неприємна річ — здача своїх позицій москалям; друге — міцно було звязане з поняттям військової дисципліни; з Київа-ж дозволу на вимарш все так і нема... Ці свої переживання мені не раз потім пригадувались під час уже служби в Українській Армії, де за дуже малим винятком, через загальну внутрішню політику та місцеві обставини, відповідельні посади були обсажені старшинами молодими (мені траплялося зустрічати командирів полків, які мали від 20 до 24 років) або елементом, який у своєму житті з армією нічого спільногого не мав (подібно-ж, як наші провідники майже цілком не були підготовлені до виконування ширших завдань по віdbудові Держави, через обмежене виховання, отримане на спеціфічному тлі російських соціалістичних партій, і не тільки не відчували браку в непідготовленому кадрі політично викованіх військових провідників, але запаморочені запозиченою від московських соціалістів ненавистю до всього військового, ще й цуралися)... Ці пани здебільшого вважали, що в фундаменті устрою всякої армії лежить не військова дисципліна, а свобода à la Керенський, і що в козакуванню мусить проходити червоною ниткою не дисципліна, а легкість у чинах, близьких до анархії, та в невідповідальності й невиконуванню наказів. Ця легкість у погляді на військову субординацію й не дозволяла відчувати їм того, що їхнє нерозуміння головніших військових зasad спочатку, поки не запанувала загальна розхрістаність, разило їхніх підлеглих, звичайних шерегових козаків, які мали за собою по кілька років військової служби, та які були завше чутливими до чинів своїх командирів, і примушували своїм поступованням виходити на слизькі стежки і цих підлеглих.

В результаті, необхідність утримування свого авторитету штовхнула „командирів“ до пристосування, хоч і скованого десь у глибині свого внутрішнього „я“, своїх наказів та чинів — до бажань підлеглих, що спричинилося до свободного переходу козаків до частин із фундаментом „отаманії“, що ясно не могло не відбитися на боєздатності Української Армії.

В цей скрутний час для гуртка дійшли до нас відомості про дозвіл Української Влади на формування в Одесі Гайдамацького куріння. Негайно був командирований до Одеси підстаршина К. З відповідними інструкціями.

Зясувавши, що формування дійсно провадиться, підстаршина К. повернувся з потрібним наказом. Маючи на руках наказ своєї влади, нам тепер цілком не ходило, чи дасть командир 6-го Запасового полку згоду на виїзд козакам, чи не дасть, але ми знали, що кожний член гуртка, вірний ідеї відбудови Української Армії, виrushить згідно з наказом свої влади. Шкода тільки, що це вже діялось трохи за пізно — в половині серпня, і тому до Одеси прибуло з гуртка ледве 60 чоловіків. Решта членів, під упливом Січі Салдатських і Робочих Депутатів, залишилася при московському війську захищати „єдиний революційний фронт“, а друга частина, більша, рушила навпротець до дому...

Гайдамацький курінь розташувався по-за Одесою, на „5-й станції“, на колишнім місці лагерів російської піхоти. Прибуття в цю цілком свою частину зробило сильне враження на всіх нас. Ми були наче-б-то перенесені не тільки з півночі на південь, але з однієї епохи в другу... Перед очима діялось те, що відійшло вже у вічність... Зразу воскресла в памяті так гарно, живо й художньо описана Гоголем Запорозька Січ. Місце табору Гайдамацького куріння сприяло й життю, й картиності... Це рідкий ліс... Видно, що війська давно вже тут не постювали: окопчики для шатрів по-часті зруйнувалися, але рясно заросли травою; стежки теж позаростили травою й кропивою, надаючи цим приятелем занедбання оригінальний колорит. Між деревами густо порозкидались кущі, під якими стомлені козаки поклалися спати. Там на пеньку, в холодочку сидить козак, похилившись; над ним свійський голяр із „оселедцем“ голить, залишаючи ійому „оселедця“. Тут компанія, як видно, новоприбулих, підстеливши шинелью, закусює чим Бог послав, озирається на всі боки, ділячись враженнями. Тут-же недалеко розкинуті шатра звичайного російського таборового зразку в перемішку з маленькими походними, до котрих туляться імпровізовані намети з плахт, із килимів та кавалків хатнього полотна. Між шатрами в порядкові, в „козлах“ стоять рушниці, шаблі, кулемети; біля них походжає суворо варта... Чути пісню „Ми гайдамаки, всі ми однакі“, — це повертається сотня з навчання. Повноту картини доповнюють козаки й старшина в старовинних козацьких строях, у черкесках, вишиваних сорочках. Але ще не всі здолали привести себе до такого вигляду. Більшість одягнута в російські „гімнастёрки“ та захистного кольору шаравари. Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони — піонери великого діла — відбудови України. Всі вони — і старшина, і козаки — добровольці; прийшли сюди, маючи на думці тільки боронити свій край, якого вже починає охоплювати пожежа анархії.

Формування 1-го Гайдамацького куріння провадив осаул (сотник) Василь Сахно-Устимович. Розпочато формування десь у половині липня. Козаки й старшина прибували щодень, так, що приблизно за місяць після приїзду нашого з Борисоглібського, так біля 20 вересня, перший курінь ізміг залишити в своєму складі 6 піших, 1 кулеметну й 1 кінну сотню та 1 арматню батарею з 2 гармат, ви-

лучивши на формування 2-го Гайдамацького куріння (командиром було призначено капитана Орлова) — 2 піших, 1 кулеметну й 1 кінну сотню та на формування 3-го Гайдамацького (командиром призначено було підполковника Продьму) — 3 кінних та 1 кінно-кулеметну сотню. Окрім того, на 1 жовтня від першого куріння була відіслана одна сотня до Херсону для формування й там Гайдамацьких частин, та був ще українізований цілий кулеметний відділ, що складався щось із 20—40 кулеметів, під проводом штабс-капітана Мацана.

Треба було тільки дивуватися тому темпові, яким відбувалося комплектування Гайдамацьких курінів козаками та старшиною — звідки ці люди бралися, хто тяг їх до війська в той час, коли в московських частинах ішла вже повна деморалізація? Треба було тільки дивуватися, як швидко прокинулися сини того народу, якого москалі більш 250 років душили та вживали всіх заходів, щоби його змосковити.

Більшість козаків прибуvalа без зброї, а діставати її було страшно тяжко. Весь військовий апарат у Штабі Одеської Воєнної Округи знаходився в руках москалів, але зусиллями командирів та комісара для військових українських справ, підполковника Поплавка й доктора Луценка, старого невтомного діяча, — Гайдамаки помалу нетільки одягалися й озброювалися, але й діставали коней. А як ставився до нас московський Штаб Одеської Округи — видно з прикладу: командуючий Округою генерал Маркс категорично заборонив найнезначнішим відділам Гайдамаків, навіть без зброї, але в шерегах показуватися на вулицях Одеси.

В кінці вересня всі три куріні були приміщені для постою в касарнях на „2-й станції“, де почалися регулярніші навчання з козаками; особливо треба було звернути гостру увагу на підготовлення козаків до бою в місті, бо було вже два випадки, коли Гайдамакам пощастило показати громадянам свою тверду організацію та розуміння обовяззку. В початку жовтня майже одночасно й у Вознесенському, й у Тирашполі розагітований натовп добрався до скарбових магазинів спирту та й розпочав грабунок. На депешу, по алярмі, негайно, потягами рушили Гайдамацькі відділи силою до 2-х сотень, спочатку до Вознесенська, а за кілька днів до Тирашполя (тут, як видно, Штаб Округи не міг довго вагатися, де знайти дисципліновані відділи — хоч і ворожі, але певні). Стримання пристрасти напівпияного натовпу в обох випадках було виконано Гайдамаками дисципліновано і з підкресленням, що Українське Військо, хоч і молоде, але ясно розуміє свій обовязок і може легко боротися зі спокусою. У Тирашполі відділові Гайдамаків було трохи тяжче; тут прийшлося мати діло нетільки з цивільним натовпом, але зустрінутися з озброєною масою „товаришів-солдатів“, що їхали з Румунського фронту й затримались у Тирашполі. Винний магазин був оточений не однією сотнею, і я не помилюся, коли скажу, що було більш, а ніж зо дві тисячі цих розагітованих, розпалених перед стоячою поживою „вояків“. Дві сотні Гайдамаків грізними розстрільнями розпочали наступ із двірця на місто. Грабунок щойно розпочинався, і було

видно, як маси — не лише військових, а й із сусідніх колоній та хуторів бігли що є духу в напрямку до винного складу. Але вістка про наступ Гайдамаків, як та блискавка, долетіла до грабіжників, і крики „спасайся“, „червоні шлики“, „красні шапки“, „гайдамаки“ — ділали як зброя: цивільні шукали рятунку втечою, а військові спробували ставити опір... відкрили огонь.

За кілька годин у місті був повний спокій. Залишивши варту при магазині, відділ Гайдамаків у зімкненому ладі прорефлював улицями міста, отримуючи від громадян подяку й викликаючи страшну зацікавленість і здивованість дисципліною й порядком у частині. Тирашпіль дійсно був здивований. Кому, кому, а Тирашполь добре далися в знаки тяжкі часи, коли прийшлося бачити й на собі відчути розбещеність московських полків, що демобілізувалися з Румунського фронту.

Відділ Гайдамаків, пробувши в Тирашполі зо 2 дні, розгрузив станцію від військових ешелонів, що там затрималися самовільно, та використовуючи найменшу нагоду до обеззброєвання їх, повернувся до місця постою в збільшеному складі — багато українців, надто підстаршин, замість простування до своїх домів, приїхали до штабу курінів, щоби вступити до свого війська. Всім нам — і звичайним рядовикам, і старшині — було ясно зрозумілим, що ці два випадки зробили величезну пропаганду на користь Української зброй.

Десь у половині листопаду й Одеса побачила вперше Гайдамаків. Після виборів делегатів на 3-й військовий зізд у Київі за де-який час прийшов наказ із Київа про українізацію Штабу Округи.

До чести Гайдамаків треба сказати, що представникам на зізді було доручено, щоби за всяку ціну вимагали на зізді від Уряду проголошення самостійності України.

З отриманням наказу про українізацію Штабу Округи до Одеси надійшла 12 кінна дивізія під командуванням генерала Єлчанінова, який отримав призначення командира Одеського Корпусу (Штаб Округи було переіменовано на Штаб Корпусу). Дивізія стала постоею: Стародубський драгонський полк — у Вознесенському, Білгородський уланський полк — в Аяніві, Ахтирський гусарський полк і штаб дивізії — в Одесі.

На день українізації Штабу Корпусу, щоби не допустити жадних виступів із боку московських частин (а в Одесі ще чимало позалишалося ріжких запасових частин і відділів, цілком зdemoralізованих), комісар, підполковник Поплавко, наказав вирушити 1-му Гайдамацькому куріневі на Одесу, 3-му Гайдамацькому куріневі — нести кінну стежу по передмістях Одеси, а 2-му Гайдамацькому куріневі — обсадити двірець і район Штабу Округи (Пирогівська вулиця). Українізація була проведена без жадних виступів — тихо й спокійно. Одеса вперше побачила, що українці не бавились у козакування, побачила грізні шереги козаків, і коли на вулицях Одеси залунала козацька пісня, то мешканці інтернаціональ-

ного міста ніяк не могли дати собі відповіди, що це за військо і звідки воно прибуло, та ніяк не хотіли вірити, що це ті Гайдамаки, що з липня місяця стояли під Одесою.

Український гурток, що його провадив доктор Луценко, був задоволений: його культурна й освітня праця не пропала марно; а праця гуртка в Одесі була величезна й зовсім не легка — треба було розбудити українське населення, поставити його на шлях відродження України. При гурткові були курси українознавства під приводом, здається, В. Мурського, був клуб, у якому ми не раз відоочивали душою...

Але-ж знайшлися й такі організації, яким Гайдамаки прийшлися не до смаку й унесли турботи. Це — „Союз Георгієвських кавалерів“, організація цілком монархічна з твердою орієнтацією лише на Росію — Московщину; потім таємна організація „красногвардіїців“ (головним чинником були жиди і їхні гроші) та Совіт Салдатських і Робочих Депутатів. Правда, з українізацією штабу корпусу совіт мусив бути зліквідований, але це вимагало часу й праці штабу корпусу, щоби переорганізувати всі військові формaciї, що стояли в Одесі та мали на чолі начальників із твердими поглядами „Єдиної неділимої“, а салдати — мали своїх представників у совіті. Та наразі ми маємо тільки українізований штаб корпусу.

Турботи Совіта Салдатських і Робочих Депутатів не були даремні. З українізацією штабу корпусу, який мав підпору дисципліновані Гайдамацькі частини, що не мали нічого спільногого з совітом, його положення робилося критичне. Совіт Салдатських і Робочих Депутатів і інші організації зрозуміли тепер свою помилку, що не звертали уваги на організацію українських відділів, бо їхні шпиги доносили, що на „5-й станції“ панує хаос, а за хаос вони приймали наше вільне демократичне життя, в якому свіжий чоловік ніколи не міг одразу зібачити твердого фундаменту — дисципліни.

Всі ці організації піднесли в своїх кутках галас, забили на гвалт, і ми вже на другий день мали непрощених гостей — найліпших їхніх агітаторів та провокаторів. Але їм не повелось — майже всі були затримані козаками та передані командуванню.

Петербург вже пару тижнів мав большевицьку владу, і можна було незабаром чекати на виступ червоногвардійців і в нас, тим більше, що в Одесі, як портовому місті, большевики могли мати податний ґрунт серед своїх побратимів — матросів і жидів, тим більше, що ці останні посідали не лише гроші, а й зброю.

До нас стали доходити глухі чутки, що передбачається повстання. Кажу доходили — тому, що ми мали величезний мінус: при Гайдамацьких курінях взагалі не була поставлена на належну височину ні розвідка, ні контр-розвідка, а в той час зосібна вона якось ще більше була занедбана, бо звязкове кільце курінів — фундатор Гайдамаків, осаул Сахно-Устимович страшенно скомпромітував себе через формування жіночого батальйону й поступово відвертався від Гайдамаччини, в наслідок чого 1-й курінь перебрав капітан Осмоловський, а капітан Орлов — командир 2-го куріння давно вже

цілком перестав дбати про курінь, мотивуючи це величезною працею в Союзі Георгієвських Кавалерів.

Ходили чутки, що організується штаб Гайдамацької дивізії, але тимчасом ми цього не відчували, а відчувався тільки розклад, що поволі насувається.

Праві й ліві московські течії не зупинилися на першому невдалому наступі. Зявлялись і матроси, агітуючи за „єдиний революційний фронт“, і якісь темні особи з гаслами—„обєднення всіх офіцеров“.

Не можу не зазначити, що провокація мала, хоч і не значний, а все-ж мала успіх. Гинули без вісти козаки й старшини. Дякуючи таким обставинам, кожний курінь, хоч і спільно, але без загального керування, чинив на власну руку. Куріні трималися на поготові, вхід і вихід із касарень були заборонені, варта змінена, в напрямку на Одесу висилалися військова й цивільна розвідка.

А тут ще до всього цього з Центральної Ради прийшов у такі тяжкі часи наказ про конечну організацію Військової Ради на зразок Совіта Салдатських і Робочих Депутатів. Гайдамаки спочатку відмовилися вибирати представників, кажучи, що ім не потрібні комітети, що надивилися на їхню працю в російських частинах, але... наказ є наказом: мусить бути виконаний.

Військова Рада зібрана. Засідання відбувається в Англійському клубі. До її складу ввійшли представники: від 1, 2 і 3 Гайдамацьких курінів, від кулеметного відділу штабс-капітана Мацана, від моряків і самоходової роти (напів українізованої) та від Ахтирського гусарського полку, цілком не українізованого, не зважаючи на виключно український склад їх (треба додати, що моряки, самоходці й Ахтирці, крім того, мали представників і в Совіті Салдатських і Робочих Депутатів).

Головою Ради було обібрано Іваницького, шофера з самохідної роти, людину інтелігентну, чесну, що мала погляд і надію на відбудову Самостійної України.

Не пам'ятаю зараз точно дати, але, здається, між першим і третьим грудня, вдосвіта, було отримано донесення від розвідки, що двірець обсадила змішана ватаха матросів, цивільних і солдатів та що на Пушкінській і Канатній вулицях помічено якийсь рух.

Перший курінь, не маючи ще остаточно вирішеного положення, з командиром своїм тимчасом залишився в резерві на місті, підполковник Продьма з 3-го куріння вислав кінні розвідки, близні й дальні в керунку на Тересинъ і на Маяки. 2-й курінь, під командою заступника командира, вирушив на сполох. Підходячи до будинку бувшої Арматньої Сергіївської школи мусів був розгортатися до бою, бо його розвідка на Куликому полі увязалася в бій із червононогвардійцями. Без великих втрат 2-й курінь до вечора опанував двірець, Куликове поле, Пушкінську, Канатну й Малу Фонтанну, маючи розвідку на лівому крилі по Старо-Порто-Франківській, з напрямку на „товчок“, праве крило біля Олександрівського парку — ріг Дерибасовської й Пушкінської, з розвідкою в напрямку

на Воронцовський палац. Курінь став заставами на Пушкінській—на рогах Дерибасівської, Гречеської, Поштової, Жидівської, Троїцької, Успінської, Базарної, Великої й Малої Арнаутівської й Ново-Рибної, мачі фронт на Преображенську.

Представники у Військовій Раді від Ахтирського шішого полку, Моряків і самохідньої роти, винесли постанову, що їхні частини тримають невтралітет, а кулеметний відділ штабс-капітана Мацана теж щось ніби невтралітета виказують, бо — тільки охорона свого посту.

Як це було прийнято Гайдамаками — трудно сказати, бо на другий день бій розпочався з більшою енергією з боку червоно-гвардійців, і 2-й курінь, що був досить розтягнутий і поділений на маленькі відділи, мусів відступити на Куликове поле, тим більше, що червоногвардійці вели головний наступ по Великій і Малій Арнаутівській вулиці, виконуючи своє завдання — примусити 2-й курінь відступити в напрямі на Олександрівський парк.

Увечорі підійшло з 1-го куріння дві сотні, і вночі 2-й курінь із 2 сотнями 1-го куріння рушив у наступ. Наступ був гвалтовний. Гайдамаки до полону червоногвардійців майже не брали. До рук Гайдамаків дісталося багато мушкетів і до десятка кулеметів. На ранок Гайдамаки мали праве крило на Торговій вулиці, біля моря, а ліве — на Преображенській, біля собору (ріг Дерибасівської), і далі, вліво — додглядали їхні сотні на Спиридонівську, Тираспільську й „тівчик“, забезпечуючи тил по Старо-Порто-Франківській із доглядом біля Олександрівського парку. Хоч третій день бою пройшов у рідкій перестрільці, доля Одеси й червоногвардійців була вже ясна. Видно було вже їхню дезорганізацію. Жиди й солдати помаленьку тікали — перші додому, другі до касарень, щоби перейти на стан „невтральності“. Тримались ще тільки моряки. Спочивши через ніч, на четвертий день ізрана 2-й курінь вже з 4 сотнями 1-го куріння розпочав наступ, яким було цілком звільнено місто від червоно-них банд.

МИКОЛА БАЙКО.

4 жовтня 1919 року.

Наказ генерала Май-Маєвського ч. 22, нечувані знищання карних відділів, грабунки та масові арешти української інтелігенції розвіяли всі сумніви мешканців Полтавщини, й тому всі, хто вважав себе українцем, кому ідея визволення украївського народу була вищою від власних інтересів, власного життя, почали приготовлятися до боротьби з білою Московською навалою, з Деникінчиною. Полтавський Губповком*) переслав Повітповкомом*) наказ про негайне утворення на повітах бойових відділів.

Підготовча праця закипіла з такою завзятістю, що вже в середині вересня все потрібне для планомірного організованого повстання було готове: очікувалася лише сприятливий момент, щоби придбати зброю, але й він незабаром надійшов.

З-го жовтня 1919 року, ранком, на ст. Полтава-Київська з Харкова прибуло два вагони з англійськими рушницями, вагон із набоями та кілька вагонів із одягом, що за пів години вже стало відомим Губповкомові.

Прогавити цю зброю, якої так гостро відчувалася потреба, було-б величезним злочином, зрадою ідеї визвольного руху — так мислив кожний член Губповковому, й тому, по короткій нараді, ухвалили:

„4-го жовтня Диканським відділом взяти Полтаву“.

Начальник оперативного штабу Губповковому Будяк, одержавши наказ і відповідні повноваження, зразу-ж, по нараді, поїхав у Диканьку.

Вістка про приїзд Будяка, мов блискавка, рознеслася між повстанцями, що мешкали в печерях Диканського лісу та його околицях, і всі, хто лише належав до повстанчого відділу, рушили до Мазепиного Дуба, де завжди відбувалися вроčисті віча повстанців.

Мов та комашня, що зачула небезпеку рідному гніздові, вперто поборюючи ріжні перешкоди, поспішає на допомогу, так повстанці, протискуючись кущами та потріскуючи сухим галуззям, сунули з усіх боків до Мазепиного Дуба, що стояв майже в самій середині й був

*) Губерніяльний і повітовий повстанчі комітети.

Олександр Пількевич
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Степан Письменний
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

найтовстішим, найвищим, наймогутнішим, найповажнішим дубом ме-
жи всіма дубами величезного Диканського лісу.

Ніч, мов чорною запаскою, обгортала ліс із усіх боків.

В лісі було темно й тихо... Падав дрібнесенький осінній дощик...

Коли тріск галузя під ногами повстанців, що збирались коло
Дуба, віщух, засвітили смолоскипи, й море голів одразу виринуло
на темному тлі...

Попихуючи лулькою стояв під Дубом Будяк і щось істиха
розмовляв із начальником Диканського повстанчого району Гриць-
ком Сотником.

Це була ще досить молода людина, але, як казали повстанці,
зі старою головою й щирою вкраїнською душою...

Скінчивши розмову, Будяк підніс голову догори, обвів очима
навколо себе й, хитнувши назад головою, молодим, але твердим і пе-
вним голосом промовив:

— Брати Українці!

Не буду нагадувати вам про Деникінщину, взагалі, й її завдання
що-до України, бо ваша присутність дає мені право думати, що все
це вам добре відомо, що ви сами гаразд знаєте й розумієте, чого
мусить сподіватись український народ од цих хижаків.

Так, я певен цього, певен також і того, що ви добре розумієте
й те, що в сучасний момент є святим обовязком кожного українця.

Брати Українці!

Порозумітися з білими окупантами мирним шляхом — неможли-
во, й тому мусимо ми як-найскорше розпочати широких розмірів
боротьбу з цими запеклими, споконвічними нашими ворогами; але,
щоби ця боротьба принесла бажані наслідки й окупила ту кров, що
доведеться пролити, потрібуємо ми мати те, без чого ніяка збройна
боротьба неможлива: ми мусимо мати зброю! В імені Губ-
повкому наказую вам завтра здобути Полтаву, цеб-то здобути ту
зброю, яку в великий кількості мають наші вороги в Полтаві; а раз-
ом із цим наказую вам завтра гукнути в самісінькі вуха наших во-
рогів — Ще не вмерла Україна — та так гукнути, щоби задрижала Пол-
тава, а серця ворогів закамяніли на віки! —

Могутнє „Слава“ раптово вирвалося із сотень грудей і, мов
грім, залунало й покотилося по лісі й геть далеко по-за лісом.

Здавалося, столітні дуби, що були німими свідками не одного
вже віча повстанців, на цей раз не могли стримати свого вічного,
німого спокою, перемінилися в живі постаті та, похитуючись, кри-
чали своїми могутніми, столітніми голосами „Слава“ разом із по-
встанцями...

Віче закінчилося.

Без лементу, без сварки вмить розбрелися повстанці ріжними
напрямками, щоби зробити потрібні приготовлення. І вже за годину,
по закінченню віча, двісті тридцять озброєних повстанців із гарма-
тою й трьома кулеметами, під проводом Будяка, поспішно йшли
двома дорогами під Полтаву, яку ще задовго до ранку й облягли
з трьох боків.

Сіріло... Посвистували на Полтавських двірцях меневруючі пас-
ротяги, але в самій Полтаві тиша була, як у могилі: мешканці спо-
чиваючи тихим, спокійним сном...

Все видніше й видніше робилось на дворі й коли, нарешті, розвиднилося вже так, що лихтарі на вулицях було погашено, рап-
тово, з боку Рибців, раз-по-раз, гукнула тричі гармата, й реш-
тунки з неймовірним свистом, пролетівши над сонним містом, розір-
вались у Червоних касарнях, де розположився старшинський курінь
Деникінців.

Це був умовний знак повстанцям до наступу разом.

Несподіваний гук гармати вмить розбудив Полтавців: все схоп-
илося, заметушилось, насторожилося!

Знову тиша...

Хто стріляв, і що значили ці постріли, ніхто не зінав, не дога-
дувався, але коли навколо міста затріщали мушкети, заграли куле-
мети й на Огневому полі, з боку монастиря й по Кобиляцькій ву-
лиці зявились лави озброєних людей у свитках, кожухах, бородатих
і зовсім безвусих, які, мов бурхлива хвиля, посувалися вперед, гра-
ючи на свою смертельну зброю,— всім і особливо Деникінцям стало
ясно й зрозуміло, що сваволі й знущанням над національною гідні-
стю вкраїнського народу наближається кінець.

Це були повстанці на чолі з Будяком.

Вхопились спросоння Деникінці за зброю, але оборонити Пол-
таву було вже запізно.

Напад повстанців був такий плановий, несподіваний і завзятий,
що Деникінці, хоч і переважали числом,— не в силі були його стри-
мати і в розпуці, зриваючи погони й кидаючи рушниці за паркани,
заметушилися по місті, наче риба в ятірі, шукаючи по льохах та
пивницях захисту, порятунку...

Стрілянина стихла в обідню пору, й тільки де-не-де чути було
поодинокі мушкетні постріли: господарями Полтави були повстанці...

Коли зброя й одяг були навантажені й вивезені з Полтави,
а політичні вязні звільнені, з боку Рибців знову гуркнула тричі гар-
мата й повстанці, зі співом „Ще не вмерла Україна“, залишили мі-
сто, щоби в найближчому часі, озброївши здобутками наступу як-
найчисленіші повстанці відділи, розпочати широку боротьбу за ви-
зволення Батьківщини з-під московського ярма.

МИКОЛА СТЕЧИШИН

Підполковник.

Щипіорнський Військовий Цвінтар *)

(Спроба історичного нарису).

...На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші панують?...

Т. Шевченко.

I.

Місцевість.

На шляху, що лежить два повітових міста Польщі—Каліш і Острів-Великопольський, в п'ятьох кілометрах від м. Каліша, лежить місцевість Щипіорно. Це невеличке село — всього до півсотні господарств, із прилегаючим до нього маєтком землевласника Броніковського. Розкинулося це село по обох боках залізничної магістралі Каліш—Скальмержиці—Острів. Північно-західня половина його звуться Щипіорно, а південно-східня серед місцевого населення носить назву „Стара Весь“.

В зимі року 1914 німецька воєнна влада руками полонених вибудувала при селі Щипіорно великий табор і назвала його Скальмержицьким.

З повстанням Польської Держави табор цей дістав назву по імені місцевості — Щипіорно.

Це була досить велика площа землі, щось біля 10 моргів, цілком забудована деревяними бараками й землянками, обнесена на вколо огорожею з колючого дроту та поділена перегородами з такого-ж дроту на кілька блоків. Мала чотири виїздні брами: три — на шосу Каліш—Скальмержиці й четверту — на поле, з протилежного боку.

*) Цю свою працю присвячую Громаді старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, яка своїм благородним чином започаткувала на Щипіорнському військовому цвінтарі Пантеон мучеників за щастя й волю України.

Автор.

Причини і час заложення цвинтаря.

В цім таборі, судячи по його розмірах, було дуже велике скупчення полоненого люду, який, за оповіданням місцевого населення, гинув тут від ріжких хвороб, як мухи. Отож, щоби ховати померлих полонених, німці заложили поблизу табору окремий цвинтар, реквізувавши для того півтора морга орної землі, принадлежної мешканцям села Щипіорна: Юзефові Мрозінському, Феліксові Матушакові та Марцелеві Мацеєвському.

Це було, як стверджують власники землі й один із учасників будівничих робіт ІІІпіорнського табору, інженер Окунєвський (польськ.), у міжчасі: зима 1914 року й весна року 1915.

Від того, що цвинтар було призначено тільки для воєнно-полонених, за ним пізніше закріпилась назва цвинтаря військового.

Місце положення цвинтаря.

Лежить цей цвинтар приблизно в 200—250 метрів на північний захід від північно-західного кута с. ІІІпіорно. Його оточує трикутник: з південного сходу — місцевість ІІІпіорно і шосе Каліш—Скальмержиці; з південного й північного заходу (луком) — поперечна вулиця с. ІІІпіорно, польова дорога з тієї-ж вулиці до с. Біскупіце і Добжиця; з півночі й північного сходу — дорога ІІІпіорно — Біскупіце.

Опікування цвинтарем

до 1922 року.

Як свідчить місцева людність і особи, що близько стояли до табору ІІІпіорно в часі війни, цвинтарем опікувалася німецька військова адміністрація табору полонених під загальним керовництвом і доглядом мешкального відділу Познанської Військової Округи (німецької). Цей орган серед полонених носив назву „Хресна Мати“. Ця оригінальна назва пішла напевно від того, що той відділ достарчав хрести й узагалі турбувався утриманням могил у порядку, як мати дитиною. Заходами того відділу кожна могила полоненого була належно оправлена й забезпечена хрестом і порядковим номером.

Хрести на могилах німці ставили спочатку з дюймової соснової дошки, а пізніше мали замінити їх хрестами дубовими, як міцнішими й тривальшими. В році 1918 у цім напрямі навіть була розпочата німцями систематична праця, але не була докінчена. Причини відомі: понесши воєнну поразку на заході, німці стратили активність до опікування мертвими, до того-ж народ польський склонився за зброю й вигнав їх зі своєї землі так, що не було коли кінчати впорядковання цвинтаря.

Дубових хрестів, однак, німці встигли поставити до сотні. З решти заготовлених хрестів частину евакуували до Німеччини, а частина, що залишилася біля цвинтаря — згинули в печах місцевого населення в зимову пору. Так, принаймні, оповідають місцеві люди, що замешкують недалеко цвинтаря.

По німцях опіка цвінтarem де-юре перейшла до державних господарів землі Польської, репрезентованої на місці Каліською повітовою владою й адміністрацією табору Щипіорно, а де-факто опікувалися ним тимчасові мешканці того табору. То було від року 1921—1922, в першу чергу інтерновані деникінці, а по них — українці, вояки Армії Української Народної Республіки.

Перше, ніж перейдемо до огляду праці, вкладеної українськими вояками в діло опікування Щипіорнським цвінтarem, побачимо, як виглядав він зокола до приходу Української Армії на каліський терен.

Зовнішній вигляд цвінтара в осені 1922 рока.

В осені 1922 року Щипіорнський військовий цвінтар зокола виглядав дуже вбого, скорше пусткою, ніж місцем вічного спокою жертв страшної війни, хоч і помітні були ще сліди рук доброго опікуна. Перше, що кидалося у вічі — це високий сірий обеліск, а позатим планове розташування могил, що густо вкривали майже всю площу цвінтара.

Вільного від могил місця заledве було кілька метрів при вході на цвінтар. Те місце тягнулося нешироким пасом на піденному заході цвінтара.

На правій (південно-східній) половині цвінтара — багато хрестів ріжких форм із ріжного матеріалу. Були там хрести соснові, дубові й залишні, а між ними виділявся муріваний памятник, із похиленим набік хрестом. Вірніше — увесь памятник цей одним боком осів у землю. Це памятник, збудований деникінцями в році 1921-му на могилі якогось старшини, що помер під час перебування в таборі Щипіорно.

На півночі цієї половини цвінтара звертають увагу своєю формою гарні хрести дубові (з двоцалової дубової дошки). Мають вони вигляд хреста з колом (ніби проміння) на перехресті. То хрести ніби на могилах англійців. Так твердять місцеві люди. З тих тверджень можна зробити висновок, що такої самої форми були й усі ті хрести, якими німці не встигли замінити хрестів соснових.

Найбільше збереглося хрестів соснових, на яких ще віднілися порядкові числа.

Між сосновими хрестами на кількох могилах маються хрести залишні, з надгробними написами в мовах німецькій і польській. Форма цих хрестів ріжна. Напевне поставлено їх або родичами, або знайомими, або товаришами по недолі, тільки не заходами німецької адміністрації.

На лівій (північно-західній) половині цвінтара — всі могили без хрестів. Лише де-не-де віднівся в буряні, що був на могилах, сосновий хрест, який ледве-ледве тримався, готовий звалитися при першім сильнішім підуві буйного вітру. Лежало на могилах і кілька штук повалених хрестів. На перший погляд можна було припустити, що всі ці могили ніколи хрестів не бачили. Та ні,— хрести були,

але всі вони попідгнивали, попадали на землю, а з землі підібрани голодним на паливо місцевим населенням в зимову пору.

На самім краю (північно-західнім) цієї половини цвинтаря лежить кілька могил магометанських. Вони кидаються у вічі своїм положенням на схід. Формою вони нічим не ріжнуться від решти могил.

Маються тут могили й померлих у полоні жидів, але розпізнати їх не можна.

Єдиною видною будовою на цвинтарі в той час був згаданий уже нами сірий обеліск, так званий „большевицький памятник“. Має він у височінь приблизно до чотирьох метрів. Збудований із сірого каменя (дикаря), на цементі. Цікавий цей памятник не стільки своєю формою, скільки тим написом, який уміщено фундаторами на фасадній стороні підмурівку.

Напис той у двох мовах: польській і московській. Бренить він так:

„1914—1919“.

„Ofiarom bezprawia i przemocy. Towarzysze w Skalmierzycach“.

„Четным сынам трудового народа. Жертвам насилия и безправия от товарищей лагеря Скальмержицы“.

Коли міркувати за змістом, то складається враження, що памятник цей будували большевики большевикам. А в дійсності історія його запроектування й будови представляється так. Будову цього памятника запроектували ще німці. Було навіть заложено його підмурівок. За німецьким проектом мав то бути загальний памятник усім померлим полоненим воїнам, що на цвинтарі тім покоїлися. Однак викінчити памятника через якісь-то причини німцям не вдалося. Того доконали поляки. Місцевий польський реєміграційний комітет, що взяв на себе опікування долею залишених німцями в таборі Щипіорно полонених солдатів бувшої російської армії (царської), будував у році 1919 той памятник. А понеже памятник цей поставлений був від імені полонених тaborу Щипіорно, який, як відомо нам, носив ще тоді назву „табор Скальмержиці“, то й зміст самого напису був зроблений в інтенції полонених. Можливо, що ті полонені, пройшовши в таборі німецьку школу, ідентичну з тією, яку мали всі перетранспортовані в запломбованих німецьких вагонах до Росії большевики, на чолі з Леніним і Троцьким, підо впливом революційних подій у Росії, дійсно перетворилися коли не в справжніх большевиків, то, в усякім разі, в їхніх симпатиків, а тому іншого характеру написові надати не могли.

Від огорожі, що німці вибудували навколо цвинтаря, в той час мало вже що залишалося: стирчало всього кільканадцять підгнилих деревяних стовпів із обірваним, поржавілим дротом. То була перешкода хіба тільки для тих, хто мав ще побожність у серці й не хотів без потреби турбувати спокою мерців.

По цвинтарю бродили свині й худоба, доламуючи решту хрестів, що якось ще трималися на могилах.

Більшого догляду за цвинтарем не було. Хіба час від часу навідувалися власники землі, косо споглядали на хрести й з нетерпінням чекали, аж кінчиться двадцять п'ять літ, і вони зможуть могилки остаточно з землею зрівняти й хлібець посіяти. Не було ім ніякого діла до історичної варгости цього цвинтаря.

Статистичні дані цивинтаря.

Цікаво тепер застановитися над статистичними даними його.

Ця сторона цікавить нас постільки, поскільки хотілося-б відшукати й відповідно впорядкувати могили наших земляків (які, безперечно, на Щипіорнському цвинтарі є), що знайшли кінець свого життя в німецькім полоні на Щипіорнському терені, як салдати бувшої російської (царської) армії.

Статистичні дані про похованнях на цвинтарі полонених представляються в такому вигляді. В 1922 році на цвинтарі лічилося могил 900, в яких поховано:

1) салдатів бувшої російської (царської) армії (ріжних націй)	700
2) салдатів італійської армії	47
3) " англійської "	45
4) " французької "	30
5) " німецької "	11
6) легіоністів польських	4
7) червоноармійців армії большевицької, взятих у полон під час війни польсько-большевицької в році 1920-му	111.

Це цифри приблизні. В усякім разі там поховано не менше, як 1,200 осіб.

Серед поодиноких могил маються могили братські, в яких лежить від 2 до 5 небіжчиків.

В 1923 році число могил зменшилося за рахунок могил французьких. Французький Уряд останки своїх лицарів перевіз на рідну землю.

Серед загальної маси могил маються кільканадцять могил салдатів бувшої армії російського генерала Деникіна. Числа їх не вдалося виявити.

В числі померлих полонених військовиків маються померлі станову цивільного. То були воєнно-зобовязані підданці російські, яких німці на початку війни позаарештовували на своїх і окупованих землях, а потім сконцентрували в таборі Щипіорно. Серед тієї людності було багато поляків, а хто знає, чи не було там знову-ж таки й українців.

Число могил людности цивільної нікому не знане.

На цім місці не зайдим буде підкреслити один момент, який характеризує німецьке відношення до цвинтаря полонених, а саме факт поховання на ІІІпіорнськім цвинтарі самогубця, унтер-офіцера німецької армії Адамчака, родом поляка з Острова Великопольського.

Поховання Адамчака враз із полоненими було карою за одібрания собі життя. Про це свідчать місцеві люди, що добре памятають той випадок.

Українські могили.

Українських могил на Щипіорнському цвинтарі в році 1922 було мало, поминаючи те, що українське військо, як побачимо далі, в той час на Каліськім терені вже перебувало. Смертність була не так велика. Померлих українських козаків хоронено переважно на православному цвинтарі в м. Каліші, на так званому цвинтарі Майковському, або на греко-російському цвинтарі в самому місті, при вулиці Горношлезькій.

II.

Українська Армія на Каліськім терені.

В-осени 1920 року, відійшовши за Збруч, Армія Українська знайшла притулок у польських таборах, на положенні інтернованих. Одним із таких таборів був табор № 10 при м. Каліші^{*)}). В нім були інтерновані: 2-га стрілецька Волинська й 3-тя стрілецька Залізна дивізії, Охорона Головного Отамана Військ У. Н. Р., військові шпиталі й інші установи.

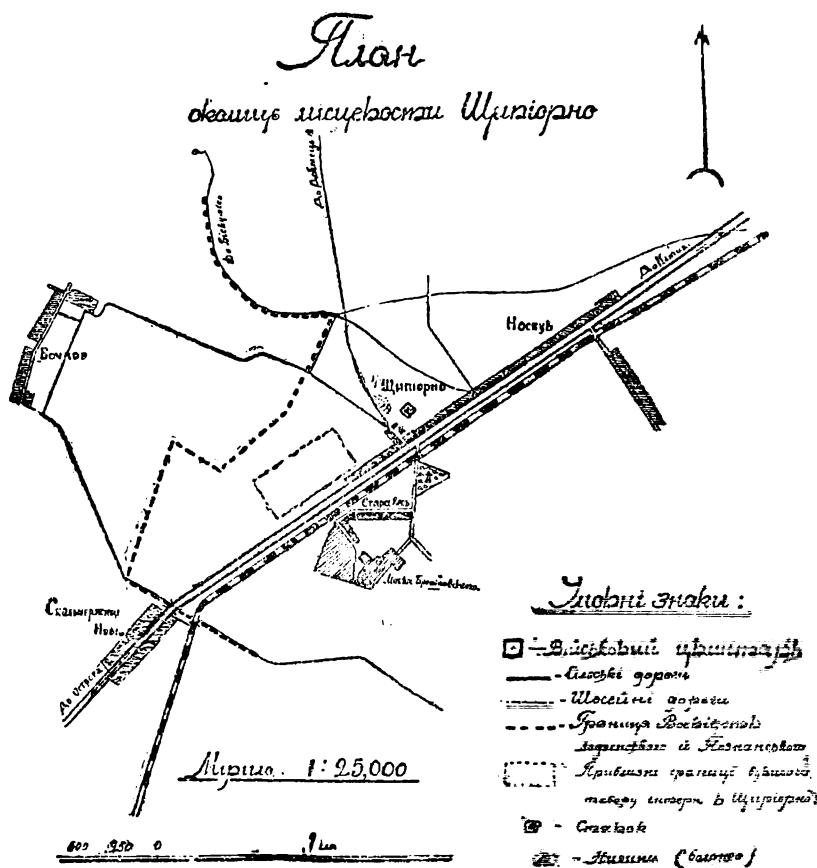
З бігом часу в розташуванні Української Армії відбувалися де-які зміни, що привели до приділення під інтернат для наших військ і табор Щипіорно.

Це було десь у другій половині року 1922.

В-осени того року в Щипіорнському таборі ані большевиків, ані деникінців, чи балаховців вже не було (іх переведено до інших таборів). Туди було пересунено з Каліського табору Перший Військовий Запасовий Шпиталь Армії на чолі з д-ром Леонтієвим, а слідом за ним почали переселятися з того-ж табору й інтерновані вояки, що вивезли на чужину свої родини з України. В числі тих перших переселенців був і автор цих рядків. Їх приваблювали до Щипіорнського табору мешканальні вигоди, а військова адміністрація таборів, яку очолював майор Калінський, допомагала бажаючим там оселитися.

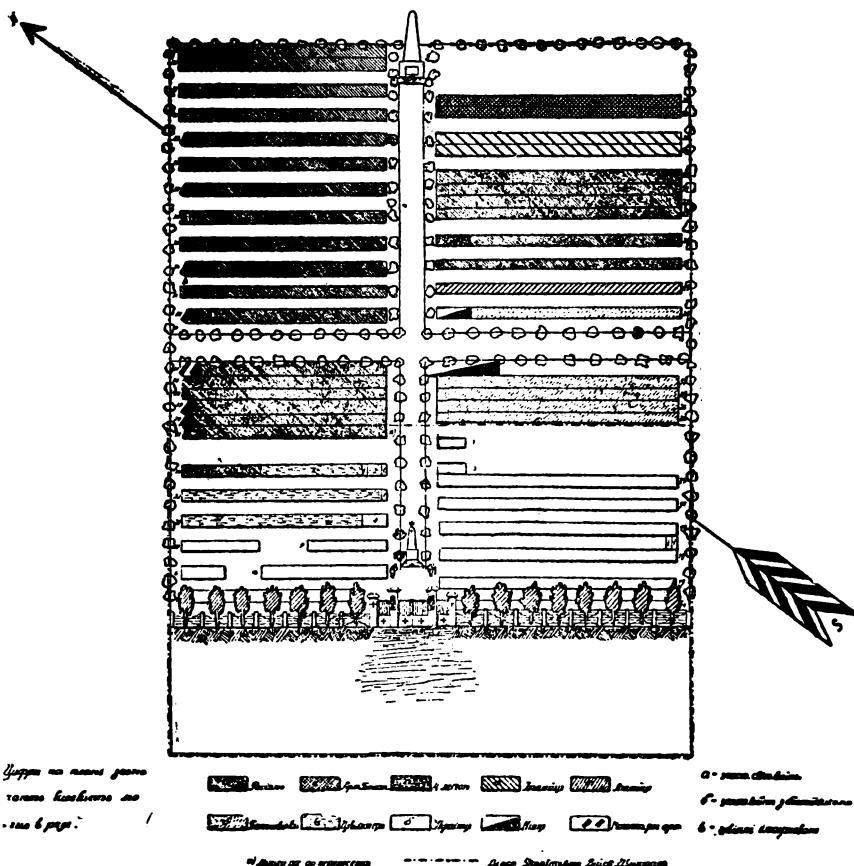
Ото-ж із того часу почав функціонувати в Щипіорні військовий цвинтар. Там ще був, як бачили ми при описові цвинтаря, невеликий шматок вільної землі. На тім шматку цвинтаря одна за другою, як гриби по дощі, почали виростати могили, ховаючи в своїх зимніх стінах серед жертв Світової війни — українських синів. Безжалісна рука смерти підкошувала в обох таборах молоді,

^{*)} Каліський табор був збудований також німцями, але не для полонених. Цей табор мав характер карантину для німецьких жовнірів, що йшли з фронту до Німеччини. Там були спеціальні лазні й дезинфектори, через які кожний жовнір мусів був пройти. Там жовнірів мили, одягали в ліпшу одежду й після того тільки транспортували далі до Vaterland'у.

ПЛАН

ВІЙСЬКОВОГО ЦВИНТАРА В ЧИПОРНО ПІД КАПІШЕМ
ЧЛОРДІДОВАНОГО ЗАХОДAMI ЧИРГАІНСЬКОЇ СТАНЦІ

завзятою боротьбою з ворогом пошарпані сили інтернованої Армії Української й складала їх на чужій землі, в темних, сирих могилах, далеко від рідних осель.

Росли все нові й нові могили українські. Все частіше й частіше лунали на Щипіорнському цвінтари жалібні співи над свіжими могилами борців за волю України, все густіше й густіше линули до неба гарячі молитви за спокій їхніх душ, і скроплювалася земля свіжа слізами товаришів тяжкого бойового шляху. Цей шматок чужої землі стає для нас рідним, дорогим. Цвінтар Щипіорнський зі звичайного цвінтаря полонених перетворюється таким чином у Пантеон мучеників за державну незалежність і волю України. Він притягає пильнішу увагу інтернованого вояцтва, в якого незабаром повстає думка про відповідне заслугам померлих упорядкування його.

Думка про впорядкування цвінтаря

Думка про впорядкування Щипіорнського цвінтаря набирає актуальності з моментом переїзду до табору Щипіорно зі Щалкова 6-ої Січової Стрілецької дивізії на чолі з її командиром Генерального Штабу генералом-хорунжим Марком Безручком. Центром, де така прекрасна думка знайшла відгук і сміливий чин до переведення її в життя — була Громада Старшин Дивізії. Ця організація мала вже досвід, бо перед тим, а саме в році 1921, перевела солідну акцію по впорядкуванню такого-ж цвінтаря при таборі інтернованих в Олександрові-Куявському.

Момент реалізації Громадою Старшин повищої думки, як проводяться нам документи, треба віднести на початок року 1923.

Приводом до цього послужив такий факт.

У Львові повсталого часу комітет по збирці грошей на будову в м. Бересті над Бугом памятника — могили 27,000 українців, що загинули там у період 1919—1920 рр. Чуткий до таких добрих починань сотник Олександр Костюченко, — член Громади Старшин, — на одному з засідань Громади, а саме 5 лютого 1923 року, закликає Громаду Старшин, як людей, близько споріднених із загинувшими, до виявлення в напрямі збирки грошей своєї ініціативи. За його пропозицією Громада обрала комітет і назвала його „Комітетом по збирці пожертв на влаштування памятника в Берестю“. В цім К-ті ініціатор зайняв одно з перших місць.

В період діяльності цього Комітету, в Громаді Старшин визріває думка про впорядкування могил і на цвінтари Щипіорнському. 17 квітня 1923 року Громада докладно цю справу обмірковує, і як розвязання її приймає одноголосно пропозицію свого члена Рєятова, наступного змісту:

— „Доручити Комітетові по збирці пожертв у влаштуванню памятника в Берестю — справу влаштування памятника на загальному кладовищі при таборі Щипіорно“.

Так було започатковано справу впорядкування Щипіорнського військового цвінтаря.

Склад Комітету. Згаданий Комітет таким чином перетворився в „Комітет по збору пожертв на впорядкування й будову пам'ятника на цвінтарі табору Щипіорно“. Склад його був наступний: 1) Полковник Філіпович Віктор, 2) полковник Воронів Олекса, 3) сотник Костюченко Олекса, 4) сотник Василів Петро і 5) сотник Герліт Анатолій.

До цього Комітету запрошено ще по одному представникові від інших частин, що були інтерновані в таборі Щипіорно. То були:

Від 1-ої стрілецької Запорозької дивізії, сотник Зубенко Іван;

Від 4-ої стрілецької Київської дивізії, сотник-інженер Лосевський Степан;

Від 5-ої стрілецької Херсонської дивізії, сотник Вронівський Степан;

Від Запасових Військ У. Н. Р.— адміністративний сотник Кравчук Василь.

Як бачимо, в тій поважній справі бере участь більшість дивізій нашої Армії на чужині. Комітет складається з 9 ссіб.

Головою Комітету обрано полковника Філіповича (голова Президії Громади Старшин 6-ої стрілецької Січової дивізії).

Члени Комітету — це були люди з великим почуттям морального обовязку перед історією нашої визвольної боротьби. Вони не стільки з призначення, чи обрання, скільки з власного бажання, розуміючи важливість справи, прийняли на свої рамена з назвою членів Комітету і великий (а в той час понад сили тяжкий) обовязок по переведенню в життя задуманого святого діла. З великою вірою в свої сили приступив Комітет до праці і, як побачимо далі, з честю виконав її.

На цім місці не зайвим буде підкреслити ще один дуже важливий чинник, з якого Комітет черпав для себе силу від самого початку й до кінця справи. Тим чинником був—моральна підтримка з боку начальника групи табору Щипіорно, генерала Безручка. Він, не вагаючись, затвердив Комітет по збору пожертв і пішов йому назустріч у всіх його починаннях.

Чинності Комітету. Прослідимо тепер всі чинності Комітету й пройдемо тими шляхами, якими він ішов до поставленого собі завдання.

Приступаючи до праці, Комітет сконкретизував себі три головні моменти, а саме:

1) зосередження в своїм розпорядженні максімуму матеріальних засобів;

2) планове переведення на цвінтарі земляних робіт (оправлення могил і поставлення намогильних хрестів) і

3) будова на цвінтарі загального пам'ятника.

Працю передбачалося зорганізувати в той спосіб, щоби всі три моменти виконувалися рівнобіжно й не гальмували один одного. Комітет, як ми бачили, був цілком зорганізований, а доповнення його представниками від частин — не забрало багато часу.

Польське таборове начальство ставилося до Комітету і його завдання добре, а навіть ішло назустріч, допомагаючи видаванням спеціальних перепусток робітникам як для праці на цвінтари, так і для закупів у місті, дозволяло використати рінь і зруйновані таборові будови, дало кільчатаого дроту, лопати й т. п., а навіть відпустило певну суму грошей.

Українська таборова влада була з Комітетом за одно.

Матеріальні засоби.

В матеріялах (дерево, рінь, дріт), як ми бачили, недостачі не було. То все було додарчено з табору. Але над здобуттям грошей, потрібних на купівлю памятника, Комітетові треба було поміркувати.

В першій черзі Комітет ужив заходів перед Головним Отаманом С. Петлюрою й Урядом У. Н. Р., від яких і одержав необхідну суму майже на початку розпочаття на цвінтарі праці. До тієї суми додавили де-що й організації з Варшави. В усікім разі, на оплату памятника, який коштував біля 6 мільйонів марок польських, Комітет здобув засоби без надзвичайних труднощів.

Але для уставлення памятника треба було збудувати міцний цементовий підмурівок, який мав коштувати щось коло двох мільйонів марок польських. Над цим Комітетові треба було поважно працювати.

Шукаючи джерела для здобуття потрібної суми, Комітет звернув свій зір у бік таборового громадянства, беручи під увагу народню мудрість: „з миру по нитці — голому сорочка“. Вирішено було звернутися до таборян за добровільною пожертвою через:

урядження на цю ціль театральної вистави;

переведення карнавочного збору по таборах і таборових церквах;

урядження лотереї;

пущення в обіг підписних листів.

Від слова Комітет зразу ж перейшов до діла.

Це було приблизно в середніх числах квітня.

Незабаром на видних місцях табору з'явилася гаряча відозва Комітету, що промовляла до серця й розуму інтернованого громадянства. Закликалося громадян прийти зі своєю добровільною допомогою в організації збору пожертв.

Першим видгукнулося Драматичне Товариство імені Миколи Садовського (до складу його входили старшини й жінки 4-ої Херсонської і 6-ої Січової стрілецької див.) і дало в таборовім театрі „У. М. С. А.“ виставу, призначаючи ввесь прибуток на впорядкування цвінтаря.

28 квітня зранку таборянин вже купчилися біля афіші, а ввечері пішли до театру. Театр був переповнений. Було враження, що кожний таборянин розумів ціль вистави й хотів хоч таким чином спричинитися до загальної справи.

На другий день, 29 квітня, переведено карнавочний збір грошей у таборових церквах і в таборах, а також уряджено лотерею. Це

дало гарні наслідки матеріальні й велике задоволення моральне для Комітету.

Слід підкреслити, що обхід із карнавками був зорганізований уміло й дотепно. А завдяки тому, збір грошей пройшов під знаком повної самопожертви інтернованого козацтва. Кожний із них від останнього відривав ту крихту гроша й ніс його на святе діло. Були навіть випадки, що козаки, не маючи ані шага за душою, крадькома, через грата пробиралися на село, продавали свою денну порцію хліба, ба навіть останню сорочку, й такий дорібок складали до карнавки. Особи, що обходили з тими карнавками, не встигали обійти своєї дільниці, як мусили вертати з переповненими карнавками до Комітету та брати нові.

Лотерея, в якій головну роля виконувало таборове жіноцтво, зорганізоване в „Союз Українок“ при 6-ій Січовій стрілецькій дивізії, пройшла з неменшим успіхом. Тут також козацтво показало свою солідарність із ініціаторами справи.

Збірка грошей у таборових церквах і по підписних листах дала більш-менш наслідки задовільні.

Таким чином, Комітет протягом двох днів здобув необхідну йому суму грошей і міг закінчити своє діло.

Справоздання Комітету, яке було надруковане в ч. 51—52 таборового часопису „Український Сурмач“ із дня 6.V. 1923 р., знайомить нас більше з реальним перебіgom повищої акції. Бачимо там такі цифри:

1. З вистави Театр. Т-ва ім. Миколи Садовського	221,650	м. п.
2. „ карнавочного збору в день 29.IV. 1923 р.	513,707 ^{1/2}	„ „
3. „ лотереї	770,000	„ „
4. Від продажу нерозіграного на лотереї краму	21,362	„ „
5. Зібрано в церквах таб. Щипорно:		
а) Свящ. Св. Покровської церкви, о. Петром Білоном	17,000	„ „
б) Свящ. Шпитальної Св. Пантелеймона церкви о. Дмитром Залізняком	2,840	„ „
6. Зібрано по підписних листах:		
ч. 1 — сотн. Дробязком	21,300	„ „
„ 2 — сотн. Мартіяновим	34,700	„ „
Разом зібрано	1,602,559 ^{1/2}	м. п.

По одліченню вартості виграних (130,000 м. п.), знищення нездатних до обігу банкнотів (557 м. п.) і платні духовій оркестрі (польській) (149,975 м. п.) чистого доходу лишилося один мільйон триста двадцять дві тисячі двадцять сім із половиною марок польськ.

Труднощі на шляху
Комітету.

Перебираючи в памяті важніші моменти перебігу справи впорядкування Щипорнського військового цвінтаря, не можна промовчати про ті перешкоди, які Комітет мусів поборювати майже з перших своїх кроків. Праця його не пішла так гладенько, як-би вона

мусіла йти. Натрапив він на певного роду труднощі, які раніше, ніж приступити до діла, мусів побороти.

Ми вже знаємо, як Громада Старин 6-ої стрілецької дивізії дійшла до повзятого рішення—впорядкування Щипіорнського цвінтаря.

Годилося-би думати, що ніхто проти такого вчинку нічого не буде мати. Так ні! Як тільки зорганізований Громадою Старшин Комітет починив свої перші кроки (збірка грошей), то Вища військова влада наша (Генеральний Інспекторіят) зареагував на те явище тоном незадоволення. Як вислід того незадоволення появився на-каз Каліській групі інтернованих українських військ про призначення Комітету для впорядкування Щипіорнського військового цвінтаря, але в іншому складі, ніж той, із яким ми вже знайомі. Таким чином біля однієї тієї-ж справи опинилися два колективи, противні собі характерами.

З того вийшло лишень марнування часу й безцільна балаканина та писанина, користі для справи не було зовсім.

Для ілюстрації переглянено коротенько чинності Каліського Комітету.

Першим кроком його була пропозиція Щипіорнському Комітетові, яко „незаконному”—негайно передати всі гроші. Щипіорнський Комітет на це згодитися не міг. Збудований на принципі громадському й затверджений владою, що мала на те право, він уважав себе цілком законним, а ще більше — морально й матеріально відповідальним за ті гроші перед своїми жертвовавцями. Тому з передачею грошей не спішив, а старався лишень скординувати свою працю з Каліським Комітетом біля цвінтаря. Старання ті були без наслідків, бо Каліський Комітет, окрім повищої вимоги, не мав жадного плану своїх чинностей і ніякої праці на цвінтарі не розпочинав. Бачучи таку річ, Щипіорнський Комітет добився для себе цілковитої свободи ділання й заходився працювати біля цвінтаря сам. Ця локальна перемога Щипіорнського Комітету незабаром була зміцнена довірям Головного Огамана С. Петлюри й Уряду Української Народної Республіки, як рівно-ж і організації із Варшави, виражено у факті передачі через пана Міністра Прокоповича певної суми грошей на збільшення фондів Комітету по впорядкуванню цвінтаря.

Після цього Каліський Комітет завмер, нічого не зробивши.

Був ще один цікавий момент. Коли уповноважені Щипіорнського Комітету з'явилися в Каліському таборі з карнавками для збору пожертв і звернулися за дозволом до штабу групи, то їм дозволу не дано й збірку грошей переводити заборонено.

Заборону цю знято лише на особисту інтервенцію генерала Безручка й голови Комітету в начальника групи.

Праця на цвінтарі.

Комітет розпочав на цвінтарі земляну працю. Праця була велика й тяжка, а саме: вивести з хаосу всі українські козацькі могили, яких тоді налічувалося коло ста двадцяти. Ці могили займали знану вже нам площе

землі зразу при вході на цвінттар, але були розкидані, бо ховалося померлих, де і як кому забаглося. Завдяки цьому, на українській частині цвінттаря, в порівнанню з могилами жертв Світової війни, був нелад: одна могила косо, друга ледве не виперек; на одній могилі хрест у головах, на другій у ногах і т. і. Причиною такого безладу були передусім умови самого цвінттаря, хоч, що правда, не можна не віднести певної долі того всього й на рахунок тих, кому урядово місцем похорону померлих вояків Української Армії належало заопікуватися. В даннім разі влада військово-духовна чи військово-санітарна повинні були взяти на себе опіку цвінттарем зараз-же, як тільки ступили на його простори.

Які-ж умови були цвінттаря? Слід знати, що ціла Щипіорнська околиця лежить у долині. Там, де цвінттар, мається невеличке болотце, яке майже круглого року не висихає. Через те, що ґрунт насичений вологістю, на нім дуже легко збиралася по дощі чи після снігу — вода. Утворювалися калюжі, під якими провалювалися не лише поодинокі могили, а цілі шматки цвінттарної землі з кількома густоположеними могилами. Отож, коли з'являлися на цвінттар грабарі, то не дотримувалися порядку, а використовували будь-яке вільне місце, аби тільки відповідало розмірам потрібної могили.

Щоби все те направити, надати могилам відповідний напрямок і форму, треба було багато попрацювати. А для того потрібна була поважна фізична сила й не один день.

Де її взяти?

Сподівався Комітет, що робочу силу дістане від частин. Але сталося так, що час упорядкування цвінттаря припав якраз тоді, коли в таборі Щипіорно розпочався ремонт і перебудова бараків (будова сепараток і т. і.), викликана переїздом зі Щалкова багатьох українських військових родин, яким конче треба було дати приміщення. Все вояцтво, що надавалося до праці, було вжито до праці в таборі. Що правда, залишалася ще певна кількість козаків у кожній частині, вільна від таборового наряду до праці, але вони мали такий зовнішній вигляд, що сором було виводити їх за дроти. То було все голе й босе і могло тільки далеко від людського ока грітися десь у затишку під промінням весняного сонця.

Поміж ними було багато й хворих. Гріх було рухати їх примусово.

Каліський табор теж не дав жадного чоловіка, очевидно, з тих же причин, хоч свого часу тодішній начальник каліської групи генерал-хорунжий Загродський і обіцяв допомогти Комітетові робочою силою.

Складася таким чином тяжка ситуація: одрочувати працю, аж доки звільняться в таборі безплатні робітники (козаки) — значить свідомо спричинятися до поширення хаосу на цвінттарі; винайняти робітників цивільних — замало засобів матеріальних: грошей ледве вистарчало на викуплення замовленого пам'ятника. І рішив Комітет для праці посвятити свої власні сили, а на допомогу собі закликати

„добровольців“. Під цим словом розумілося старшин, що мешкали в обох таборах, і козаків, вільних від обовязкової тaborової праці.

І закликав Комітет громадян стати до праці на цвінтари.

Які-ж дав наслідки той заклик?

На цей заклик знову-ж таки першою відгукнулася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії. Вона ще до заклику Комітету, бачучи його тяжке становище, винесла постанову (до неї приєдналася й решта старшин дивізії), яка зобовязувала кожного свого члена один день особисто відробити на цвінтари.

Решта тaborового громадянства мовчала.

Але Комітет не тратив духа й справу свою продовжував. Був певний, що робітники зголосяться.

Щоби виходити на працю організованою, зразковою групою (бо треба було личитися й із польською таборою адміністрацією, що уділяли перепусток цілій групі за дроти), призначено було вартсвого члена Комітету й місце збірки в таборі. Та те місце, на превеликий жаль, від тих сподіваних „добровольців“ завжди було вільне. Відходив із нього до праці лише Комітет зі своїм беззмінним технічним керовником підполковником-інженером Бокітьком, чергова група старшин Громади з незмінним робітником сотником Гудвілом і иноді вільні стрільці 6-ої Січової стрілецької дивізії та члени Братства Св. Покрови.

Попробував Комітет вплинути на громадянство через своїх членів — представників від частин. Кожна частина мусіла піти за прикладом Громади Старшин і зобовязатися постановою — давати робітників. Деякі частини, за браком вільних людей, відмовилися зразу-ж, а деякі, хоч і провели у себе повищу постанову, не виконували її так, як належало. Рідко коли від тих частин зявлялися на працю дві-три особи. Повної норми робітників ніколи не було.

Коли взяти під увагу тогочасну виснаженість організмів таборян, то стане ясним і зрозумілим, що для одних і тих-же людей, не призвищених до тяжкої фізичної праці при землі, безпереривна праця на цвінтарі була не під силу. Треба було старатися за всяку ціну кількість робочих рук збільшити. Комітет удавався до ріжких способів (відозви й артикули в часописі, заклик через промови священика в церкві), але якось трудно було громадян зворушити. Якась незрозуміла байдужість запанувала всюди після такого ентузіастичного підйому, який мав місце при збірці грошей карнавками й лотерії.

Не раз діти — пластуни Тaborової Школи Скавтів У. М. С. А., щоби вплинути на байдужих і до того фізично сильніших таборян, у повному складі, зі своїм учительським персоналом *), виходили на цвінтар і ставали до тяжкої праці.

*) Склад учительського персоналу: Сотник Гончаренко Іван (Запасових військ), Іван Гуда, Марко Хлюр, Лука Гавриш, Давид Савенко, Панас Гордієнко, Евген Чернявський, Сава Білодуб, підполковник 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Та не робило це жадного вражіння на байдужих. Не поміг у цій справі й особистий приклад священика таборової Св. Покровської церкви о. Петра Білона, який, будучи обтяжений справами церкви й науково-видавничою працею, знаходив вільну хвилину для праці над упорядкуванням могил, вшанувати пам'ять померлих. Ніхто того ніби й не бачив.

І так було до кінця.

* * *

Ставлення памятника.

Упорядкувавши могили, Комітет зайнявся уставленням серед козацьких могил загального памятника.

Ідея памятника, як було вже згадано, належить Громаді Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, а здійснив ту ідею Комітет. На думку Комітету, памятник цей мав бути в сuto-українськім стилі і представляти собою в чужім kraю зразок українського народнього мистецтва, а тому Комітет через пресу звернувся до українських мистців із проханням про надсилку своїх проектів.

Три проекти надіслав, як дар для Комітету, професор-інженер-архітект Сергій Тимошенко, та два подав на місці член Комітету, сотник-інженер Олександер Костюченко, також без винагороди.

Проекти професора Тимошенка, яко правдивого талановитого українського мистця в галузі архітектури — були надзвичайно гарні, але, на жаль, малодоступні Комітетові по тодішньому часу своєю високою коштовністю. Після обрахунку Комітетові до тієї суми, яку він посідав у своїм розпорядженні, ще дуже багато треба було-б докласти грошей. А де їх зняти?

Зупинився тоді Комітет на одному з проектів сотника Костюченка, як дешевшому, але теж дуже гарному. Та коли звернувся Комітет до майстрів, то виявилось, що й на цей проект грошей замало. Мусів у такім разі Комітет, мимоволі, відмовитися від цих гарних проектів і обмежитися поставленням звичайного намогильного обеліска з українським державним гербом і хрестом.

Так було і зроблено.

Памятник замовлено у м. Каліші, в майстерні Альфреда Фібітера. Виконано його з однолитого каміння — пісковика.

Вартість цього памятника також була-б не по кишені Комітетові, але власник майстерні, довідавшись — де саме й чию пам'ять має цей памятник увіковічувати, — в ціні його зробив значну знижку.

Доки на цвинтарі тривала праця над справленням могил, памятник було викінчено, а незадовго перед днем Св. Покрови — доставлено на цвинтар і установлено на приготовленій місці.

Загальний вигляд памятника такий:

Зразу при вході на цвинтар (в 5-6 кроках від брами), на початку алеї, що ділить цвинтар на дві половини, висипано з каміння й ріни й покрито землею невеличкий горб. Цей горбик ховає в собі

Пам'ятник на українському військовому цвинтарі в Шипіорному.
(Передня сторона).

Тим, що вмерли, але не зрадили України
Українська Армія. 1923.

Пам'ятник на українському військовому цвинтарі в Щипіорисму.
(Тильна сторона).

Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.
Armia Ukraińska.
Pro Ukrainae libertate mortuis MCMXXIII.

бетоновий фундамент, до $\frac{1}{2}$ метра висотою. На цім фундаменті стоїть памятник — обеліск.

Височіні обеліска доходить без підмурівку до двох метрів. Кольор обеліска — чорний.

На самім вершку обеліска — „український золотий тризуб“, вигріблений із масивної міди.

Фасадна сторона обеліска має стилізований у дусі народньо-українським хрест, вибитий, чи вірніше вирізаний у каміні, подібний своєю формою до орденського хреста „Визволення“.

Нижче, під хрестом, вирізано на обеліску мовою українською (букви старо-слов'янські) напис:

„Тим, що вмерли, але не зрадили України.

Українська Армія“.

1923.

З протилежного боку також напис у двох мовах: польській і латинській. Зміст написів:

„Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.

Armja Ukrainska“.

„Pro Ukrainae libertate mortuis“.

Автор написів — сотник О. Костюченко.

Тризуб виконав із міди стрілець 6-го технічного куріння Хоросимак Грицько.

Бетоновий підмурівок збудований за проєктом підполковника-інженера Бокітка. Працю виконали: бунчужний одного з курінів 6-ої Січової стрілецької дивізії Турбаївський Грицько та стрільці 6-го технічного куріння.

Хрест на обеліскові й написи — кольору білого (срібного), який гармонізує з чорним памятником і золотим тризубом, й нагадує про той смуток, із яким кожен українець мусить уступати на цвинтарі простори.

Через день по закінченню праць коло установлення памятника, а саме 1 (14) жовтня 1923 року, цеб-то в день Покрови Пресвятої Богородиці, відбулося посвячення *) памятника.

Чин посвячення памятника виконав причт Св. Покровської церкви в таборі Щипіорно на чолі з настоятелем церкви, священиком о. Петром Білоном, при ктитареві церкви, генерал-хорунжому Миколі Янчевському.

На посвячені памятника був присутнім начальник Щипіорської групи інтернованих військ У. Н. Р., командир 6-ої Січової стрілецької дивізії, Генерального Штабу генерал-хорунжий Марко Безручко, начальник штабу його, Генерального Штабу генерал-хорунжий Змієнко, Комітет у повному складі, Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, активні працьовники на цвинтарі й багато інтернованого громадянства українського й місцевої людності.

*) „Релігійно-Науковий Вістник“ р. 1923, чч. 11—12, стор. 49 і чч. 13—15.

Цю посвячені памятника на його фоні доконано спільної фотографії, на якій бачимо генерала Безручка, генерала Змієнка, священика о. П. Білона, підполковника-інженера Бокітька й сотника Гудвіла в оточенню членів Комітету.

З поставленням і посвяченням памятника скінчилися завдання Комітету по впорядкуванню Щипіорнського військового цвинтаря. Як не тяжко було Комітетові працювати, як не трудно було поборювати всі труднощі й перешкоди — він все-ж переміг, а своє завдання виконав.

* * *

Таким чином повстив на Щипіорнському військовому цвинтарі памятник „Тим що вмерли, але не зрадили України“. Не зважаючи на свою скромність, поважно виглядає він і зараз серед безлічі хрестів, дарма, що розміром є менший від сірого, грубого „большевицького“ обеліска.

III.

Щипіорнський цвинтар без опіки.

На весні року 1924 обидва табори — Щипіорнський і Каліський, — Урядом Польським розвязано, а інтернованих вояків Української

Армії переведено на стаї політичних емігрантів. Частина з них виїхала на тяжку фізичну працю до Франції, Бельгії й Люксембургу, а частина кинулася шукати припадкового щастя серед польської людності. Опустів зовсім табор Щипіорнський, зменшився до мінімуму табор Каліський, переіменувавшись в „Українську Станицю“.

Розіхалася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, не зісталося на місці організованого громадського колективу, який-би не лише памятав, а й діло робив для померлих. Не було кому доглядати за цвинтарем і порядок там наводити. Як і перше, буяв на могилах дебелий бурян високий та плавали в нім телята й корови місцевого населення. І золотий тризуб — символ державної ідеї Українського Народу, що прикрашував могили борців, сумно близьав на сонці. Близьав тризуб і лишень приковував увагу підлітків, а де-коли й парубків с. Щипіорно. В неділі й свята, ба навіть і буденними днями, збиралися вони на цвинтарі для „spędzenia czasu“ і в трансі свавільного настрою влаштовували з державного герба українського ціль для куль із Monte-Cristo, або просто для імпровізованих куль камінних. Поцілений такими стрілами, не раз зваливався „тризуб“ із памятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України“, та турботна рука невідомого патріота українського підносилася його, як святиню, й ставила на старе місце.

А час робив своє. Він не шанував покладеної коло могил тяжкої людської праці й без жалю руйнував її здобутки.

Нові могили, що за тих два роки добрий шматок цвинтарної площи рясно вкрили ліворуч памятника, потребували знову впоряд-

кування. А щоби не віяло від цього тимчасового Пантеону українських лицарів пусткою, напрошуvalася невідкладна потреба зруйновану часом і людьми дротяну огорожу замінити достойною цього місця міцною загородою.

**Українське Воєнно-Історичне Товариство бере
ться за впорядкування цвинтаря.**

Думка опіки воєнними могилами стала на порядку денному в гуртка людей, що обєднався навколо ідеї утворення Українського Воєнно-Історичного Товариства. Цей гурток, творячи статут того Товариства, виразно окреслив у нім своє відношення до памятників української боротьби за державність словами: „охорона памятників і могил“. Це була одна з цілей новоповсталої громадської організації, що мала на цей раз осередок уже в Українській Станиці.

Це було на початку року 1925. Табора Щипорно вже не існувало.

На одному з перших засідань Управи Воєнно-Історичного Товариства ухвалено зорганізувати передбачену статутом секцію по охороні памятників і могил і приступити до негайної реалізації повсталої думки дальнішого впорядкування Щипорнського військового цвинтаря.

Керовництво секцією випало на долю автора цих рядків, який тоді мешкав у с. Щипорно, в 200 метрах від цвинтаря.

З моментом повзятого рішення Управою В.-Істор. Т-ва що-до цвинтаря, диференціювалися й думки громадянства. Зацікавлення цвинтарем знову набирає актуальності. Наближалися Проходи. Секція Т-ва робить першу спробу. Кинене в масу гасло: „треба на цвинтарі opravitи могили“ дало свої добре наслідки. 25 квітня зранку зявляється на цвинтарі з лопатами й граблями група старшин і під проливним дощем працює до самого вечора над оправленням зруйнованих і запалих могил. То були: 2-ої Волинської стрілецької дивізії—сотник Слічний Роман, 3-ої Залізної стрілецької дивізії—підполковник Петлюра Олександер, 5-ої Херсонської стріл. див.—сотник Плащинський Яків і сотник Кальник Тихон, 6-ої Січової стріл. див.— сотник Горячко Сергій, поручник Платон в Микола, сотник Лапченко-Слабович Сергій і сотник Огарів Микола, Військового Міністерства— підполковник Стечишин Микола.

Ця група своїм появлениям на цвинтарі притягнула увагу цікавих. Прийшло й ще кілька осіб, але то були лише глядачі. З них тільки один п. Лампіга взявся за лопату й попрацював коло могил, але то вже було при самім кінці. „Глядачі“-ж, дивлячись на працівників, тільки „балакали“, немов австріяцькі німці над будовою москалями дияволського мосту в Альцах, а далі знялися й спокійненько, немов сповнили великий обовязок свій, одійшли додому.

Серед працюючої групи, як бачимо, були представники майже всієї армії, а найбільше тих, хто ще не забув традицій своєї громади—це старшини 6-ої Січової стрілецької дивізії. Всі ці добровільні

працівники, на спомин спільної праці коло могил, тут-же на цвинтарі зфотографувалися.

На світлині видно оправлені вже могили й тодішній стан огорожі.

Як-же пішла далі справа?

* * *

Заходи В.-Іст. Т-ва по
здобуттю грошей.

Воєнно-Історичне Товариство береться
енергійно за впорядкування Щипіорнського
цвинтаря й чинить дальші свої кроки в цій
справі.

Потрібні були гроши, а каса Товариства, що тільки-що почало опірюватися, була порожня. Де їх узяти? Йди знову шляхом Щипіорнського Комітету було трохи затяжкувато. Не такий був час і настрої. На кожнім кроці йшла вперта боротьба за шматок щоденного хліба, за добробут живих. Всі громадяни були обтяжені працею, в тім числі і члени Товариства, так, що витягнення когось на громадську роботу було звязане з великими труднощами. Труднощі ці ускладнювалися ще розпорощеністю (не всі мешкали в однім місці) й тим, що більшість того рухливого громадянства перебувало у стаїх розіздах (комісіонерство), звязаних із його джерелом існування. Збірки грошей шляхом урядження вистав, лотерей і пущення в обіг карнавок — було не до виконання. На підписні листи теж мало можна було покладатися. За останні роки стільки курсує від хати до хати підписних листів, стільки переводиться ріжноманітних збірок пожертв грошима й річами на ріжні добродійні цілі, що збірка грошей таким шляхом, як збирав Щипіорнський Комітет, не могла обіцяти добрих наслідків. Та й неприємно при таких умовах ходити по хатах і жебрати знову, вдруге, на оправлення могил. А ще коли взяти під увагу, що не всі громадяни були в одинакових умовах матеріальних (одні мешкали в „Укр. Станиці“ й одержували даремний харчовий пайок, а другі жили за кошт власний на помешканнях приватних) і здібність наших земляків до виладування безлічі ріжкої балаканини та незадоволення перед тим, як дати золотого, — акція збірки повищим способом могла тягнутися дуже довго. Тут- же була дорога кожна хвилина, кожен день. Назрівав дуже важливий момент, який по припущеню Т-ва міг спричинити недобрий кінець могил, а тому зі здобуттям грошей треба було поспішати.

Минав десятилітній термін, і можна було сподіватися, що власники, які тут- же побіч цвинтаря мешкають, в один прекрасний ранок чи вечір пройдуть по могилах плугами й буде тоді по цвинтареві.

Огож напрошувалася логічна думка: обовязково і як тільки можна скорше — цвинтар огородити.

Огорожений цвинтар не так-то легко зруйнувати, бо те руйнування вже дало-б привід до поважного судового процесу, з якого хто зна, чи вийшло-б на добре власникам землі.

Не маючи грошей, Товариство рішило звернутися за допомогою до Правління Української Станиці й рівночасно до Українського Центрального Комітету у Варшаві, бо тільки вони в той час могли посідати в своїм розпорядженні сякий-такий гріш. Рівно-ж ухвалено звернугися через Центральний Комітет за допомогою до Уряду Польського, бо була надія, що він на таку ціль у допомозі не відмовить. У крайнім разі розраховувалося і на допомогу грішми представництв у Польщі тих держав, які брали участь у Світовій війні і яких воїни (що були в неволі у німців) лежать на Щипорнськім цвинтарі.

30 квітня 1925 року до Правління Української Станиці Товариство висилає лист*) і просить про допомогу грішми. Лист цей, що докладно малює тодішній стан цвинтаря, наступного змісту:

„Українське Воєнно-Історичне Товариство, дбаючи про впорядкування та охорону памятників лицарям-воякам, що полягли в боротьбі за Україну, має в першу чергу впорядкувати цвинтар у Щипорні.

Для приведення останнього в належний вигляд, необхідно перевести значну працю:

- 1) Збудувати огорожу навколо цвинтаря довжиною 400 метрів,
- 2) Поставити біля сотні хрестів на могилах,
- 3) Упорядкувати значну кількість могилок, що позападали, й перевести земляні роботи до загального впорядкування цвинтаря.

Така праця потребує значних коштів. Воєнно-Історичне Товариство, хоч і вживає певних кроків до збірки необхідних засобів, але на те потрібен довший час, а справа впорядкування вимагає негайних витрат. Нині цвинтар у Щипорні цілковито неогорожений, туди вільно заходить скотина, нищить і те, що не допущено.

Щоби прискорити впорядкування цвинтаря, Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства звертається з проханням до Правління Української Станиці про ласкаве уділення на зазначену ціль певної суми грошей.

Про зарядження в повищій справі проситься ласкаво завідомити**).

А 1-го травня майже такого самого змісту вислано листа***) до Українського Центрального Комітету у Варшаві. Також прохалося про уділення на впорядкування цвинтаря певної квоти грошей, або-ж порушення клопотання перед польськими урядовими чинниками про виасигнування необхідної суми. До листа долучено також і кошторис, складений на підставі даних, уділених голові секції по охороні памятників і могил дирекцією каліської механічної фабрики

*) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Правління Української Станиці 30.IV. 1925 р. ч. 89.

**) Лист підписали в імені Т-ва: голова А. Вовк, генерал-хорунжий і голова секції по охороні памятників і могил М. Стечишин. підполковник.

***) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Українського Центрального Комітету I.V. 1925 р. ч. 90.

дротяних огорож і металевих тканин (сіток) І. Кардолінського (ul. Lipowa, dom własny) і закладом залізно-бетонових виробів під наз. „Спілка земляно-бетонових виробів”. Кошторис той передбачав необхідну суму для повного впорядкування цвинтаря в розмірі 1,545 зл. польських, а саме:

На залізно-бетонові стовпи (80 × 6)	480	зл. п.
„ 2,800 метр. колючого дроту (280 кг. × 1 зл. кг.)	280	”
„ залізну браму з сіткою	85	”
„ доставку матеріалів на цвинтар, закопання стовпів і закладку дротів	100	”
„ хрести деревяні на могили (100 хр. × 5 зл. п.)	500	”
„ викопання рову навколо цвинтаря (450 mtr.) і земляні роботи по впорядкуванню могил	100	”

Український Центральний Комітет на лист Українського Воєнно-Історичного Товариства надіслав відповідь *), в якій писав: „...що справа впорядкування цвинтаря в Щипорні покладена Комітетом на Правління Української Станиці в Каліші. Згідно доручення Комітету Правління Станиці на цю справу що-місяця асигновує відповідні суми, в залежності від стану каси, і мусить стежити, щоби цвинтар утримувався в належному вигляді.

Опікування цвинтарем
дorучено Українській

Станиці.

Український Центральний Комітет, широко дякуючи Управі Воєнно-Історичного Товариства за її увагу, з якою вона ставиться до охорони останків наших вояків, які полягли на чужині в боротьбі за визволення Рідного Краю, наразі, на жаль, не може прийти на поміч грішми, понеже каса Українського Центрального Комітету переживає зараз тяжку кризу.

Єдина реальна допомога в тій справі може бути лише з боку Правління Станиці, до якого Український Центральний Комітет надсилає спеціяльного листа”.

Правління Української Станиці, що правда, жадної відповіді на лист Товариства не надісало, але Воєнно-Історичне Товариство після листа Центрального Комітету вже було певне, що порушена ним справа впорядкування цвинтаря виведена на реальний шлях і не замре. Бо дійсно Правління Станиці мгло всі дані, щоби цією справою займатися.

Незабаром Правління Станиці поважно таки заходилося коло впорядкування цвинтаря.

План Правління Станиці не розходився далеко з планами Управи Воєнно-Історичного Товариства. Останнє уважало свою місію в цій справі скінченою, і вжиття зі свого боку яких-би-то не було заходів до здобуття матеріальних заходів — зайвим.

*) Лист У. Ц. К. з дня 27.V. 1925 р. ч. 986, одержаний Управ. У. В.-І. Т-ва 30.V. 1925 р. (прот. Управи Т-ва 3.VI. 1925 р.). Лист в імені У. Ц. К. підписали: за голову Комітету В. Приходько, а за секретаря — Фартушний.

До складу Правління Української Станиці при м. Каліші, що мало тепер з волі Центрального Комітету заопікуватися дальнішою долею Щипіорнського військового цвинтаря — належали:

Генерального Штабу генерал-хорунжий Володимир Сальський (голова; постійно замешкував у Варшаві);

Генерального Штабу генерал-хорунжий Віктор Кущ (заступник голови, фактичний керовник Станиці на місці);

Генерал-хорунжий Павло Шандрук (член-секретар);

Генерал-хорунжий Гаврило Базильський (референт культурно-освітньо-гуманітарної секції Правління);

Генерал-хорунжий Володимир Шепель (член Правління);

Генерал-хорунжий Андрій Вовк (член Правління);

Генерал-хорунжий Олександер Загродський (член - представник Спілки інвалідів);

Полковник Михайло Садовський (член-представник Спілки інвалідів);

Адміністративний сотник Кирило Балицький (технічний секретар Правління Станиці).

Виконавцем постанов Правління, організатором і головним двигуном у справі впорядкування цвинтаря був генерал-хорунжий Базильський. З рахів свого становища він розпоряджав грошовими засобами, й від нього фактично залежало вишукати чи викомбінувати потрібну суму грошей із тих матеріальних засобів, які Центральний Комітет уділяв щомісячно Станиці на її утримання.

Ознайомимося, як і що на цвинтарі зроблено.

Працю розпочато в червні місяці власними господарчими силами Станиці. Технічну сторону праці обняв станичний інженер підполковник Бокітько при більшій діяльній допомозі сотника Василя Кравчука (обидва — ветерани по впорядкованню цвинтаря з року 1923). Вони й на цей раз виказали своє замилування в праці над могилами українських лицарів і з найдокладнішою скрупулатністю її виконали. Необхідна людська сила робоча була взята зі Станиці, а то козаки, які мають ту або іншу платну працю при господарці Станиці. Перевозочні засоби (коні й вози) дала Станиця. Також використано станичні верстати (столярні й слюсарні при станичній електрівні) для вироблення форм і відливку залізо-бетонових стовпів, як рівно-ж для виконання залізних робіт.

Протягом трьох місяців (червень — липень — серпень) упорядкування цвинтаря було цілковито закінчене. Завдяки енергії усіх учасників праці цвинтар оперезався гарною огорожею з прекрасною вхідною брамою й овочевими деревами. Всі могили оправлено наново й поставлено тимчасово деревяні хрести. Підкреслено тимчасові тому, що малося на увазі ці хрести замінити хрестами залізо-бетоновими.

В році 1929 авторові цих рядків довелося бути на цвинтарі й переконатися, що деревяні хрести на могилах ступнєво уступають місце хрестам залізо-бетоновим.

Таким чином закінчився другий важливий момент в історії Щипориського військового цвинтаря.

Станьмо тепер на хвилю перед цвинтарем і побачимо, який вигляд прийняв він після того моменту.

Перш за все звернімо увагу нашу на вхідну браму, збудовану по проекту підполковника-інженера Бокітька.

Перед знаним уже нам памятником „Тим, що вмерли, але не зрадили України“ міцно стало вряд чотири масивні, з цегли вимуровані й оцементовані стовпи, височиною до двох, а шириною на три четверти метра. Між двома середніми стовпами навішена віздова брама, кута з заліза. Верхня половина брами уявляє собою гроти з міцних залізних прутів, а діл — фільонки з цілої бляхи. На фільонках — „Залізний хрест“, розмальований відповідними кольорами (чорним і мосяжним).

По обох боках брами — такої-ж форми і з такими-ж прикрасами дві фіртки меншого розміру (вужчі, а висота така сама).

На другім і третім стовпі, з чільної сторони, маються ніші з ошкленими залізними дверцятами. В цих нішах установлено образи Ісуса Христа й Матери Божої. Стиль образів — український. Мальовані образи фарбами олійними на залізних бляхах.

Дверцята при нішах (кіотах) замкнено на колодки.

Передній ряд стовпів і всі чотири стовпи наріжні мають на чільній стороні, при горі, український герб (тризуб), витиснений у цементі. Всіх стовпів навколо цвинтаря 96. Крізь стовпи протягнуто п'ять рядів колючого дроту.

Висота огорожі — один метр.

Всю залізну працю виконав електро-механік станичної електрівні козак Петро Атаманюк.

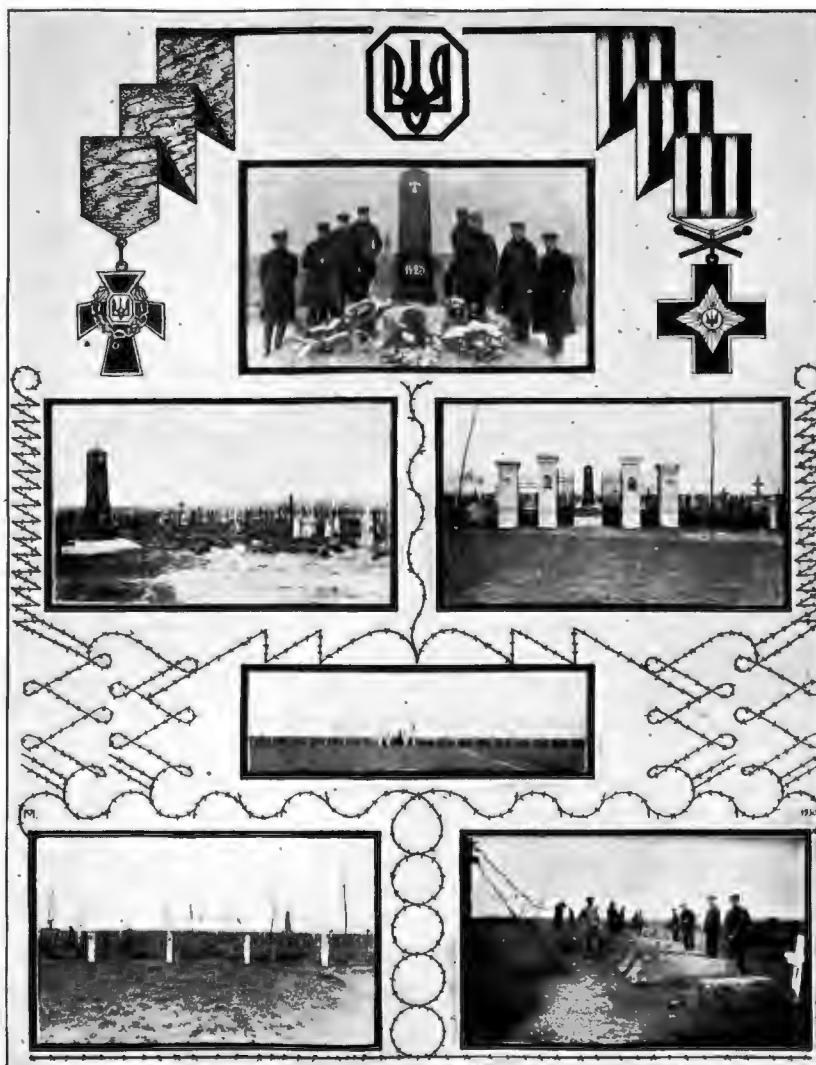
Коло будови огорожі, оправлення могил і обсадження цвинтаря навколо і обіч алеї деревом працювало протягом цілого часу десять чоловік.

Витрачено Станицею на впорядкування цвинтаря дві тисячі золотих польських.

IV.

Викуплення землі. В попередніх розділах мали ми змогу ознайомитися, в якому стані українське воїнство застало Щипориський військовий цвинтар і що саме на тім цвинтарі зроблено українськими руками, щоби він мав вигляд, достойний памяти тих лицарів Українського Народу, а на ряду з ними й жертв Світової війни, що на нім спочивають.

Незабаром, по закінченню останньої праці, повстали однак нові клопоти, які вимагали від українського суспільства на чужині знову жертв матеріальних, а ще більше моральних переживань. На цей раз треба було рятувати цвинтар, а разом із тим і дорогі українському серцю могили від цілковитого знищеннЯ,

Український Військовий цвинтар у Щипорному:

1. Комітет будови пам'ятника: сотн. Василів, ген. Безручко, сотн. Костюченко, сотн. Самутін, сотн. Гудвіл. полк. Філіпович, сотн інж. Лосевський та адм. сотн. Кравчук.
2. Вигляд цвинтаря до впорядкування.
3. Вхідна брама впорядкованого цвинтаря.
4. Загальний вигляд впорядкованого цвинтаря.
5. Частина огорожі з тризубом на бетонових стовбах.
6. Впорядкування могил.

Загроза насувалася з боку власників цвинтарної землі.

Ми вже знаємо, що цвинтарна земля була приватною власністю. Власники її Марцель Мацієвський, Фелікс Матушак і Юзеф Мроздінський від року 1914 платили за цю землю належні податки, але користи від неї не мали, бо її не засівали, а аренді їм ніхто не платив. Ясно, що вони уважали себе покривдженими й мріяли у сні й увіч як-найскорше дістати свою землю до власного вжитку. Півморга землі в селянському господарстві має не аби-яке значення.

Про свою кривду власники землі згадували при кожній нагоді, де доля стикала їх із українськими політичними емігрантами. Страшно не подобалося їм наше порядкування на цвинтарі (і то цілком зрозуміло); кожна викопана нова могила вважалася власниками землі за свавільство, але окрім внутрішнього незадоволення, що иноді прорвється на зовні, поважніших кроків не робили. Упорядкуванню цвинтаря, як рівно-ж і хованню мертвих українців не перешкоджали. Очевидно, вони сами ще не були певні в праві своїм до завойованої небіжчиками їхньої власної землі.

В приватних розмовах із власниками, між іншим, можна було спостерегти, що їм самим не хтілося-б порушати спокою мертвих і топтатися своїми ногами по людських кістках. Вони були-б задоволені, коли-б Уряд дав їм узамін таку саму ділянку землі, навіть в іншому місці. В крайнім разі не відмовилися-б від заплати вартості її в грошах по оцінці передвоєнній.

На терпеливість селян впливав ще й той момент, що й інші господарі, яких земля була зайнята під табор Щипіорно, знаходяться в такому-ж положенню, коли не в гіршім: вони користуються, хоч травою з цвинтаря, а ті й того не мають.

З хвилею цілковитого знесення табору Щипіорно — десь при кінці 1924 року — землю з-під нього повернено власникам і виплачено за весь час арендні гроші. Положення змінилося. Ті вийшли свою давно несіяну землю орати, а власники цвинтарної землі тільки могли дивитися. Їх оминено. Почали вони тоді шукати свого права, почали домагатися від своєї влади відшкодування й заплати за землю.

Під час цих домагань власники землі остаточно переконалися, що Щипіорнський військовий цвинтар у числі памятників Світової війни, які підлегають охороні держави, не значиться. Вони являються повновласними розпорядчиками цвинтаря, і що право юридичне не стоїть їм на перешкоді до закриття, ба навіть цілковитого знесення його. Звідци й повстала та небезпека для дальншого існування цвинтаря. Він опинився в посіданню трьох напівінтелігентних селян, від волі й сумління яких залежала тепер доля могил українських лицарів. Треба було негайно рятувати ситуацію, бо рано чи пізно власники захтять здійснити своє право власності і не дозволять надалі ховати померлих. Так воно пізніше й сталося.

Від певного часу власники починають бути активнішими й відкрито виявляти свою ворожість що-до дальншого ховання на цвинтарі померлих. Згодом виявляють настирливий натиск на Правління

Станиці й Центральний Комітет і вимагають негайного залагодження справи.

Мусіли вступити з ними в переговори.

Такий крутій поворот власників цвінтарної землі мав у них своє узасаднення. Селяни міркували просто. Натиснемо на Станицю, а вона нам купить у п. Броніковського по моргу землі, і справа буде скінчена.

Можливо, що й можна було так зробити. Сьогодня трудно сказати так або ні. В усікім разі мусимо взяти під увагу, що коштовність одного морга землі в Польщі, по оцінці 1914 року, на золоту валюту польську в часі її впровадження, не перевищувала тисячі золотих. Три морги коштували-б разом при найвищій ціні 3,000 золотих. Найбільше—4,000 золотих. А це сума не надто й велика. Зате ввесь цвінтар був-би власністю Українського Народу.

Цими даними, очевидно, керувалися й власники цвінтарної землі перед тим, як рішили натиснути на Правління Станиці. Так, принаймні, один із них — Ю. Мроздінський — одного разу в розмові приватній із авгорою цих рядків висловився. Тільки вони йшли ще дальше. На їх думку, Український Центральний Комітет у Варшаві—то є сила, перед якою не встоїть ніхто, а п. Броніковський продаст три морги землі за пів дарма. „На таку ціль, як військовий цвінтар, — говорив один із власників, — дідич може й офірує ту землю, бо він теж учасник Світової війни“.

Якої думки були наші відповідальні чинники в напрямі використання повищої можливості в роках 1923—1924 трудно сказати, лише можна з певністю припустити, що в р. 1925, після знаної вже нам витрати Правлінням Станиці на впорядкування цвінтаря, каса її була вичерпаною. А коли візьмемо під увагу смерть Головного Отамана Військ Укр. Нар. Респ. с. п. Симона Петлюри і звязані з тим матеріальні витрати Правління Станиці, яких тут не будемо наводити, то Станиця й зовсім була бідна, щоби цвінтар викупити. Український Центральний Комітет теж грошей не мав.

По обрахунку Правління Станиці, на викуплення цвінтарної землі й на дальнє утримання його потрібна була сума в 15,000 золотих польських. Виходячи з того залогення, що на Щипорнськуму цвінтари лежать не тільки українці, рішено цю суму стягнути потрохи з кожної з держав, які брали участь у Світовій війні (Англії, Франції, Італії, Німеччини), та трохи від Держави Польської. Тягар для них був-би мінімальний, навіть непомітний, а для Правління Станиці то була-б велика допомога.

* * *

30 листопада 1926 року Правління Станиці листовно *) звернулося до англійського, італійського й німецького посла у Варшаві

*) Листи Правління Станиці з дня 30.XI. 1926 р. до послів у Варшаві: італійського—за ч. 984, англійського—за ч. 985 і німецького—за ч. 986.

з проханням про асигнування певної квоти на повищу ціль. Також листа *) вистосувано й до голови польських легіоністів. У всіх листах виразно зазначено, на що саме потрібні 15,000 золотих польських, і висловлено надію, що жаден народ не відмовить у виасигнуванні допомоги на охорону цвінтаря.

Листи особисто до Варшави завіз і по принадлежності передав генерал-хорунжий Базильський, тодішній референт справ культурно-освітньо-гуманітарних Станиці. Зацікавлений у цій справі, як українець, а з другого боку по обов'язку служби, підсилив ті листи ще й своїми поясненнями й прохав послів прийти українській політичній еміграції на допомогу в цій справі.

Час минав, власники цвінтарної землі нерували й майже щодня оббивали пороги Правління Станиці, загрожуючи закриттям цвінтаря, а від повищих заходів перед панами послами не було жадних наслідків. Ніхто з них на ті листи Правління Станиці не відгукнувся. Єдине французьке посольство, напевне завдяки голові польських легіоністів, виславо свого представника з Варшави до Щипіорна, і той сконстатував, що на Щипіорнському цвінтарі французьких могил немає.

Власники землі сягають і Центрального Комітету. Останній сам береться за справу виклопотання грошей. 11 лютого 1927 року звертається він листовно знову до голови польських легіоністів і дозводить про крайню потребу 15,000 золотих, а 28 березня того-ж року про те-ж саме вносить меморандум до Міністерства Робіт Публічних і Міністерства Праці й Опіки Сусільної **). Всюди доводи, прохання й надії, що гроші будуть асигновані. Але... заходи були безрезультатні.

Минуло ще кілька місяців. Власники-ж не хтили більше чекати. Не вірили вони запевненням Правління Станиці на скоре залагодження справи й рішили з чеканням скінчти. Вони раптом цвінтар взяли на колодку (замкнули) і дальших похорон померлих українців не дозволили. То було з такою рішучістю зроблено, власники таку виявили упертість і настирливість, що трудно було з ними порозумітися. Був навіть такий випадок, що один із небіжчиків, якого було принесено до цвінтаря зараз-же після накладення на браму колодки, лежав у труні перед брамою цвінтаря кілька годин, доки у власників виبلاغано дозвіл на внесення його на цвінтар і опущення в сиру могилу. Дозволили, але попередили, що то останній раз.

Місцева влада поліційна була на сторожі законного права власників землі й нічим допомогти нам не могла. Наступних померлих мусили ховати на Майковському цвінтарі за м. Калішем.

*) Лист Правління Станиці до голови польських легіоністів 30.XI. 1926 р. під ч. 983. Дивись лист в додатку під ч. 1.

**) Дивись додаток ч. 2.

Вкуплення частини цвинтаря.

Шукаючи виходу з положення, Правлінню Української Станиці прийшло на думку: викупити лише частину цвинтаря, з могилами українськими. Усталено приблизно й потрібну суму грошей. Треба було біля 2,000 золотих польських. Сума невелика, але Правління Станиці зі свого господарства витягнути не мало можливості. Рішено було звернутися до українського громадянства за пожертвами. То було єдине певне джерело й ієвна надія, що гроші будуть, але не скоро. Та іншого виходу не було.

У цей час референтом справ культурно-гуманітарних Правління Станиці був уже професор Віктор Андрієвський.

30 листопаду 1927 року Правління Станиці випускає палкій, що промовляє до розуму й серця, заклик *) „До Українців по-за Україною сущих“ і просить про складення пожертв на викуп землі. Одночасово пускає в обіг підписні листи.

Передбачаючи наперед, як довго буде тягнутися збірка грошей на підписних листах, Український Центральний Комітет ще раз робить спробу перед Міністерством Робіт Публічних і просить на цей раз асигнувати на викуп українських могил 2,000 золотих. Дамоклів меч у вигляді селянського плуга не переставав загрожувати українським могилам, тому трудно було спокійно очікувати припливу пожертв.

Вплив пожертв.

Випущений заклик Правління Станиці знайшов відгук не лише в серцях української політичної еміграції. Відгукнулися також українці місцеві, з Волині, Галичини, серед яких першим був митрополит галицький, граф А. Шептицький. Своєю щедрою пожертвою в сумі 50 зол. п. він поклав основу припливу пожертв до Станиці з усіх кінців чужини, де тільки билося гаряче українське серце.

Серед мешканців Української Станиці й околиць м. Каліша також розпочалася жвава збірка грошей. Використовувано всяку нагоду (чи-то новорічні й великовідні візити, замість яких складалося пожертву на цвинтар, чи-то вистави в театрі, чи-то різдвяні колядки і т. п.), щоби тільки той гріш на те велике діло здобути.

На 1 січня 1928 року в касі Правління Станиці зібралося вже пожертв 227 зл. 58 гр. і що-місяця стала рости вгору: 1 лютого було 513 зл. 27 гр.; 1 березня — 880 зл. 41 гр.; 1 квітня — 1,213 зл. 38 гр. і т. д.

В щасливу хвилину напевне була розпочата справа. Збірка грошей ішла добре.

Доки пожертви вплівали до каси Правління Станиці, за цвинтарем не переставалося доглядати. Треба було пильно стежити, бо власники могли змінити своє рішення й над могилами українськими могли поставити хрест із плуга й лопати. Всяко можна було при-

*) Дивись додаток ч. 3.

пускати, коли відомо було, що вони не вірили в можливість скорої заплати їм грошей за цвінттар. Всяке запевнення про скоре залагодження справи, власники уважали за звичайне проволікання часу.

* * *

**Заключення купчого
кріпосного акту.**

Більше року протягнулася справа збірки пожертв по підписних листах. Аж нареші на початку року 1929 певна необхідна сума грошей зібралася в касі Правління Станиці, й воно приступило до детального обговорення з власниками землі умови куплі й закріплення купчого акту.

29 квітня 1929 року Український Центральний Комітет при листі*) під ч. 2045 вислав своє уповноваження генералові-хорунжому О. Загродському на заключення й підписання формального купчого акту.

Так по довгих зусиллях, а ще довших остаточних розмовах із власниками землі, справу, нарешті, доведено до кінця. Могили українських лицарів назавжди були врятовані. Земля під ними викуплена у власність Українського Народу й одгорожена гратаами від решти цвінттаря, при чому викуплено 1,842.57 квадр. метрів. Акт купчої кріпости учинено в м. Каліші, в нотаріуса Станіслава Бзовського 4 жовтня 1929 року.

Цей важливий момент у житті української політичної еміграції на каліськім терені ознаменовано урочистою традиційною велико-дною панаходою за спокій душ померлих воїнів українських.

В 1929 році православні великомісні свята випали на день 5 травня (по нов. ст.). Традиційні поминки на могилках мали відбутися через тиждень, а понеже з відомих вже нам причин доступу на цвінттар не було, бо не було ще споряджено формального купчого акту, — поминки відбулися лише 19 травня, цеб-то на перший день католицьких зелених свят.

Панаходу відслужив настоятель Св. Покровської церкви при Українській Станиці, протоєрей о. Іларіон Бринձан, у сослуженні діакона о. Григорія Буя, при ктитареві п. Якові Драбині і церковному хорові під керовництвом п. Івана Білецького.

На панаході був присутнім заступник голови Правління Станиці генерал-хорунжий Олександер Загродський (командир 2-ої Волинської стрілецької дивізії) і багато українських політичних емігрантів із м. Каліша, Щипорна, Скальмержиць і околиць.

Настрій у всіх присутніх був урочисто піднесений. Поруч зі смутком, який відповідав хвилі, на обличчі кожного українця-вояка, кожної українки, що прийшли одвідати могилку брата чи сестри, сина чи доньки, батька чи начальника, підлеглого чи просто бойового товариша, можна було прочитати вираз внутрішнього задово-

*) Лист підписали: М. Ковальський, Ген.-Шт. ген.-хор. В. Кущ, полковник І. Золотницький.

лення. Не видно вже було на них ознаки гнітючої думки про скоре зруйнування цих могил борців за Україну, бо чола їх світили розумінням сумлінно виконаного національного обов'язку.

У цей день на Щипіорнському військовому цвинтарі направду було велике свято українського вояцтва на чужині.

*

Підсумок. Підсумовуючи на кінці нашого перегляду мозольної праці українських рук по охороні воєнних могил і памятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України“, можемо сміливо в імені українського суспільства, що завдяки примхам вередливої долі опинилося по-за межами Батьківщини,—сказати: як могли й успіли, так зробили. Зробили все, що було в наших силах і можливостях. І хоч не повелося нам задержати під своєю рукою й надалі усього Щипіорнського військового цвинтаря, то охоронили принаймні ту частину його, яка на наших очах виросла і яка нам дуже дорога.

Може в надалекому майбутньому по решті могил того цвинтаря, що вийшли з-під олії українського вояцтва, пройде плуг хлібороба й ізгладить їх зовсім із лиця землі, то пам'ять про них наважди залишиться при могилах українських. При них вічно будуть лунати слова: „...а тут багато ще, багато лежить кісток вояцьких!“

Українське вояцтво на чужині, з почуття глибокої поваги до пам'яті померлих товаришів по зброї, хтіло зробити більше, ніж віднього законами людськими вимагалося. І почало ту роботу. А коли не осягнуло бажаного результату, то не його в тім вина.

Може прийдеться українському вояцтву на чужині ще понести певну працю (огороження прикупленого кавалка землі, дальнє старатися утримання належного порядку на цвинтарі), то воно перед тим, маємо певність, не спиниться. Понесе й у дальшім ту жертву, як жертву необхідну, бо знає, що вона знову-ж не піде на марне, як не пішло на марне й усе те, що від початку й до кінця на Щипіорнському цвинтарі зроблено.

Той чин жертвенности українського вояцтва на чужині й усіх тих серць українських, що буються з ним в унісон і перед охороною памятників померлих воїнів не спиняються, увійде в загальнє-людську історію, як свідок благородного пориву Українського Народу доувіковічення пам'яті про тих, на чиїх кістках і крові людськість робить велетенські кроки поступу. А ті кроки в конечному стані приведуть людськість до визнання права Українського Народу на власну Державність.

Ідея Незалежної Української Народної Республіки, за яку життя своє склали ті, що спочивають на Щипіорнськім військовім цвинтарі, немов ясна зоря, засяє над земською кулею, а многострадальний Народ Український, скинувши ярмо невільника, засяде як рівний з рівним у колі Народів Світа.

ZARZĄD STANICY UKRAIŃSKIEJ

PRZY M. KALISZU

dn. 30 listopada 1926 r.

Nr. 983

Kalisz

skrzynka pocztowa Nr. 61.

DO

JEGO EKSCELENCEJ PANA PREZESA
ZWIĄZKU LEGJONISTÓW POLSKICH

Wielka wojna światowa nie w jednym kraju i nie w jednym miejscu zostawiła olbrzymie cmentarze, tak zarejestrowane, jak również i nie zarejestrowane. Chociaż cmentarzom zarejestrowanym w najbliższym czasie nieagrażała ruina, wtedy, jak już niejeden dziesiątek nie zarejestrowanych cmentarzy usunięto z powierzchni ziemi i na szlachetnych kościach obecnie już niewiadomych rycerzy, niewinnych ofiar wojny, zamiast wspaniałych pomników i żywych róż, rosną burzany, błądzi bydło, albo wieśniak przeszedł pługiem.

Najwięcej takich cmentarzy znajduje się na terytorium Polski, gdzie huraganem rozniosły się zdarzenia wojny światowej. Jeden z takich cmentarzy, założony w r. 1914, jako spadek po okupacji niemieckiej, pozostał we wsi Szczypiorno, w pobliżu m. Kalisza. Olbrzymi i smutny to cmentarz. Niepożądany los przygotował miejsce wiecznego spoczynku niejednemu tysiącowi bohaterów; kogo tylko nie przyjęła w swoje mocne, zimne, bezduszne i wieczne objęcia daleka obca ziemia-macocha. Tutaj leżą: ukraińcy, anglicy, włoscy, niemcy, polacy-legioniści, tatarzy, gruzini, litwini, białorusini i wiele innych, których obecnie już ustalić nie jest możliwe.

Cmentarz ten był całkowicie zaniedbany: parkanu nie było, mogiły poobsypywały się, pozawały, na mogiłach pasło się bydło, goniły się psy błąkające i cmentarz stał w przeddniu całkowitego zniszczenia.

Staraniem Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz ogrodzono parkanem żelazno-betonowym. Mogiły uporządkowano. Cmentarz obsadzono wokoło żywym płotem (krategusem); na cmentarzu posadzono drzewka i wogółe uporządkowano, zachowując należyny wygląd i nadal, na co Stanica Ukraińska wydała ponad 2,000 złotych. Poniósłszy dla nas ukraińców tak wielkie wydatki, zagrożenia całkowitego zniszczenia cmentarza nie usunięto, ponieważ, jak się okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy, nie otrzymując od roku 1914 zapłaty za dzierżawę, dotąd płacą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykupienia ziemi. Na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należytym porządku konieczną jest kwota 15,000 złotych, którą tutejsza biedna emigracja ukraińska

ska, wydawszy już na ten cel ponad 2,000 złotych, przy szcze-
rej chęci znaleźć nie jest w stanie.

Ze względu na to, iż na tym cmentarzu są pochowani
angielscy, włoscy, polacy-legioniści, niemcy, a w liczbie 900 mogił
(zgodnie z podaniem miejscowych mieszkańców w każdej mo-
gile pochowano 1 — 5 ludzi) wojacy b. armii b. Imperium Ro-
syjskiego, a także białorusini i litwini, Zarząd Stanicy Ukrai-
ńskiej uważa za właściwe, aby koszta poniosły wszystkie na-
rodowości, których synowie złożyli tutaj szlachetne kości swoje.

Załączając przy niniejszym plan i zdjęcia fotograficzne
cmentarza, Zarząd Stanicy Ukraińskiej przy m. Kaliszu ma za-
szczyt łaskawie prosić Jego Ekscelencję o asygnowanie pewnej
sumy na wyżej wymieniony cel.

Mamy nadzieję, iż żaden naród nie odmówi pieniędzy na
ochronę miejsca wiecznego spoczynku tych rycerzy, którzy
złożyli ofiarę na ołtarzu swej ojczyzny — nietylko dobrobyt swój
i swojej rodziny, a nawet co jest najdroższego — swoje życie.

Sprawozdanie pieniężne wydatków zostanie nadesłane,
jak również i wydrukowane w prasie.

W imieniu Zarządu Stanicy Ukraińskiej

Prezes Zarządu Stanicy

W. Kuszcz,

Sztabu Generalnego generał-chorąży.

Członek Zarządu Stanicy, referent kultur.-humanit.

G. Bazilski, generał-chorąży.

Za Sekretarza *W. Krawczuk.*

Додаток ч. 2 до ст. 175.

UKRAIŃSKI CENTRALNY KOMITET

w Rzeczypospolitej Polskiej

Nr. 866.

dnia 28 marca 1927 r.

Warszawa

Podwale 16 m. 15

tel. 517 26.

DO

MINISTERSTWA ROBÓT PUBLICZNYCH

(Odpis do Ministerstwa Pracy i Opieki
Społecznej).

Podczas wojny światowej dla grzebania zmarłych żołnie-
rzy we wsi Szczypiorno, koło Kalisza, został założony cmen-
tarz wojskowy na ziemi, należącej na prawie własności do oby-
wateli polskich tej wsi pp. Marcelego Maciejewskiego, Feliksa
Matuszczaka i Józefa Mrozińskiego.

Quan

Литературно-художественное издание «Уральский фольклор» было основано в 1929 году.
(За исключением первых двух выпусков 1929 года)

મન્જુસ્રદ્ધા

۱۰۷

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

- I ряд.**
- 1 дит. Безносенка
2—10 невідомі
11 осавул Лосев
12—14 невідомі
15 пор. Панасенко
16 коз. Котлярів
17—19 невідомі
20 коз. Соловій Мих.
- II ряд.**
- 1, 2 невідомі
3 дит. Галайка
4—5 невідомі
6 коз. Москаленко
7—16 невідомі
17 полк. Масалітин
18 невідома
19 пполк. Кириця
20—22 невідомі
23 підп. Крилів
24 хор. Поважук
- III ряд.**
- 1 дит. Заболотного К.
2—12 невідомі
13 підп. Кришталів
14 ур. Неслуховський
15 дяк Чмир Ол.
16 Ген.-хор. Никонів
17 дит. Березовського
18—23 невідомі
- IV ряд.**
- 1 дит. Кухарчука Юх.
2—3 невідомі
4 п-ні Панібрат-Василь-
ківська
5 коз. Якименко Ів.
6 коз. Мундрик Іван
7—14 невідомі
15—17 магометани
18—22 невідомі
- V ряд. Невідомі**
- 1 підп. Кісіль В.
2—4 невідомі
5 сотн. Супруненко
6 невідома
7 коз. Березовський
8—14 невідомі
- VII ряд.**
- 1 коз. Бернадський
2 невідома
3 інж. Арсенієв
4 підх. Волковинський
5 пор. Мартіянів
6 полк. Нечаїв
- I ряд.**
- 1 підп. Тоцький А.
2—3 невідомі
4 козак Дмитрюк
5 сотн. Божок
6 хор. Журба
7—8 невідомі
9 пан Каленківський
10 дит. Безносенка
11 невідома
12 дит. Ломоніс
13—14 невідомі
15 козак Возняк П.
16—17 невідомі
18 козак Починок
- II ряд.**
- 1 невідома
2 козак Черниш К.
3 невідома
4 п-ні Владика Х.
5 Владика О.
6—9 невідомі
10 пор. Безносенка
11—12 невідомі
13 козак Скрипка Ів.
14 стул. Завадський
15 підхор. Юрасів
16—17 невідомі
18 Леонтева Ольга
19 невідома
20 дит. Сімушкевича
21 невідома
- III ряд.**
- 1 сотн. Кречет
2—5 невідомі
6 дит. Мандрики
7—9 невідомі
10 сот. Сікорський М.
11—12 невідомі
13 підп. Сухоцький Ів.
14 козак Кліщув
15 невідома
16 козак Антонюк М.
17 невідома
18 хор. Мацурський
19 дит. Корити
20 невідома
- IV ряд.**
- 1—5 невідомі
6 хор. Ратушний
7—8 невідомі
9 козак Суходол
10 підхор. Підгорний
11 невідома
12 козак Коломієць
13—15 невідомі
16 Портнишківский
17—20 невідомі
- V ряд.**
- 1—4 невідомі
5 п-ні Якубовська
6 дит. Хтій Яросл.
7—8 невідомі
- VI ряд. Невідомі**
- 1 п-ні Сидорова
2 козак Соуляк
3 „ Чорновал
4 „ Подоляк
5 хор. Пілік Йос.
6 козак Гейко
7 уряд. Вовк Ол.
8 козак Литвин Гр.
9 пор. Сухін Гр.
10 дит. Чернявського
- VII ряд.**
- 1—3 невідомі
4 хор. Панаретів
5 невідома
6 полк. Фролов
7 пор. Добровольський
8 хор. Хижниченко
9 підхор. Хілюк
10 козак Герасимчук
11 пор. Недай-Каша
12 козак Подоляк П.
13 „ Панахида

Ogólna przestrzeń tego cmentarza wynosi wraz ze znajdującą się obok niego drogą prawie 1 $\frac{1}{2}$ morga ziemi ornej.

Po wojnie z bolszewikami Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej, sprzymierzona z Armią Polską w roku 1920, została internowaną w różnych miejscowościach Rzeczypospolitej Polskiej, przeważnie w obozie przy m. Kaliszu.

Po zniesieniu internowania obóz przy m. Kaliszu został przekazany Ukraińskiemu Komitetowi Centralnemu w Rzeczypospolitej Polskiej dla ukraińskich emigrantów wojennych, oraz inwalidów i na miejscu tego obozu został założony i obecnie istnieje przytułek dla tych ludzi, niezdolnych do pracy, pod nazwiskiem „Ukraińska Stanica“. Ukraińska Stanica znajduje się w zawiadywaniu Ukraińskiego Komitetu Centralnego i utrzymuje się na subwencji, udzielanej mu przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej.

Dla grzebania zmarłych emigrantów ukraińskich wyżej wspomniany cmentarz wojskowy w Szczypiornie został przekazany Zarządowi Stanicy Ukraińskiej w stanie bardzo opłykanym. Na skutek starań Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz obecnie został do pewnego stopnia uporządkowany. Wybudowano parkan betonowy, okolono go żywopłotem, posadzono drzewka i wogół doprowadzono cmentarz do tego porządku przy szczupłych kosztach emigrantów ukraińskich. Ci ostatni, nie mając żadnych subwencji na ten cel, własnoręczną pracą, oraz za ofiarowane przez siebie koszta zaopiekowali się tym cmentarzem, gdzie spoczywają zwłoki 197 ukraińców-kombatantów b. Armii Ukraińskiej, sprzymierzonej z Armią Polską, którzy znaleźli śmierć nie na polu bitwy, lecz na obczyźnie, zdala od kraju rodzinnego.

Według posiadanych przez Komitet informacji, na cmentarzu wojskowym w Szczypiornie zostało pochowanych oprócz 197 ukraińców Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, polskich legionistów — 4, anglików — 45, włochów — 47, niemców — 11, żołnierzy b. armii rosyjskiej (różnych narodowości) — 770, armii bolszewickiej — 111, razem około 1,200 osób (w liczbie 900 mógł po 2–5 osób).

Ale niestety, wydawszy ponad 2,000 złotych na uporządkowanie grobów i cmentarza, Zarząd Ukraińskiej Stanicy nie jest w stanie zapobiec całkowitemu zniszczeniu cmentarza, ponieważ, jak się to okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się bowiem na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy nie otrzymując od r. 1914 wypłat za dzierżawę, dotąd płacą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykuzenia ziemi.

Według obliczeń Zarządu Ukraińskiej Stanicy, na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należytym porządku, niezbędna jest suma 15,000 zł., której to sumy Ukraiń-

ski Komitet Centralny, przy swoich bardzo szczupłych kosztach, udzielić nie jest w stanie.

Biorąc pod uwagę, że w budżecie Ministerstwa Robót Publicznych na utrzymanie cmentarzy została uchwalona pewna kwota na rok 1927/28 (ll. Dr. Rozd. 7, § 11), Ukraiński Komitet Centralny, załączając przy niniejszym plan cmentarza, ma zaszczyt uprzejmie prosić Ministerstwo o wyasygnowanie mu wyżej oznaczonej sumy, oraz o łaskawe zawiadomienie, w razie, kiedy byłyby potrzebne bliższe wiadomości.

Prezes Komitetu *M. Kowalski*.

Członek-kierownik Sekcji Wojskowej
i Prezes Zarządu Ukraińskiej Stanicy

W. Salski,

Generalnego Sztabu generał.

Członek-kierownik Sekcji Prawniczej

W. Prychod'ko.

Za Sekretarza *Fartuszny*.

Додаток ч. 3 до ст. 176.

„На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші панутъ?...”

Т. Шевченко.

ДО ВСІХ УКРАЇНЦІВ, ПО-ЗА УКРАЇНОЮ СУЩИХ,
ВІД ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАНИЦІ ПРИ М. КАЛІШІ.

Заклик.

В селі Щипіорно, близько м. Каліша, є цвинтар, де поховано українських вояків, що померли в таборах для інтернованих, в Українській Станиці при м. Каліші та в його околицях. По тяжкій боротьбі за Батьківщину і по зліднях емігрантських наші герої зложили свої кості в чужій землі. Але й там не мають того, що кожному смертному належиться по всіх законах Божих та людських—не мають вічного спокою. Земля під тим кладовищем є приватною власністю, і власники не хотять допускати дальших погребів та хотять закрити цвинтар і переорати землю. Отже, не лишиться ані памяті по наших вояках-мучениках. Серед могил лишається пам'ятник борцям за незалежність України, а на ньому сяє тризуб... І той пам'ятник слави козацької має бути занесено чужими людьми...

Кості вояків з чужих держав—от як французів, італійців, англійців, німців, що лежали колись поруч із нашими, вже перенесено на батьківщину кожного, а наші мають чекати тих щасливих часів, коли народ український запанує на Вкраїні, і вони матимуть право спочити на рідній землі.

Правління Української Станиці отсім і звертається до цілої еміграції української: не даймо знищити наших могил! Станьмо в обороні прав наших дорогих небіжчиків!

Правління має викупити землю під теперішнім цвинтарем та прикупити ще трохи, бо вже немає де копати нових могил. На всі видатки для того потрібно коло 2,000 (двох тисяч) золот. п.

Тож кличемо до всіх Українців, а в першу чергу до організацій українських: складаймо жертви на землю померлим героям нашим! Не забуваймо, що кожного з нас може чекає сумна доля лишитися навіть без могили! Віддаймо належне бодай померлим, коли вони не зазнали тої радості, щоби вмерти на рідній землі! Нехай слава їх не вмре поміж козаками по віки!

Жертви надсилати на адресу: Polska, Kalisz. Skrz. poczt. 61. Zarząd Stanicy Ukraińskieej.

За Правління Української Станиці:

Віктор Кущ, генерал-хорунжий, заступник голови.

Віктор Андрієвський, рефер. справ культ.-гуманіт.

Кирило Балицький, адм. сотник, секретар.

30 листопаду 1927 р.
Українська Станиця
при м. Каліші.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ.

Генерал П. Н. Врангель. Записки. Часть вторая. Белое Дело. VI. 1928. К-во „М'єдний Всадник“. Берлін. 265. 4°.

Другу частину своїх спогадів Врангель розпочинає оповіданням про призначення його Деникіним замість себе головнокомандуючим Добровольчою Армією. Відбулося воно в досить оригінальний спосіб. Прибувши до Криму після Новоросійської катастрофи, Деникін вирішує зробитися керуванням Добровольчою Армією і скликає під головуванням генерала А. М. Драгомирова нараду старших військових начальників, яка мусіла б обібрati їому наступника. Викликав він на цю нараду з Царгорода І. Врангеля. Їduчи до Севастополя, останній вже знат про ноту англійців, в якій вони пропонували Деникінові, за своїм посередництвом, припинити боротьбу проти совітської влади, загрожуючи в противному випадкові відмовленням у будь-якій допомозі. Тому, коли нарада, вважаючи недопустимим впроваджувати в армію принцип виборності, все ж одноголосно зупинилася на тому, що Врангель має бути наступником Деникіна, і той повинен призначити його головнокомандуючим, Врангель відібрав від неї підписану всіма її учасниками заяву, в якій, після зазначення змісту вищезгаданої ноти англійців, говорилося, що нарада просить Деникіна призначити своїм наступником Врангеля для того, щоб він добився через союзників „недоторканості всім особам, що боролися проти большевиків, і утворив-би найсприятливіші умови для особистого складу збройних сил Півдня Росії, який не вважатиме для себе можливим прийняти гарантії безпечності від Радянського Уряду“. Мотивував необхідність цієї заяви тим, що всі вони, а він тим паче, „повинні будуть дати відповідь перед майбутньою Росією, перед російськими людьми, нарешті перед тими, хто їм дорогий“ (ст. 7—12). Так безнадійно дивився Врангель і вищий командний склад Добр. Армії на продовження боротьби проти большевиків після Новоросійської катастрофи.

Відповідно до цього Врангель, з одного боку, того-ж дня, як Деникін призначив його замість себе головнокомандуючим (22 квітня), телеграмою на ім'я адмірала де-Робека віддає судьбу армії, флоту й населення територій, що вони їх посідають... на справедливе рішення Англійського Уряду“, відмовляючися від безпосередніх пертрактацій із большевиками і вимагаючи притулку за кордоном для всіх тих, хто не захоче

тів-би залишатися під радянською владою, а з другого, наказує начальникові свого штабу негайно виробити план евакуації Криму.

Безперечно, Врангель одержав по Деникінові важку спадщину. В усіх галузях і військового, і адміністраційного апарату панували недлад, хаос, анархія. Невелика територія Криму, зовсім до того непідготовлена, була переповнена і армією, і біженцями, і установами. На харчуванні в армії рахувалося 150 тисяч душ, але боєвого елементу з цього всього було якихось 25 тисяч. Та й на цю кількість амуніції, набоїв, зброї й технічного приладдя не вистачало. Бракувало й коней — нічим було запрягти гармати. Флота ке мала жадних запасів угля й шмаровидла; не було ні того, ні другого й на пароплавах; нічим було розвести пари на буксирах, щоби вивести кораблі на рейд. Все було покинуто на Україні, Донщині й Кубані. Військо вийшло з послуху; піяцтво, славоля, грабунки, вбивства стали звичайним явищем у місцях його розташування. Адміністраційний апарат був у стані цілковитої руїни. Фінансів властиво не існувало. Була лише експедиція виготовлення державних паперів, що не встигала друкувати паперові гроші, які день за днем катасрсфічно падали на курсі. З не гби-якою енергією Врангель заходився це все впорядковувати, виступаючи вже не тільки в ролі вітчеля, а й правителя, прибравши це звання на самому початку свєєї діяльності. З царини цієї його діяльності найважливішими є накази: 25 травня 1920 р. про землю й 15 липня 1920 р. про волоське земство.

Наказ про землю робив ставку на „середняка“. Основною його тезою була охорона й затвердження у власність за викуп фактичного землеволодіння, за виключенням тих земель, що у випадках (досить нечисленних і нешироких по обсягу), вказаних у наказі, підлягали повороту попереднім власникам.

Для врангелівського оточення ця земельна реформа була досить радикальна, і як-що він і зміг проголосити її, то лише тому, що був диктатором, що перебрав на себе наказом із 29 березня 1920 р. ч. 2925 всю повноту воєнної й цивільної влади без жадних обмежень. Селянство поставилося до цієї реформи, всупереч твердженням Врангеля, стримано, в багатьох місцях ухилившися від виборів до земельних комісій. Та, властиво, ця реформа й не була проведена в життя. З одного боку, наказ про землю був досить складний для здійснення його в умовах горожанської війни, а з другого, оточення Врангеля, що не мало сили перешкодити оголошенню цього наказу, вжilo всіх заходів, щоби відсунути як-найдалі реалізацію його, сподіваючися, що коли пощастиТЬ іскуни більшевиків, то в земельному питанні все можна буде повернути до старого ладу.

Що-до наказу про волоське самоврядування, то характерною його рисою було усунення від участі в ньому сільської інтелігенції (тільки „демокозаєва“ мали виборче право). Назовні волоське земство, ніби, мало широке право самоврядування. Але через те, що на голову волоського земства перекладалися адміністраційні функції волоського старшини, повітовий начальник, якому підлягав цей голова в межах цих функцій, мав повну можливість упливати й на земську волоську роботу. Але цього селянне не встигли відчути, а мужичий (що-до складу) характер

волосного земства кидався ввічі, і селянство й до цієї врангелівської реформи не виявило гострого негативного відношення.

Властиво цими двома актами й обмежуються успіхи Врангеля з царини його діяльності, яко правителя. В інших галузях її він не визначився ще будь-якими вдалими реформами і, здебільшого, не виходив поза межі повсякденної праці.

Що-до самого адміністративного апарату, то хоч він і поставив собі завдання скоротити його, зробити більше гнучким, еластичним, однаке з того нічого не вийшло, про що в „Записках“ старано нічого не говориться. Чисто зовнішня реперація, і то на горі, в напрямку скорочення, не позбавили цей апарат старого характеру важкої бюрократичної машини, яка до того-ж, не зважаючи на диктаторський режим, мала й свою думку, й свою політику. Представники земельного самоврядування подають диктаторові меморандум про необхідність відродження самоврядування. Врангель категорично обіцяє зробити відповідне розпорядження й на меморандумі власноручно піше „згоден“. Але нижче чорносотенний сенатор Глинка виписує про ту небезпеку, що може постаги в наслідок відновлення „соціалістичних“ земств, і ця резолюція перемагає врангелівську — земських зборів скликано не було.

Другий приклад: при кожній нагоді багато говориться й пишеться про законність, про те, що для влади нема ні правих, ні лівих. Голова уряду Кривошеїн не раз проголошував, що ворог один — це большевики, і проти них він ладний іти і з правими, і з соціалістами. А проте, коли міністр юстиції довідався, що в складі почесних мирових суддів є кілька соціалістів, обіраних ще в 1917 році, негайно їх звільнів. До всього цього слід ще додати, що ввесь адміністраційний апарат був отруєний хороброю страшенною хабарництва.

Не зважаючи на офіційно викинуте гасло — „ліва політика правими руками“, в буденному повсякчасному житті політика ця була що-найчорнішою. Невмиручий дух славнозвісного „Освага“, похованого на Кубані, ширяв над Коїмом. Переважаюча більшість преси, живучи урядовими субсидіями, була виразно чорносотенно-монархічною. Усна агітація, перевопнена злобою й ненавистю до інакомислячих, провадилася в тому-ж напрямі.

На чолі поліції стояв бувший директор ще царського департаменту поліції, Генерал Климович, головним завданням якого була боротьба з большевізмом. Врангель вважає його працю надзвичайно корисною і вбачає близьку її атестацію в радіо, поданому з Севастополя до Москви після евакуації Криму, яке вимагало негайно надіслати „відповідальних“ працівників через те, що таких у Криму не залишилося“.

Але й тут не все було вже так близькуче, як удає Врангель. В органах його контр-розвідки досить було большевицьких агентів, докази чого мала кубанська контр-розвідка, яку ввесь час ці агенти поборювали, ніби за „самостійництво“, одержуючи за це винагороди й похвали начальства. Не вільним був від большевицької агентури навіть самий штаб Врангеля: помічник 2-го Генерал-квартирмайстра, завідуватель політичним відділом полковник Сімінський був большевицьким агентом, що признає й сам Врангель. Та зрештою біля нього самого був тайний

агент в особі генерала Болховітінова, бувшого виконуючого обов'язки військового міністра Кубанського Уряду. Сам Врангель, коли кубанці були ще на кавказько-чорноморському південному бережжі, попереджав їх, що Болховітінов дуже підозрілий щодо служби в большевиків. Але ж, коли Кубанський Уряд позбувся був Болховітінова, то Врангель пригрів його в Криму на амплуа свого неофіційного порадника в усіх військових справах, особливо стратегічно-операційного характеру. Цікаво, що про це він а ні словом не згадує в своїх „Записках“, хоч агентурний характер діяльності Болховітінова на користь большевиків був усталений твердо ще за життя Врангеля, оголошенням споминів одного з кубанських большевиків, В. Чорного. Та, зрештою, згадане совітське радіо мало рацію, бо й Болховітінов не залишався в Криму, а евакуався до Болгарії. Але про те, що витворяла поліція, прикриваючися боротьбою проти „большевізму“, про її розправи з людьми, до нього непричे�тними, про переповнення цими людьми вязниць, про те, що всупереч сферичному благополуччю, на Севастопольській шосі що дня грабували, що в каменоломнях під Керчю сиділи ввесь час червоні, а в горах зелені, котрі загрожували таким значним пунктам, як Феодосія, Євпаторія та Ялта, і котрі набрали такої сили, що з приводу заходів проти них при ставці скликалися наради — про це в „Записках“ або ні слова, або згадується побіжно.

Лише в одній невдачі з царини своєї діяльності, яко правителя, признається Врангель, і то досить затушовано, а саме, що-дня змагань впорядкувати справу фінансів, яка щодня гіршала. За те він вважає за плюс запровадження монополю закордонного експорту. А між тим, як раз саме цей монополь викликав цілу пошестъ зловживань, і ніде не було такого великого хабарництва, як в Управлінні Торгу й Промисловості, а що-до позитивних наслідків, то вони не виправдали найскромніших надій, які покладалися на цей монополь. Характерно для кримських нравів, що навіть такі особи, як Кривошіїн, що був прем'єром Врангелівського Уряду, були членами акційних торговельних підприємств, що одержували концесії на постачання Криму ріжними товарами й експорт хліба. Не меншою за Управління Торгу й Промисловості болячкою, і то теж такою, про яку Врангель мовчить, були всі установи, що переводили реквізіції й постачання армії. Зловживання, що панували в них ще за старого режиму, тепер прибрали гіантських розмірів.

Взагалі, з запіллям, і зокрема військовим, було дуже негаразд. У спадщину від Деникіна Врангель одержав непомірно велике військове запілля з усіма його хоробами. На початку він його скороочував, чистив і лікував, але перемогти не тільки всі його хороби, а бодай одну — гіпертрофію — не зміг.

Офіцерство, що його вигнано з запілля на фронт, умудрялося якось, незабаром, кидати його і діставати нові призначення подалі від фронту. На місце розформованих установ повставали нові. Функціонувала безліч ріжних комісій і підкомісій. Все це крало, брало хабарі, спекулювало й неймовірно зволікало справи, щоб як-найдовше можна було нейти на фронт. Яка була гіпертрофія запілля — досить такого прикладу. Під час евакуації Криму Корніловська дивізія прийшла з фронту в складі

400 осіб, а коли сідала на пароплав, то в ній було вже коло 3,000 душ. Про це все диктатор також мовчить.

В чому йому пощастило, то це прибрести до рук, але й то лише до певної міри, фронтову армію, що була після Новоросійської евакуації в стані повного розкладу. Він дійсно зумів протягом короткого часу надати їй хоч зовнішньо пристойніший вигляд і піднести в її очах авторитет головнокомандуючого.

Цікаві де-які заходи, що вжиті ним у цій царині своєї діяльності. Насамперед він запровадив віддачу під суд на підставі не розпорядження військового начальства, а прокурорського акту обвинувачення. Далі утворив військово-судові комісії з участю представників від селянства, що-правда, тільки з дорадчим голосом. Ці комісії, що пірлягали безпосередньо головному прокуророві, розглядали справи про вбивства, грабунки, розбої, крадіжки, самочинні й незаконні ресвізії та інші незаконні вчинки військових, що кривдили населення. При штабі кожного корпусу була заведена посада воєнно-судового начальника з широкою компетенцією, який підлягав безпосередньо головному воєнно-морському прокуророві. Діяльність контр-розвідки була поставлена під догляд і контроль воєнної прокуратури.

Цікаві також заходи до встановлення ладу й усунення військової сваволі в місцевостях, що їх звільнено від большевиків. При командирах корпусів були цивільні начальники з правами Губернаторів. Підлягаючи, що-до управління своїм районом, безпосередньо командирів корпусу, такий начальник одержував загальні вказівки від міністра внутрішніх справ. При ньому були уповноважені міністерства фінансів, юстиції, постачання й хліборобства.

Та все це виглядало добре лише на папері. Військові начальники з прокуратурою не рахувалися й воєнно-судових комісій не визнавали. Головну ролю відгравали воєнно польові суди, компетенція яких охоплювала майже всі порушення не тільки військових, а й цивільних карних законів. Нічого доброго не дав і інститут корпусних цивільних начальників. Населення місцевостей, що їх звільнювано від большевиків, було фактично „по-за законом“ і стогнало від сваволі й насильства і офіцерства, і салдатчини.

Більше позитивною сторінкою кримської діяльності Врангеля — це були його військові операції, які він, як і в першому томі своїх спогадів, описує досить докладно. У превадженні їх він виявив велику ініціативу та рухливість і не аби-які комбінаторські й маневрені здібності. Що-правда, в значній мірі допомагав йому польсько-український фронт, який для большевиків був головним і приковував до себе переважаючу більшість їхніх збройних сил.

Кульмінаційною точкою його військових успіхів був погром у середині червня в Північній Таврії кінної групи Жлоби, а прикладом неуспіху в умовах, що може саме гарантували успіх, і то як ніколи — десант на Кубань.

Та була у Врангеля й хронічна хорoba в його операціях, соркома всіх його близкучих стратегічних планів, що ввесь час висіла над ним дамокловим мечем, який зрештою впав і поклав кінець його кримській

епонеї—це Кахівський тет-де-тоя у руках червоних, яким Врангелеві не вдалося навіть на короткий час оволодіти, не зважаючи на всі його зусилля. Володіючи Кахівкою, що лежала всього в 70 верстах від Пере-копа, червоні ввесь час загрожували відрізати від кримської бази головні сили Врангеля після того, як вони вийшли з Криму на Північну Таврію, і центром їх став Оріхів (від якого до Чоктарського мосту через Сиваш коло 160 верстов), перешкоджаючи Врангелеві пссуватися далі на північ. А коли він в-ссени, після того, як червоні, підписавши перемиря з Польщею, стали зосереджувати свої сили проти нього, спробував був розбити їх удалим широким маневром на північ від Пере-копу, то вся його операція на самому її початку була зруйнована головним чином фланговою атакою червоних від Кахівки.

Але всі військові операції Врангеля тісно були звязані й переплетені з політикою. З останньою ж у нього не все було гаразд, і це, в значній мірі, неутралізувало наслідки воєнних успіхів і наперед усувало Грунт для належного розвитку й використання їх. Траплялося, що иноді він із кількох операційних планів вибирал той, який обіцяв найбільше сприятливих політичних наслідків, і, зрештою, через це програвав.

Свою політичну діяльність Врангель почав був ніби цілковитим розривом із політикою Деникіна.

„Билися й проти большевиків—казав він у першому свєму інтерв'ю представникам преси—билися й проти українців, і проти Грузії, і проти Азербайджану й лише не вистачало, щоби почали битися проти козаків, що складали половину нашої армії й свєю кровлю на полях боїв злютовали звязок із регулярними частинами. Нарешті, проголосивши єдину, велику й неподільну Росію, прийшли до того, що розєдили всі противбольшевицькі російські сили й поділили Росію на цілу низку ворогуючих між собою утворів. Я бачу до відбудови Росії цілком інший шлях“ *).

„Кілька день тому я склав умову з представниками всіх козацьких військ, яка усталює межи мною й козаками певні взаємовідносини; козацькі краї залишаються самостійними в своєму внутрішньому самоврядуванню, але їхні збройні сили цілком підпорядковуються мені.

„В краях некозацьких я обєднав всю повноту цивільної й воєнної влади без жадних обмежень, при чому я маю намір широко звертатися за допомогою до громадянських сил у випадках, коли доведеться розвязувати питання внутрішнього життя.

„...З ким хочеш,—але за Росію—оце мое гасло“ (ст. 43—44).

*) Тут Врангель, наводячи це інтерв'ю у споминах, викинув, очевидно, щоби „нє развращать“ росіян, цілий ряд „крамольних“ думок, що їх висловлювали у Криму, певно з тактичних міркувань для ріжких самостійників, із якими треба було кокетувати.

„Хай серед хорого тіла, що розкладається,—казав він,—вільно відживають окремі клітини, і обовязок доброго лікаря мусить полягати в обедненні їх, не руйнуючи кожної. Чим більше буде здорових клітин, тим скорше буде припинено процес розкладу“. „Юг Россії“, № 13, 11.IV. 1920).

Але вже навіть з цього інтервю випливає сумнівність розриву з по-літикою Деникіна. Деникіна осуджує за поборкування України, а сам не визнає за нею права навіть на те внутрішнє самоврядування, яке зали-шає козацьким краям. Що-до неї, то, як до некозацького краю, він за-своює собі „всю повноту військової й цивільної влади без жадних обме-жень“. Це так в інтервю. Не ліпше й у дійсності. України, як дер-жавного організму, в нього не існує.

Плануючи вихід із Криму й продовження боротьби проти бульше-виків на чисто українській території та й її силами, він оголосує відо-зву, в якій говорить: „Слухайте, „руssкі“ люди, за що ми боремося: ...за визволення „руssкаго“ народу з-під іга комуністів, бродяг і катар-жників, що дoreшти зруйнували Русь Святую... За те, щоби правдива воля й право панували на Русі; за те, щоби „руssкій“ народ сам обі-брав собі хазяїна. Поможіть мені, „руssкі“ люди врятувати батьків-щину“.

В Криму знаходився певний гурток українських діячів, переважно поміркованих і правих течій української політичної думки. З ними Вран-гель пробував порозумітись *), але з цього нічого не вийшло, бо це були люди, для яких — Україна все-ж таки була державним організмом, а для нього — Малоросією, залюдненою російським населенням. Він ладний був умовлятися відносно неї з Польщею, але не з нею самою; ій — лише октроювання широкої автономії в межах майбутньої російської держави (ст. 86).

Через це уникається всього, щоби говорило про Україну, як про державний організм, який має свій Уряд, свою Армію. Термін „українсь-ка армія“ з'являється в практиці Криму, та й то перед зовнішніми чин-никами (Францією), від яких залежала допомога **), — лише з осени, коли воєнна ситуація для нього погіршала. До того-ж часу Армія У. Н. Р. — це лише один із найбільш значних партизанських відділів під ксмандою Омеляновича-Павленка, що є собі по суті таким-же партизаном, як Махно, Грішин і інші, вся діяльність якого не виходила за межі нападів на транспорти, валки та ешелони червоних. Тут Врангель у стилізації

*) У цих спробах, коли після заключення перемиря на польсько-російсь-кому фронті стало відчуватися наближення катастрофи для Криму, Врангель зайдов був так далеко, що дозволив скликати український з'їзд, на якому при участі його представника генерала Присовського обговорювалося питання про утворення української армії. І. М. Леонтовича він призначив при своєму уряді радником по українських справах, а Присовського поставив на чолі окре-мого управління у справах України і навіть дозволив почати організацію укра-їнських військових частин. Та про це все в „Споминах“ — а ні слова.

**) Між іншим, шукаючи цієї допомоги, Врангель не дуже рахувався з правдою, малюючи і дійсний стан речей, і перспективи. Так, наприклад, у меморандумі з 3 вересня 1920 року до французького уряду він каже, що на фронті у нього 110,000 вояків, тоді як у дійсності їх було всього 33,000, що він і сам визнає (ст. 186). Невдачу Кубанського десанту він змальовує, як тимча-сову зміну планів і, навіть, як успіх; обіцяє, цілком безпідставно для того часу, координацію з чинами Української Армії і згоду з нею та захоплення Донець-кого Басейну й Кубані, хоч в дійсності сам вважав, що „невдача кубанської операції віднімала останню надію одержати допомогу“ за рахунок місцевих засобів і тягla за собою неминучу загибел (ст. 156).

заходить так далеко, що читач, незнайомий із дійсним станом речей, може зробити висновок, що Армія У. Н. Р. (за кваліфікацією Врангеля — один „із найбільш великих партизанських відділів“), була в звязку з Врангелем і одержувала від нього допомогу зброєю, набоями і грішми (ст. 178).

В той-же спосіб трактує Врангель і військову делегацію Армії У. Н. Р., що у відповідь на його заходи навязати стосунки з Українською Армією, на чолі з полковником Литвиненком їздила до Криму *).

Про що говорилося з цією делегацією, і чим розмова кінчилася, — Врангель теж замовчує.

Врангелеві потрібна була не організована українська державна військова сила, а окремі партизани, і він їх старано вишукує й навіть підтримує, як наприклад: Грішина, Процана, Яценка, про що й згадує в „Записках“. Замовчує лише соромливо про своє кокетування з Махном і спробу порозуміння з ним, яку той із приирством відкинув. Це останнє не перешкодило, однак, врангелівським Генералам твердити у відозвах до населення, що з Добромією „за одно й неутомимий Махно, й українські отамани“, а офіційним і офіціозним часописам — містити вигадані „оперативні сводки штабу армії Махна“.

Та обставини все ж вимагали, хоч-не-хоч, рахуватися з ненависною баронові Україною. З позбавленням англійської допомоги треба було шукати іншої, а такою могла бути тільки француза. Французький-же уряд, як повідомляв Маклаков, підпираючи поляків, відкидав можливість анексії ними Наддніпрянщини й міг визнати де факт Україну (ст. 48), а покищо вимагав координування чинів врангелівської армії з операціями польсько-українських військ.

Спочатку Врангель рішуче ухиляється від розмов на тему про політичну умову з Польщею й Україною і погоджується лише на військово-оперативну координацію з їхніми збройними силами, „не торкаючися, до закінчення боротьби, жадних дражливих політичних питань“ (ст. 75). Проте необхідність дістати допомогу французів змусила Врангеля „торкатися й цих питань“, правда в формі обережній, і не називаючи України. З доручення Врангеля Струве повідомляє 7—20 червня голову французького уряду, що Врангель поклав в основу своєї внутрішньої політики між іншим такі принципи: „майбутня організація Росії повинна базуватися на договорі, що його складено між політичними нововитворами, які фактично існують. Які-б не були в майбутньому взаємовідносини різних частин Росії (зараз розділеної), — політична організація їхніх територій і конструкція їх федеративного союзу повинна бути заснована на вільному вияві волі населення через репрезентативні збори, які обираються на демократичних основах“ (ст. 107—108). Але як тільки французи визнали уряд Врангеля де-факто, а Північна Америка висловилася за заховання єдності Росії, Врангель одразу міняє вже ці принципи, і той-же Струве пише, що-правда, „довірітельно“ представників Америки Мак-Колі: „Генерал Врангель не раз заявляє, що його ціль полягає

*) На жаль, цей цікавий момент ще й досі не освітлений в українській мемуаристиці.

в тому, щоби дати можливість російському народові самому вільно виявити свою волю відносно майбутньої форми правління в Росії. Він ще раз підтверджує свій намір створити умови, які дозволять скликання національних зборів..., які б установили форму правління в новій Россії" (ст. 169). Таким чином, ніяких договорів, ніяких репрезентативних зборів, окремих федеруючихся частин уже немає, Єдине національне зібрання, яке диктуватиме свою волю всім народам Россії *).

Отже, всупереч загальній опівії, що Врангель не був таким угартим неділимцем, як Деникін, треба признати, що в цьому відношенню він був не ліпший за останнього, лише менш ригористичний і більш еластичний у тактиці. Це все особливо яскраво виявлялося в козацькому питанні.

Тут він теж проголошує розрив із політикою Деникіна, але його шляхом іде ще далі за нього. 2 квітня (старого стилю) Врангель складає з отаманами Дону, Кубачи, Гереку й Астрахані умову про спільну боротьбу проти більшевиків, згідно з якою до нього переходить вся повнота воєнної влади у відношеннях стратегічного й тактичного вжитку козацьких частин, а також і у відношенню інших питань, звязаних із провадженням військових операцій. Але не пройшло й кілька днів, як він без усякої попередньої розмови з донським отаманом (обмежившись лише, після того, як вже написав наказа, запитанням: „Ви кічого не маєте проти того, що я згадую про вашу згоду“) звільняє донського командарма, генерала Сидорина, начальника його штабу, генерала Кельчевського й Генерал-квартирмайстра Кіслєва за „самостійницький“ дух донського офіційного органа „Донський Вѣстник“ **) і призначає замість Сидорина — Генерала Абрамова. (Трехи пізніше Сидорина й Кельчевського було віддано під суд і засуджено за „бездѣйствіє влади“ на деградацію, позбавлення всіх прав і чотири роки каторги, та Врангель цю кару замінив на звільнення зі служби в дисциплінарному порядкові).

Проходить ще кілька днів, і на цей раз вже кубанського отамана, генерала Букретова, Врангель наказує не випускати з Криму за те, що той під час наради не погодився з ним, відносно зміни старшого командного складу кубанських частин.

Я вже зазначав, як Врангель задивлявся на можливість боротьби з більшевиками, почавши з перших-же днів свого командування гтуватися до евакуації. І разом із тим він пробує (про що в „Споминах“ не згадує) притягти до відповідальності кубанських проводирів за капітуляцію кубанської армії біля кордонів Грузії („за ганебну зраду спрягні відродження Россії“, як то кваліфіковано було Головним Воєнним і Воєнно-

*) Про дійсні позиції Врангеля в українському питанні краще всього свідчить такий факт. Кокетуючи, особливо перед Європою, „непредрѣшенчеством“, він підpirає Моркотуна і його „український національний комітет“, який, на його, Врангеля, думку, можна було використати, як противагу українцям-самостійникам.

**) Ця „самостійність“ зводилася до пропаганди створення Доно Кубано-Терської держави, яка в союзі з Кавказом і Україною, під гаслами: „земля й воля“ та „народня влада на всеросійських установчих зборах“, привела-б до Російської Федеративної Демократичної Республіки.

Морським Прокурором при зарядженні слідства), що сталося, властиво, в наслідок політики Добрармії що-до Кубані, ставлячи їм у вину те, що вони, передбачаючи скорий упадок Криму, не радили перебиратися туди козакам.

Торкаючися самої капітуляції Кубанської армії, історія якої ще й досі як слід не висвітлена, він, добре знаючи, як і що було, продовжує деникінську традицію обзинувачувати в усьому самостійників і Раду, допускається де-яких тверджень, які абсолютно не відповідають дійсності. Він каже, що розпочали переговори з большевиками командуючий кубанською армією генерал Морозів і де-які члени Ради. В дійсності ж розпочати переговори ухвалила нарада вищих військових начальників. Кубанський військовий отаман подався на димісію й передав булаву голові Уряду п. Іванісові не під час капітуляції армії на побережжі, а через чотири тижні в Грузії. Жадного пограбування кубанської скарбниці членами Ради самостійниками не було. А от неділимі і творці „руського дѣла“ генерали Шкура, Покровський і інші дійсно пробували її захопити.

Перші воєнні успіхи після обняття влади, які до певної міри залежали від подій на польсько українському фронті, ослабили евакуаційний настрій Врангеля, і він почав мріяти про те, щоби за допомогою Франції втриматися в Криму, приєднавши до нього північну частину Таврії й південну Херсонщину та Катеринославщину, які служили б економічно-харчовою базою для нього й давали-б для поповнення армії певні контингенти. Але-ж перші експедиції переконали його в тому, що це не те, чого йому було треба. Селяни ні хліба не давали, ні до війська не йшли. Борючися проти ухилення від мобілізації та з дезертирством, Врангель видав наказа про конфіскацію майна родичів дезертирів і втікачів від мобілізації. Наказ цей переводився в життя спеціальними карними заточонами (про що в „Споминах“ не згадується), та все це було ні до чого.

Отже, „единим джерелом поповнення армії, — як каже він, — могли бути ще козацькі краї. Після розвалу армії генерала Деникіна десятки тисяч козаків розійшлися по станицях із кіньми, зброяю й амуніцією. Величезні бойові запаси було кинуто на Північному Кавказі й Донщині. Не зважаючи на те, що на Донщині й на Кавказі протягом кількох років точилася кривава боротьба, ці краї були багатіші місцевими засобами. Відомості нашої розвідки з Кубанщини й Донщини були сприяючі. В цілій низці станиць козаки повставали проти совітської влади“ (ст. 120).

На першому плані, звичайно, стояла Кубань, і Врангель плануве туди організацію десанту. Про його невдачу вже згадувалося вище. Врангель сам каже, що в цій невдачі була значна доля і його вини, яка полягала в тому, що він не ввійшов у подробиці розробки й підготовки операції, доручивши все це генералові Шатілову (ст. 163).

Дійсно дуже зло було розроблено, майже не зачеплено, питання про організаційну технічну підготовку Кубані до зустрічі десанту. Мало було артилерії: 1½, — 2 гармати на тисячу вояків. Зле було підібрано вищий командний склад. Не відповідала умовам і обставинам операції система окремих самостійно-чинних відділів.

Головне-ж, про що Врангель не згадує, це те, що через всю підготовку десанту червоною ниткою проходила політична інтрига, яка мгла на меті віддати Кубань у повне розпорядження Врангеля.

Кубанський уряд, якому належала ідея десанту, знаючи добре населення краю, планував переведення його силами кубанців під гаслом незалежності Кубани. Врангель на початку годився на це, обіцюючи не втрутатися в кубанські справи й обмежиться лише зверхнім воєнним керовництвом, передаючи наявіть всю техніку організації десанту й усі необхідні засоби тому командному складові, який висуне Кубанський уряд. Але незабаром, знайшовши опертя в кубанських русофільських колах, котрі ним субсидувалися через члена Ради Фендрикова, він у рішучий момент все змінює: організацію десанту під гаслом „боротьба за Росію“ переводить через своїх людей; на чолі десанту ставить кубанських неділимів; складає кадри військового й цивільного управління з росіян і слухняних кубанців, на чолі з ненавидженим бувшим отаманом Філімоновим, і вживає заходів, щоби не пустити на Кубань органів законної кубанської влади. А підписавши 4 серпня з отаманами договір, яким гарантував козацьким краям повну незалежність у їхньому внутрішньому устрої й управлінні, висаджує десант на Кубань із тим, щоби, захопивши Катеринодар, обернути її в своє Генерал-Губернаторство.

У наслідок усього цього населення Кубани, яке спочатку радісно вітало десант і тисячами приєднувалося до нього, побачивши, що він несе краї з не що-инше, як продовження деникініади, швидко остигло, і большевики, використавши деякі, не такі вже значні й непоправні помилки військового проводу десанту, швидко зліквідували його.

Ще один приклад щирості Врангеля. В південних гірських повітах Кубани в середині літа вибухло повстання проти большевиків. Добитися для нього у Врангеля серйозної підмоги,крім лантуха нічого не вартих паперових грошей, не можна було акіяк, через те тільки, що Врангель не мав безпосереднього стику з проводом повстання і можливості впливати на нього. У наслідок браку своєчасної допомоги, на прикінці вересня большевики виперли повстанців на берег Чорного моря, біля Грузинського кордону.

Виконуючий обов'язки отамана п. Іваніс вимагає негайної допомоги й сам лагодиться іхати туди. Але Врангелеві зі зрозумілих причин не хочеться цього, і він наперед міноносцем висилає Генерала Шатілова, „дабы установить связь с повстанцами“, а відізд Іваніса з набоями й харчами затримує, і коли той нарешті прибуває туди, то застає ситуацію, яка усуває всяку можливість продовження боротьби з большевиками; залишилося лише якось рятувати вже не справу, а самих повстанців. Цю затримку Врангель пояснює штурмом. Але в дійсності вона була викликана, з одного боку, бажанням Врангеля, щоби Шатілов перший прибув до повстанців, а з другого, стараннями кубанських русофілів, що планували на банкеті, якого малося влаштовати на честь Моркотуна, — змусити ненависного ім самостійника Іваніса висловитися за єдину-неділому (чого, до речі, вони не діждалися). Штурм захопив транспорт уже в морі, і хоч Врангель і хвалиться, що надіслав ним і набої, і харчі, але всього цього було так мало навантажено, що вага його

ледве перевищувала нормальний баласт пустого пароплаву, що й виявився під час штурму.

Між іншим, слід зазначити, що з-за Кубані червоне командування в критичний момент не змогло належно підперти свій західній польсько-український фронт. А. Голубев, в книжці „Врангелевські десанти на Кубані“ (Гос. изд. Ленінград 1929), каже: „десантна операція Врангеля на Кубань займає найвидніше місце в цілій літній кампанії 1920 року. Для червоної армії вона об'єктивно виявилася найбільш важливим відтинком із усіх існувавших тоді фронтів... Кількістю зосереджених на ньому червоних сил, він залишив позаду решту фронтів і зокрема найважливіший у той час західній“. Далі, навівши цифри, які говорять, що в другій половині серпня, після поражки під Варшавою, на західному фронті було 40,000 червоних вояків, на Кримському 45,000, а на Кубанському 51,991, з котрих 26,977 було взято з резервів фронту й головного командування, і зазначивши, що на Кубань було надіслано деякі частини, що призначалися на польський фронт, — резумує: „Як-що взяти під увагу, що на західному фронті в цей період було кинуто значно менше резервів, ніж на противодесантному, то стає цілком очевидним уплив цієї операції, як і взагалі активності Врангеля, на нашу боротьбу з Польщею“.

Дуже багато цікавих моментів зі своїх взаємовідносин із козаками, зокрема з Кубанцями, Врангель старанно замовчує. Хоча-б, наприклад, історію складення з отаманами й урядами Дону, Кубани, Тереку й Астрахані так званої Севастопольської угоди, яка йому була потрібна для осягнення визнання Францією його уряду *).

В загалі треба сказати, що й другий том „Споминів“ Врангеля, та-кож як і перший, цінний головним чином тим фактичним матеріалом, який подається про воєнні операції, вимагаючи однак великої обережності там, де він торкається питань політичних. Тут багато нещирості, перекручування, і то все такого характеру, що нідає всій політичній філіономії автора риси якоїсь несолідності, несталості **).

Ті, хто знову близче вдачу Врангеля, називали його „корнетом“, і дійсно якимсь „корнетом“ пройшов він через певну фазу революційної

*) Між іншим, твердження Врангеля, що виконуючий обовязки кубанського отамана п. Іваніс сидів у Грузії й прибув до Криму після визнання Францією Кримського уряду просити в нього дозволу скликати Краєву Раду *) — не відповідає дійсності. Пан Іваніс після капітуляції на початку травня Кубанської армії військовий був до Криму, звідкіль прибув до Грузії в кінці травня, а на початку липня знову був у Криму, де й залишився до кінця вересня.

**) Хоча ті ж самі риси й що-до бойової мемуаристики в праці, головним чином, проєктування операцій та змагання поставити на своєму в переведенні та висвітленні Іх, цілком слушно зазначає у Врангеля і генерал Деникін у статті „Мой отвѣт“ (о воспоминаннях ген. П. Н. Врангеля—Иллюстрированная Россия № № 22—24 1930 г.).

*) Ходило про скликання не Ради, а наради її членів, бо кворума за кордонами Кубані не було. І просилося не про дозвіл на це, а про гарантію недоторканості членам Ради, що перебували в Тифлісі й займали виразно ворожу позицію, що-до Врангеля і його політики.

боротьби, приступаючи з „удалю“ корнета до великих і складних соціальних та національних питань, що їх висунула російська революція.

Честолюбивий, енергійний, захоплений жадобою влади, що ввесь час вабила його й підштовхувала на конкуренцію з Деникіним, — Врангель швидко відмовляється від цілком правильно усвідомленої думки про неможливість боротися проти червоної Москви, спираючися на один Крим, та необхідність своєчасно евакуувати його. Він пробує продовжити боротьбу, підбадьорений успіхами під час сперацій, що мали, властиво, завданням лише прикрити Крим на час підготовки його евакуації. Захопившись цією думкою, він, викинувши гасло, „хоч із чортом, але за Росію й проти большевиків“, і ховаючи свої дійсні переконання,— намагається всім додогдити: з республіканцями Врангель республіканець, з монархістами — монархіст, із централістами побивається над єдиною неділимою, а з федералістами мріє про федерацію. Тільки з самостійниками він ніяк не міг знайти спільноти мови, хоч і в цьому проголошував розрив із деникінською політикою, і за це доля помстилася на ньому. Чи то тут його зраджувала еластичність і певна безпринциповість, чи перешкоджало оточення, яке по суті було не ліпше за деникінське, а то навіть і гірше,— але й він, як і його попередник, посновувся на фатальному для них, як для росіян, національному, стисліше українському, питанні не зрозумівши, що для всякого „собірателя землі русской“, який починає цю справу з півдня й хоче перевести її силами України,— остання, не зважаючи ні на які його здібності, ні на які його успіхи, може бути тільки могилою його починів і „карери новітнього Івана Калити“.

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ.

Гетьманщина.

(Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована Історія України 1917 — 1923 р. р. II том. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Ужгород 1930 р. 424 стор. (LXXXVI. Ціна 2,25 зм. дол.).

Не можна не вітати від широго серця появу II тому історії України п. професора Дорошенка.

Кожна праця, що має ту або ту добу боротьби України за її державність, є вже цінна сама по собі, як історичний матеріал, хоч-би й не було в ній суттєвого об'єктивізму.

Надзвичайно цінна повинна бути тому історія гетьманщини, цієї цікавої доби відродження України, яку висвітлює, й на підставі архівних матеріалів, і на підставі власних спогадів людина, що перебувала в гущавині всіх подій цієї доби, як міністр закордонних справ протягом майже всього гетьманату.

Шановний автор підкреслює, що хоча за останніх десять років з'явилося немало різних споминів і записок про період гетьманщини, але здебільшого їх писали люди, ворожі до гетьманства, зі спеціальною метою його понизити та зогидити — „тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому зеркалі“ (стор. 4).

Як відомо, різні бувають „криві зеркала“, в одних люди вбачають себе надзвичайно зменшеними, а в інших значно збільшеними.

Історія-ж безумовно не визнає жадних кривих зеркал, людські постаті, події повинні відбиватися в ній такими, якими вони й були в дійсності, ані зменшеними, ані збільшеними. Далі, шановний автор, хоч сам і зазначає, що він не може претендувати на „повний і всесторонній образ подій“, що багато сторінок описаної від нього доби освітлено „дуже неповно й може навіть не зовсім точно“, що не міг він „холодно, безстороннє“ змалювати цю добу, всеаки покладає надію, що ця книга допоможе „пролити світло правди на той період, який при всіх його помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчості

в сфері політичного, економічного й культурно-освітнього будівництва" (стор. 4).

Тоб-то періодом набільшого виявлення, як-що порівнювати цей період із іншими періодами існування, очевидачки, самостійної України, а таких періодів, як відомо, було всього три: період Центральної Ради від проголошення самостійності України, період гетьманату й період Директорії.

З них період Центральної Ради, який треба, безумовно, починати лише з часів повернення її до Києва, тягнувся неповні 2 місяці, причому й на цей період припадало відвоювання частини території від більшевицької навали; період гетьманату тягнувся сім із половиною місяців; причому з них шість із половиною місяців припадало на цілком мирні часи існування держави за охороною наймогутнішого, хоч і чужого війська, і період Директорії, який, можна вважати, тягнувся лише місяць, бо вже в другій половині січня 1919 року більшевики захопили частину Лівобережжя, а незабаром і саму столицю Держави, і який період абсолютно не можна вважати за мирний. Отже з цих трьох періодів гетьманат, що був незрівняно довший за інші періоди, на думку шановного автора й був періодом найбільшого виявлення української творчости.

Перш за все, з приводу де-якого непорозуміння, яке може заявуватися тим, що автор цих рядків лише де-кілька місяців, як опинився на еміграції й тому, цілком зрозуміло, не є au courant усіх політичних подій української еміграції різних її напрямків.

Шановний пан професор наприкінці своєї передмови висловлює свою подяку за заподіяну йому допомогу під час писання цієї праці багатьом особам і по першому плані „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“ (стор. 4).

Але-ж усім, здається, добре відомо, що ще 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський офіційно зрікся гетьманства.

Зазначено це й в „історії“ пана професора на сторін. 424.

Оскільки-ж памятаємо ще засади Державного Права, обрання на Голову Держави є акт двохсторонній, а саме: з одного боку яскраво виявлена воля народу, що обирає, і з другого—згода особи, що її обирають.

Щоби зріктися влади, досить однієї ясно виказаної волі Голови Держави, але як-що-б колишній Голова Держави побажав знову привернути до себе свою колишню владу, то тут однієї його волі замало, він уже є цілком приватна особа, треба знову ще й волі народу з цього приводу, яка мусить бути цілком яскраво виявлена.

Звичайно трапляються щасливі coups d'état, але це вже не теорія, а практика.

І там, на Великій Україні щось не було чути, щоби народ український, який не заперечував свого часу зрешенню гетьмана Павла Скоропадського, знову обрав-би кого-небудь на гетьмана. Ось чому ніби-то й незрозуміло, як шановний автор може дякувати „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“, коли п. Ско-

ропадський зрікся гетьманства ще 11 років тому, хоч може й „на швидку руку“, як зазначає шановний автор на сторінці 424.

Але перейдемо до самої книги. Уесь період, по повороті Центральної Ради до Києва, тоб-то з початку березня до кінця квітня 1918 року—неповні 2 місяці,—шановний автор характеризує, як політику утопій і безсиля. У цій характеристиці безумовно є велика доля правди, але забуває шановний автор додати, що це-ж був організаційний період творення Самостійної Держави, по революції по першій українсько-російській війні, коли вся територія Держави, що її будувалося цілком наново, була охоплена вогнем національної й соціальної боротьби, коли величезне море збаламученого сорокамільйонового народу фізично ще не мало змоги заспокоїтися, ввійти до своїх берегів.

І не зважаючи на це, де-шо-ж було зроблено, апарат міністерств, центральних інституцій, губерніяльних, а почасти й повітових установ, було утворено, утворено цілком наново й досить незле, бо гетьманський уряд, уряд бюрократичний, цілком із нього скористувався, а дальші, за часів гетьмана, зміни в цьому апараті провадилися вже в усякому разі не через його непрацездатність. Здоровий державний розум безумовно брав гору над „політичною утопією“, й переворот або, краще сказати, зміна була-б все однаково неминуча.

Надалі шановний автор у II розділі своєї книги під назвою: „П. П. Скоропадський. Підготовка державного перевороту й встановлення гетьманства“ має на увазі зробити теж свого роду підготовку й довести читачам, що постать Павла Скоропадського була цілком відповідною кандидатурою на Гетьмана України.

Здається нам тільки, що не зовсім „точно“ маює шановний автор постать Гетьмана Івана Скоропадського, предка останнього гетьмана України, пробуючи зробити з неї, хоч і опортуніста, але все-таки свідомого значного українського патріота. Шаковний автор зазначає, що Іван Скоропадський був все-таки вірний тодішнім змаганням і ідеалам української старшини (стор. 22).

Але якої старшини? Тієї, що її змагання були як-найбільше загарбати собі нерухомого та рухомого майна та багатіти на теплих посадах за московською окупацією, що її ідеал був лише власний, особистий добробут, а не добро Батьківщини?

Звичайно може й трудно вимагати чогось іншого за часів панування реакції, такої завжди природньої по невдалому повстанні, але-ж все-таки „точніше“ було-б дотримуватися природніших фарб, малюючи Гетьмана Івана Скоропадського, абсолютно безколюрову історичну постать, що його, як і пані гетьманову, досить яскраво висвітлено вже в народніх піснях та прислівях, в літературі та історії.

Безумовно ця політична безколюровість Гетьмана Івана Скоропадського не може мати жадного відношення до характеристики його потомка, тим більше не прямого. І не можна не погодитися

з шановним автором, що родина Скоропадських або більша частина її відограла де-яку роль в життю України.

У бібліотеці покійного нашого батька Олександра Лазаревського переховувалося надзвичайно цікаве листування тітки пана Павла Скоропадського Єлісавети з Григорієм Милорадовичем (тоді ще не графом, а лише Грицем), де дуже яскраво висвітлено було постать цієї української патріотки, що надзвичайно захоплювалася українським історичним романтизмом і була як-що до тих часів досить ярою, може й своєрідною, українською самостійницею. Там-же зберегалося листування Василя Горленка, де була досить прихильна характеристика Павла Скоропадського, тоді ще молодого старшини. Небіжчик Василь Горленко доводив Олександрові Лазаревському, людині іноді може занадто демократичній, що Павло Скоропадський, не зважаючи на своє аристократичне походження, багатство, військову службу, дійсно широко цікавиться старою Україною, й покійний наш батько кінець кінцем змушені були з цим погодитись.

На жаль, це все загинуло за часів бурхливих років.

Описуючи постать п. Павла Скоропадського, шановний автор зазначає, що ще 1917 року він придбав собі велику популярність у „національно настроєних військових українських колах“. Але не зовсім це доводить так, як годилося історикові.

Наприклад, зазначаючи в своїй „історії України“, що ще 1917 року Центральна Рада й генеральний секретаріят побоювалися цієї популярності п. Павла Скоропадського, побоювалися, що він зробиться гетьманом (стор. 27), — шановний пан професор Дмитро Дорошенко, щоби довести це, тільки всього посилається на книгу Д. Дорошенка „Мої спомини з недавнього минулого“, кн. II, стор. 46, не наводячи доказів своїх тверджень.

Як-що-ж ми, гадаючи знайти які-небудь документальні дані, звернемося до цього первісного джерела, то там можемо прочитати: „Коли я... спітав у розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар відповів мені: „боїмось, що він скоче стати гетьманом!“ Це саме я чув і від інших, у тім числі й від Петлюри“. Оце й усе. Ми не бажаємо заперечувати популярності п. Павла Скоропадського, але все-таки дозволяємо собі поставитися з де-яким сумнівом до „національних“ настроїв цих військових кол, бо здавалося-б, чого-ж краще було, як під час перевороту та й потім спиратися на ці національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, а інші користуватися послугами росіян офіцерів, та засновувати для цього особливу організацію, „яка в основу своєї діяльності поклада компроміс у соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах нешкідливих для державної сили й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягнення цих верств до культурної й державної роботи“, тоб-то так звану „Українську Народну Громаду“ (стор. 29).

Але організацію цю-ж було утворено й наприкінці березня 1918 року, як зазначає шановний автор, у думках провідників цієї

організації вже склався твердий погляд, що тільки сильна диктаторська влада в руках однієї людини може вивести Україну з безладдя й анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма Гетьманства, а найвідповіднішим кандидатом до тієї влади був П. П. Скоропадський (стор. 29).

Може й дійсно ці рядки мають рацію, відповідаючи тодішньому справжньому станові річей на Україні, може дійсно з історичного погляду не можна заперечувати й проти такої вихідної точки, її проти самої кандидатури Павла Скоропадського, але-ж із кого складалася ця Українська Громада, хто були її провідники? Чи це дійсно були щирі українські народні патріоти, може й правішого напрямку, що бажали вивести батьківщину з безладдя?... Хто були ці „українці“, що вже від себе повинні були „повільно притягати русифіковані культурні верстви українського громадянства до культурної й державної української роботи“?

Ці українці були, за переліком самого шановного автора, Сахно-Устимович, Гижицький, Пащевський, князь Кочубей, Воронович і Любинський (стор. 29). До них шановний автор забув додати ще Олександра Вишневського, який відограв не малу роль в підготовленню перевороту.

Але треба безумовно раніше умовитися, кого мусимо вважати за українців у цілковитому розумінні цього слова, чи для цього досить одного походження з України та може ще українського прізвища, чи може ще чогось треба?

Бо тоді за українців у нас підуть і Василь Шульгин з „Кіевлянина“, й Піхно, й Савенко... Так хто-ж це були перелічені вище особи?

Сахно-Устимович, людина не тільки мало, як назначає шановний автор (стор. 54), але й зовсім не відома серед національних українських кругів; М. Гижицький, великий землемір-домовласник, людина відома в Київі не тільки за ворожість до всього українства, але навіть за справжнього, як то кажуть, україножера.

Князь В. Кочубей, сам теж один із претендентів на гетьманську булаву, величезний землевласник, колишній помішник міністра імператорського двору за царських часів.

В. Воронович, великий землевласник, колишній Басарабський губернатор за царських часів.

Любинський, власник у Київі бактеріологічного кабінету, колишній радний Київської міської Думи, добре відомий у Київі за дореволюційних часів за чорносотенця, вороже настроєного до українства.

Олександр Вишневський, із заможніх землевласників на Сквирщині, колишній член Губерніяльного Правління в Київі, а потім член одного з губерніяльних „присутствій“ у Вільні, людина, що завжди ставилася до України, як „Малоросії“ і „Юго-Западного краю“.

І лише Іван Пащевський цілком відрізняється від інших. Син священика, колишній семінарист, закінчивши правничий факультет,

він до революції розпочав працювати в судовій офіції, а за часів Центральної Ради—урядовцем у міністерстві судових справ; це був дійсно щирий українець у хорошому розумінні цих слів.

Людина надзвичайно працездатна, він виконував усю чорму роботу в громаді, а крім того потрібої хвилини його завжди висували вперед, як справжнього українця, що в своїй особі мав втілювати „українські національні круги“, правда, зараз-же й відсовуючи назад.

Цікаво відмітити долю членів цієї громади, зараз-же по перевороті: князь Кочубей, що вважав себе в жадному разі за не гіршого від Павла Скоропадського, зрозуміло, подяки не потрібував, задоволивши цілком поверненням собі всіх своїх численних маєтків.

Сахно-Устимовича було призначено на першого голову Ради Міністрів, а потім на Директора Департаменту кіннозаводства міністерства земельних справ.

Гижицького було призначено на державного секретаря, Вороновича й Вишневського на товаришів міністра внутрішніх справ.

І тільки Пащевського, людину, що й зробила багато, й що давала свою відданість під час перевороту, залишено було на призволяще. Чи не тому, що це був справжній українець?

І вже не гетьманці влаштували його за помішника прокуратора Київського Військового Суду.

Але на це все можуть нам заперечити, що зазначені люди до перевороту не мали змоги виявити свою відданість до України й довели це вже потім. Побачимо.

Далі в книзі йде мова про те, як німецьке командування вирішило підтримати гетьманський переворот і як підтримувало його.

Правда, шановний автор домагається довести, що німецьке командування ніби-то тримало, так-би мовити, дружній невтралітет і що, як логічний висновок із цього, ввесь переворот виконала лише українська народня громада. Але всім-же добре відома роль німецького командування й німецьких багнетів наприкінці квітня 1918 року в Київі.

24 квітня 1918 року відбулося перше побачення П. Скоропадського з генералом Гренером. Німецьке командування вирішило на певних умовах підтримати заведення нового ладу державного на Україні (стор. 31).

А вже 25 квітня фельдмаршал Айхгорн видав свого знаменитого наказа про заведення на Україні німецьких польових судів, яким, між іншим, мали підлягати всі вчинки проти громадського порядку (стор. 32); в ніч на 27 квітня німецьке військо обеззброїло першу дивізію синьожупанників, майже єдине регулярне українське військо в Київі (стор. 33); 28 квітня німецьке-же військо під час засідання Центральної Ради провело відомі арешти представників влади на Україні, — дискредитуючи тодішню українську владу, а 29 квітня союз земельних власників, утворення якого, між іншим, шановний автор, на жаль, у своїй „історії“ зовсім обминає, і який

складався, як відомо, з великих земельних власників на Україні, що мали занадто мало спільногого з українством,— розпочав свій зізд (стор. 35).

Німці, що, керуючись наказом із дня 25 квітня, не дозволяли жадних прилюдних зборів у Київі, проте дозволили зібратись де-кільком тисячам учасників зізду земельних власників.

Невтралітет, як бачимо, безмірно більший, ніж лише дружній.

Цікаво відмітити таких членів президії цього зізду, як зазначеній вже вище Воронович (голова зізду), Гуляницький, Базарський, Ракович, Люц, Висоцький, Бродський, князь Голіцин (стор. 35), мабуть всі вони не так цікавилися „початком творчої діяльності українського народу, зміцненням його державності“, як урятуванням своїх лятифундій на терені України.

Не будемо зупинятися на самому проголошенні гетьманства й обранні гетьмана в будинку цирку Кругикова, де на даху стояли німецькі кулемети, вважаємо лише за потрібне навести одну цитату з „історії“ з приводу цього.

„Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одне з імпозантніших у цілій нашій історії, як-що пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Всі вони були обрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської. Але ці сили були значно менше невтральні й більші впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулися придалеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній односудинності й ентузіазмі“ (стор. 38).

Хай читач уже сам судить за „точність“ цих рядків та за те, чи не відбито зазначених подій в одному з кривих зеркал.

Отже союз земельних власників обрав на гетьмана України Павла Скоропадського.

Далі шановний автор підкреслює, що жадні політичні угрупування на Україні не ставили опору гетьманському переворотові, доводячи цим його популярність і непопулярність Центральної Ради. Що Центральна Рада за тих часів значно втратила свій попередній престиж серед багатьох кол, це не підлягає сумніву, але й не легко було ставити опір переворотові, виконаному за підтримкою всемогутніх німецьких багнетів.

Висловує шановний автор ще таку парадоксальну, на його погляд, думку, що гетьмана з самого початку підтримували настроєні не національно верстви: Союз землевласників і протофіс — обєднання промисловості, торговлі, фінансів і сільського господарства— (цикаво було-б до речі запитати, а де поділися національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, що за них раніше згадував шановний автор?), національна-ж українська інтелігенція, соціалістична демократія й „розпропаговані“ (стор. 47)

від неї кола селянства та робітництва не тільки не підтримували гетьмана, але навіть ставилися до нього вороже.

„В той час, коли тисячі хліборобів, промисловців, торговельників виступали на зіздах, як українці і в ім'я інтересів України, жменька Соціалістичної інтелігенції тільки собі самій присвоювала монополію представляти українське громадянство (що ніби-то не прихильно ставилося до обрання гетьмана) й цілий український народ“ (стор. 59).

Боїмось, чи не скористувався й тут шановний автор трохи з кривих зеркал та може й з обох разом.

Через цілу низку історичних причин на Україні наприкінці російського панування майже не залишилося ані національної аристократії, ані національної великої буржуазії, майже всі нащадки старих українських родів, велиki землевласники були зросійщені ледве чи не на всі 100 відсотків, і тому цілком зрозуміло, що коли вибухнула українська національна революція, то перед у ній взяли суто-національні-українські: інтелігенція, соціалістична демократія й „розвантажене“ селянство.

Як вони діяли, це вже інша річ, але-ж ці таки елементи утворили самостійну Україну, і ось коли на Україні скоївся гетьманський переворот, коли його фактично заподіяла чужа озброєна сила, коли найголовнішу участь у цьому перевороті взяли зовсім чужі українству елементи, коли на гетьмана було поставлено Павла Скоропадського—а хто був Павло Скоропадський для тодішніх широких українських верств? Людина відома лише зі свого історичного прізвища, великий пан, аристократ, придворний царський генерал—то цілком зрозуміло, що всі ці суто-національні українські верстви в кращому випадкові мусили поставитися з де-яким недовір'ям до новообраного гетьмана, придивитися до нього, обізнатися з ним.

Ця „жменька“, що на собі виносила ставлення царського режиму до української інтелігенції, демократії, селянства, що багатома роками свого життя вистраждало для себе розуміння слів „українське“, „Українська Держава“, цілком зрозуміло, навіть подивившись із потребою перевороту, мала підстави побоюватися мало знайомої, непевної постати гетьмана, не кажемо вже за тих, хто в самому гетьманаті вбачав посягнення на здобутки революції.

А хто-ж був гетьман для цих великих землевласників, великих промисловців, торговельників? Усім ім добре відомий, із багатома навіть поріднених, для де-яких Павлусь, для де-яких Павло, для більшості Павел Петрович. Добрий товариш, добрий однополчанин, чудесна людина, світи його імператорської величності, командир свого часу найкращого гвардійського полку, власник величезних маєтків. Для всіх них гетьманство, Українська Держава були не то якась гра в шаради з передягненням, не то аматорська вистава, яку влаштовував іхній загальний добрий знайомий Павло Петрович. Але ця, на їх погляд, оперета врятувала їм їхні маєтки, їхні капітали, продовжувала можливості безтурботного існування на Україні, де так добре можна було харчуватися, навіть давала

добрі гроші—платню за виконання тих або тих обовязків у державі Павла Петровича, а водночас тут-же можна було цілком безпечно дочекатися падіння большевиків і повернутися до Петрограду вже зі стажем державних діячів, а може, як кандидати до „справжніх“ вже міністеріальних тек.

Як-же не погодитися на де-яке перефарбування протягом певного часу, як не дякувати гостинному господареві, як не визнавати його „тисячами“ всім цим землевласникам, торговельникам, промисловцям. Не даром цей самий „протофіс“ мав піднести панові Гетьманові дорогоцінну булаву!

І посунулися на Україну „урядовці, вchorашні великі люди, поміщики, земські діячі й просто цивільні, посунулися військові, що бажаючи служити Росії, як із патріотизму, так і з бажання заробити на хліб щоденний, не мали куди йти, щоб не дійти конфлікту з власним сумлінням.

Таким людям я казав, що, служачи гетьманові, вони без жадного сумніву служать Росії, й вони, огледівшись, звичайно й уступали на службу до гетьманського уряду, хоча де-хто з них і вважав для себе за непереборну перешкоду вимогу розмовляти й писати українською „мовою“ пана Грушевського, що, правда, вимагалось, але дуже зле виконувалося через незнання цієї мови по всіх урядових установах України“.

Це цитата — дуже характерна — зі спогадів одного з членів імператорської російської родини, герцога Лейхтенберга, що тежуважав через свої дружні стосунки з п. П. Скоропадським, а вони були й свояки, й колись одного полку, за цілком добре мешкати у Київі („Архів русской революції“ т. VIII стр. 167).

Страшенно дивується шановний автор такому недовіррю до гетьмана з боку націоналістичних українських кругів. Яких-же заходів уживав гетьман, щоб усунути це недовірря?

Микола Василенко, що його було призначено 30 квітня 1918 р. на другого голову Ради Міністрів гетьманського уряду, не знайшов нічого кращого, як дати перше інтервю не в українській пресі, а в газеті „Кіевская Мисль“, газеті яскраво ворожій до всього українства. В ньому він, між іншим, підкреслив, що „в основу діяльності нового кабінету має бути положене національне відродження України, але очевидчаки без тих крайностей, які-б дражнили населення, шкодили-б правильному розвиткові національного життя й викликали-б неохоту до українства серед інших національностей“ (стор. 54). А це-ж була до де-якої міри не чужа людина для українського громадянства!

А пані Софія Глінкова, дочка відомого українського діяча Василя Тарновського, що була за господиню майже на першому прийомі нового гетьмана на розговинах у ніч під Великден, заспокоювала потім усіх знайомих, що „з українцями тепер особенно церемониться не будут“.

Це були безумовно жіночі пльотки, але їх-же чули й ці самі „українці“.

Шановний автор уживає заходів довести, що українські громадські діячі національного напрямку відмовлялися працювати в гетьманському уряді. Таку „пропозицію“ — каже він — було зроблено Д. Дорошенкові, К. Мацієвичеві, Ол. Шульгинові, Ол. Лотоцькому, але з них згодився один тільки Д. Дорошенко“ (стор. 60).

Цим твердженням робиться певне враження цілковито безпідставної неохоти українських громадських діячів національного напрямку працювати в як не як Українській Державі, але до цього слід було-б додати, що Ол. Шульгин пішов-же працювати на посаду українського посла в Болгарії. Що-до Ол. Лотоцького, то він навіть не одержав Лизогубових телеграм із пропозицією працювати в уряді (Дм. Дорошенко. „Мої спомини про недавне минуле“ ч. II стор. 90), а К. Мацієвич обумовлював свій уступ до кабінету провадженням певних аграрних реформ, на що уряд не погодився.

Не вважає за потрібне додати сюди шановний автор і те, що де-яким відомим українським діячам національного напрямку, які погоджувалися працювати в гетьманському урядові, пропонували посади непорівняно нижчі за надані „українським громадським діячам не національного напрямку“, так було, наприклад, із Миколою Міхновським, який не погодився на запропоновану йому посаду урядовця для доручень (Дм. Дорошенко. „Мої спомини“ ч. II стор. 90), далі на тій-же сторінці автор цитованих споминів зазначає, що це зробило на нього враження, ніби-то особиста амбіція не дозволяє землякам брати посади нижчі за міністерську, а ще далі автор розповідає, що вже він сам аж двічі відмовився від запропонованої йому посади товариша міністра закордонних справ, поки йому не була запропонована посада керівничого цього міністерства.

І ось 3-го травня остаточно був складений кабінет міністрів в Українській Державі.

Подаючи коротенькі біографічні відомості за кожного з членів кабінету, шановний автор влевнений, що ці відомості покажуть, чи справді ці всі люди — „абсолютно чужі для України й ворожі українству“, як закидували їм тоді українські націоналістичні кола. Отже, не зайве буде зупинитися на цих людях і на їхній діяльності.

Третій, протягом чотирьох днів, Голова Ради Міністрів і спочатку міністр внутрішніх справ Федір Лизогуб. На першому плані звичайно його історичне українське походження. Як відомо, рідний брат його був свого часу покараний на горло за свою антиурядову діяльність; проте це не стало на перешкоді панові Лизогубові за часів царату бути й маршалом, і головою губерніяльної земської управи, і членом ради при Кавказькому Намісникові й провадити цілком уже урядову діяльність, навіть дбаючи за українську культуру за часів перебування в Полтаві.

Як приклад „українофільства“ пана Лизогуба наводиться те, що літом 1909 року за часів „ювілейних свят“ (Полтавської перемоги, а були це дійсно ювілейні свята для російського уряду й росіян і сумні, жалібні для кожного свідомого українця), він зустрічав

царя Миколу II в Полтавському земському будинкові й навіть, по-за офіційною програмою церемоніялу, давав цареві пояснення, чому в будинкові скрізь українські написи (стор. 62).

Дійсно навіть смішило було вимагати за тих часів від п. Лизогуба національної свідомості.

Не знайшов-же нічого кращого пан Петро Дорошенко, що за часів Гетьмана стояв на чолі головної управи мистецтв, як піднести цареві Миколі II під час його перебування в Чернігові 1910 року келих гетьмана Петра Дорошенка, що переховувається в його роді.

Так оцей самий пан Федір Лизогуб, що давав пояснення з приводу українських написів у земському будинкові, коли в травні 1918 року до нього, як до міністра президента, заявився в одній службовій справі представник військової прокураторії й звернувся до нього українською мовою, просив правда, дуже ввічливо пере-прошуочи, розмовляти з ним московською мовою, бо української він ще не навчився й не розуміє.

Але за часів гетьмана Павла Скоропадського, що в резолюціях на проханнях на своє ім'я писав власною рукою українською мовою лише два слова „Павло Скоропадський“, міністр президент п. Федір Лизогуб був може ще не з гірших, хоч і каже за нього в своїх спогадах помічник державного секретаря в його-ж кабінеті М. Могилянський, що це був „руський чоловік до мозга костей“ (стор. 93 його спогадів).

Як відомо, надалі теку Міністра Внутрішніх Справ тримали: Ігор Кістяковський та Віктор Рейнбот.

Ігор Кістяковський, ніби-то й доброго українського походження, але немає правил без винятку, не всяке прислівя справдується, іноді яблуко й далеко від яблуні впадає.

І сумна роля цього міністра внутрішніх справ у першому кабінеті Лизогуба, людини безумовно розумної, працездатної, добре відома й памятна на Україні.

Варт згадати, як охоче пішла ця людина, що, здається, дивилася на себе, як на другого Столипіна, керувати Міністерством Внутрішніх-же Справ до 14 листопада 1918 року, по оголошенні курса на єдину неподільну Росію!

Друзів можна піznати в нещасті, каже інше прислівя, і за часів того нещастя, тих зліднів, що охопили пізніше Україну, Ігор Кістяковський цілком недвозначно виявив себе, чи є він друг України.

Зайве здавалося-б що-небудь казати за німця Рейнбота, колишнього голову Петроградського Окружного Суду за найреакційніших останніх часів царату, який по зміні української орієнтації взяв теку міністра юстиції в кабінеті Гербеля.

Цьому петроградцеві не могла бути байдужою доля України лиш тому, що це був терен для відновлення колишньої великої Росії, житниці цієї могутньої Росії.

Такі то були люди, що стояли на чолі найвідповідальнішого міністерства, що творили політику на Україні за часів гетьманату.

На посаді товаришів міністрів „чисто ділові й фахові було запрошено відповідних людей із досвідом і стажем по роботі в своєму фаху, але таких, що своїм походженням або діяльністю були звязані з Україною й добре ознайомлені з її життям та потребами“ (стор. 66).

Першу скрипку відіграв поміж них колишній царський губернатор Михайло Воронович. І за нього, і за товаришів міністра Оле ксандра Вишневського й Віктора Рейнбота вже довелося згадувати.

Дійсно, і п. Віктор Куллябко-Корецький, великий землевласник із Полтавщини, — п. Микола Савицький, великий землевласник із Чернігівщини (що-правда лише протягом місяця вважав за можливе перебування на цій посаді) й п. Сергій Варун-Секрет, великий землевласник із Херсонщини, колишній член Державної Думи правого напрямку — всі вони були звязані з Україною, всі вони мали тут чималі маєтки, але хто-небудь із них чи вважав себе за українця не тоді, коли за це навіть добре платили, а тоді, коли це вже на вітві було небезпечно?

Усі ці добродії зникли з українського політичного обрію, скоро насилися на Україну хмари.

З директорів департаментів міністерства внутрішніх справ шановний автор згадує лише за одного — Юрія Старицького, а слід було-б згадати ще принаймні й за директора такого важливого департаменту, як Державної Варти, славнозвісного Петра Акермана, пасинка відомого царського міністра юстиції Муравйова. Цей пан Акерман, колишній прокурор Віленського Окружного Суду, не тільки не мав жадного відношення до України, але навіть вважав за можливе прилюдно в офіційних розмовах уживати таких виразів що-до української мови: „етот собачий язык“, „ета собачья „мова“. Це той п. Акерман, що, коли йому колись своєчасно не подали автомобіля до ресторану „Континенталь“, де властиво кажучи й містилася філія його службового кабінету, страшенно обурився з цього, викликав цілий загін державної варти й, стоячи на чолі його, правда може й не зовсім твердо на ногах, повів його в правильну атаку на гараж міністерства й одержав цілковиту перемогу; той п. Акерман, що дуже старано підбирав чинів цієї самої державної варти, головне з колишніх жандармів та поліцай царських часів. Отже не даром літери на наплічниках чинів державної варти „Д“ „В“ київське населення читало, як „дай взятку“; той Акерман, що протягом усього часу гетьманату стояв на чолі цього політичного департаменту, старано перетворюючи його в точнісіньку, може значно й зменшенну, копію царського департаменту поліції що-до України й всього українського, що в його руках зосереджувалося керівництво всіма політичними арештами на Україні, що по поваленні гетьманату зник, передбачено захопивши з собою чималу суму державних коштів.

Такий був центр, а що уявляла собою периферія? Київський столичний отаман був генерал Хануков, одеський міський—генерал Мустафін, Миколаївський—генерал де-Бонді.

За них і за їхнє ставлення до України навіть і шановний автор вважає за краще промовчати (стор. 261).

Далі, по гетьманському перевороті було звільнено всіх губерніяльних та повітових комісарів Центральної Ради та негайно замінено на губерніяльних і повітових старост — треба було заманіфестиувати корінну зміну на місцях.

Шановний автор сам примушений заявити, що при цьому було чимало невдалих призначень, але все-таки, захищаючи ці призначення, каже, що переважна більшість старост були місцеві земельні власники; „дуже мало було людей, які-б служили на адміністраційних посадах за старого режиму (всього таких було 3—4“), каже він (стор. 91).

Тому одіозність цих призначень для українських національних кругів тільки в нечисленних випадках мала рацію, каже далі шановний автор. Але невже-ж гадає шановний автор, що ці призначення на вищі адміністративні посади на периферії великих земельних власників росіян, поляків, зросійщених українців не мали бути одіозними для українського селянства, бо в такий спосіб незакінчені суперечки, суперечки за землю поміж зазначеними великими земельними власниками та українськими селянами мали-ж вирішувати самі-ж позивачі в цій справі — великі земельні власники?

Наважди-ж уже минули часи повітових маршалків та земських начальників, коли на чолі місцевої влади повинні були стояти місцеві-ж великі земельні власники, втілюючи в собі й адміністраторів, і батьків-опікунів місцевого селянства.

Це з одного боку, а з другого — що-до одіозності цих призначень для українських національних кругів, то сам шановний автор змушений зазначити за призначення на київського губерніяльного старосту п. Ів. Чартарийського, колишнього мирового посередника, а потім губернатора окупованої Тернопільщини за часів Бобринського.

Це-ж занадто яскравий приклад, як гетьманський уряд заманіфестував свій український національний напрямок призначенням на столичного губерніяльного старосту людини, яка низила все українське в нещасній окупованій за часів царата Галичині, людини, яка ввесь час не знала для українців іншої назви, як „Мазепінци“.

Або харківський губерніяльний староста генерал П. Заліський — „добрий адміністратор і по своєму патріот України (чи не заширо роздає шановний автор ці епітети?), але він вважав, що українці можуть добре обйтися з готовою вже московською мовою й не потрібують зовсім творити якусь нову мову й нову культуру“ (стор. 92). Чи, як сам п. Заліський пише за себе: „украинскую „мову“ не признавал, как нововедение никому не нужное и очень тормозящее всю деловую жизнь“. (Генерал П. Залескій. „Южная армія“. „Донская Летопись“ № 3, стор. 235).

До речі, цей генерал Заліський зараз-же по зміщенні з посади губерніяльного харківського старости, або як сам він її називає

»губернатора в Харкове“ кинувся до найактивнішої участі в формуванні так званої „южної армії“ з її одвертими гаслами „армія національна і монархічна“.

А хто-ж були інші?

За помішника київського губерніяльного старости був п. Платон Забугин — попереду урядовець для особливих доручень при київському генерал-губернаторові, а потім він стояв на чолі Бродського повіту за часів зазначененої вище окупації Галичини.

Наведемо ще де-кілька знайомих прізвищ серед повітових старост на Київщині: Київського повіту — Микола Григорій, колишній мировий посередник перед війною; Бердичівського — Іван Машир, колишній київський поліцмайстер; Уманського — Ібрагим Солтик, колишній черкаський ісправник; Васильківського — Володимир Троцький, колишній мировий посередник.

На Чернігівщині: за губерніяльного старосту були: попереду Савицький (за нього ми вже згадували), потім Микола Висоцький, колишній земський начальник. Повітові старости: Чернігівський — Михайло Малахів, колишній неодмінний член губерніяльної землеустройної комісії, помічник його — Кость Котляревський, колишній земський начальник потім член губерніяльного „присутствія по крестьянським делам“; Борзенського — Лев Білозерський, колишній член землеустройної повітової комісії; Ніженського — п. Микола Висоцький (щойно за нього згадували); Сосницького — Кость Імшенецький, колишній земський начальник; Козелецького — Вітольд Кринський, колишній член землеустройної комісії; Кролевецького — Ілля Соломка, колишній земський начальник; Стародубського — Федір Кибальчич, цей служив у судовій офіції; Суразького — Кость Іванов, колишній земський начальник; Новозибківського — Іван Лістовський, земський начальник; Глухівського — Микола Бірвар, член землеустройної комісії; Конотопського — Сергій Кандиба, земський начальник; Городнянського — Володимир Тризна, колишній земський начальник, а потім член „губернського по крестьянським делам присутствія“; Остерського — Дмитро Вишневський, земський начальник; Ізяславський повітовий староста на Волині — Шабельський, колишній віце-губернатор; Гомельський повітовий — Євген Стош, земський начальник; Каравчевський повітовий — князь Олександр Волконський, колишній земський начальник.

Ми перелічили 22, а не 3—4, як каже шановний автор, лише нам знайомі прізвища осіб, що служили за царських часів на адміністраційних посадах і причому, ще не досить „специфічних“ посадах. За решту ми не знаємо.

Майже всіх зазначених осіб було, зрозуміло, усунуто з тих або тих посад ще 1917 року за часів тимчасового Уряду, не мали змоги вони служити, зрозуміло, за часів Центральної Ради й ставилися вони до всього українського, як до політично їм ворожого; тепер-же з призначенням їх на відповідальні посади, вони також, зрозуміло, мали рацію гадати, що це є поворот до минулого, зама-

скована реставрація тих добрих часів, коли вони також стояли у влади.

I вони круто повернули праворуч стерно політики на місцях. I в цьому їм не тільки хітко не перешкоджав, а навпаки їх у цьому цілком підтримував центр. „Старі діячі, знову закликані до влади, застосовували вже занадто старі й ненависні засоби керування на місцях“ (спогади М. Могилянського. „Архив русской революції“ т. XI, стор. 97). „Побачивши нормальне життя на Україні, вся ця попередня російська бюрократія уявляла себі, що всі злидні закінчено, а тому взялися за старе: хто поновлював свої кошти, хто надміру поповняв свої збитки, хто брав хабара, хто спекулював, хто тягнувся по владу за законами революції, тоб-то що-до лише свого апетиту та нахабства, хто просто користувався з життя: гуляв, грав у карти, жуїрував по реставраціях та садках. Справі віддавалося небагато“. Це цитата зі спогадів генерала Заліського, росіяніна, одного з діячів по утворенню „Южної“ армії, якого в жадному випадку не можна запідозрювати в прихильності до України, до її національних кругів (ген. П. Залєский. „Возмездіе“, стор. 229).

Нижчих агентів влади на місцях ці старі діячі теж брали, зrozуміло, з тих, хто раніше їм служив.

А ці люди або боялися утворення цілком їм і соціально, й національно незрозумілої України, або цілком одверто її ненавиділи й бажали помститися їй навіть за всі злидні революційних часів.

Надалі кидається ввічі таке цілком оригінальне твердження шановного автора:

„Весь одіюм за карні експедиції та їхню діяльність ліг потім на гетьманське правительство, але правительству цьому в дійсності довелося лише ліквідувати діяльність цих самочинних відділів, які розпочалися фактично за часів Центральної Ради (стор. 10, 93).

Здається нам, що це твердження страждає й на „неточність“, і на „неповність“. Ці карні експедиції, ці карні загони й виникли-ж за часів гетьманату, бо за часів Центральної Ради не було ще за що карати—землю-ж відбирали закономірно.

У підтвердження діяльності таких добровільних карних відділів за часів Центральної Ради, шановний автор посилається на спогади М. Могилянського на сторінках збірника „Архив русской революції“ т. XII, ст. 97—98 (стор. 93).

Але коли ми звернемося до зазначеніх спогадів, то бачимо, що М. Могилянський, малюючи огидні та жахливі вчинки добровольчих карних офіцерських загонів, що спровокували до заколотів у цілком мирних закутках, датує їх 20—30 червня 1918 року, тоб-то за 2 місяці по утворенню Гетьманату.

Далі шановний автор каже, що „гетьманський уряд зміг приборкати діяльність цих відділів лише протягом кількох тижнів, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставилися всі злочинства тих відділів“ (стор. 94).

Та чи не пригадає тоді шановний автор за діяльність безумовно вже не самочинних, а цілком легальних „карних відділів“, охоронних сотень, частин чужоземного війська, що часто-густо зі старостами, їхніми помічниками та іншими місцевими земельними власниками на чолі, за часів Української Держави, творили на підставі навіть особливих обіжників лад на українських землях, остаточно вирішуючи суперечки поміж двома сторонами: російськими або польськими поміщиками з одного боку й українським селянством із другого, а на чию користь це вони вирішували та в який спосіб?! Чи не пригадає тоді шановний автор, що ці карні відділи під проводом старост та їхніх помічників сікли цілі села без винятку, приказуючи: „вот тебе твоя Україна“, що цілі натовпи людей потім гатили або у вязниці, або до німецьких концентраційних таборів, що на селянство накладали тоді величезні контрибуції, що чимало поміщиків багатіло тоді по поверненні їм вартости ніби-то в них пограбованого майна, що діяльність ця на місцях мабуть назавжди скомпромітувала серед українського селянства, тоді ще захопленого до де-якої міри українським романтизмом, самі розуміння „Гетьман“, „Гетьманщина“, що цілих пісень склав український народ із приводу тих сумних подій за часів гетьманату?

А що-до приборкання цих карних експедицій, то дамо слово помічників державного секретаря в лизогубівському-ж кабінеті М. Могилянському. У цитованих уже вище своїх спогадах, він просто каже: „мені невідомо, щоби вживали якихось заходів приборкати „карників“ та й узагалі проти карних експедицій (стор. 98 його спогадів, „Архів русской революції“ т. XI).

І ці ганебні гидкі сторінки безстороння історія повинна постарати на дебет іменно міністерства внутрішніх справ гетьманату.

Боротьба, може, до де-якої міри навіть і потрібна з політиканством земського самоврядування, вона-ж головне зводилася до боротьби з національним напрямком у самоврядуванні.

На голову комісії перегляду законів про самоврядування в Українській Державі було призначено князя Голіцина, великого землевласника й земського діяча Харківщини, що стояв на чолі протофісу. Але що була Україна князеві Голіцину, а князь Голіцин Україні?

Міністр внутрішніх справ Кістяковський казав між іншим, що на зізді губерніяльних старостів він підкреслював потребу найобережнішого ставлення до всіх діячів українського національного руху. Необережні арешти національних діячів неприпустимі, казав він (стор. 271).

Отже логічно кажучи, український національний рух в Українській Державі—це було щось небезпечне, і його діячі—це особи, на які повинні звертати увагу охоронники ладу й спокою на місцях — старости. Отже національний рух — то справа антиреволюції!

Але-ж треба зазначити, що-до гетьманату були в опозиції не лише одні українські національні кола, були в опозиції й сuto

російські круги, як ліві соціалістичні, так і цілком праві, але репресій зазнавали головне українці, а праві російські кола користувалися майже цілковитою недоторканістю. Їхні організації вороже ставилися не тільки до всього українського, але навіть до самої ідеї української самостійності, російські газети цілком недвозначно прогонували вороже ставлення до української державності, на це уваги не звертали, проводячи найреакційнішу політику лише до всього українського.

Варто підкреслити, як Міністр Внутрішніх Справ Кістяковський розвязав питання обвинувачення міністерства в реакції; він спокійно заявив, що на його думку „політика уряду зовсім не реакційна“ (стор. 270).

Правда, коли, по промові Кістяковського в Одесі, хтось запи-
тив його: „так що це, повернення до часів Плеве?“, то Кістяковсь-
кий відповів: „у порівнянні зі мною і Плеве, і Сипягін малі діти“
(Спогади Могилянського стор. 100).

І нарешті, як вінець творчої діяльності гетьманського міні-
стерства внутрішніх справ був закон із дня 30 листопада 1918 року
„про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про воло-
сні, повітові та губерніальні установи по управлінню сільськими мі-
сцевостями“ — утворювалися по всій Україні нові опікуни селянства
мирові посередники, яким надавалися функції колишніх земських
начальників, поновлялися колишні повітові зізди під маркою пові-
тових рад у сільських справах, та колишні губернські присутствія
під маркою Губерніальних Рад у сільських справах.

На щастя цей закон далі сторінок Державного Вісника не по-
ширився.

І вертілося коло державного апарату, міністерства внутрішніх
справ гетьманської України за давно виробленим і таким знайомим
більшості відповідальних його діячів рецептом старої російської
бюрократії — попереду заспокоїти населення, змінити державний
спокій, а потім можна вже буде почати обмірковувати й реформи
в українському національному напрямкові.

Отже, чи були всі ці люди, що творили політику гетьманської
України в центрі та на місцях чужі для України й ворожі україн-
ству?

Таке ставить запитання шановний автор, таке запитання ста-
вимо й ми.

Далі не менш важливе за часів будування держави — Військове
Міністерство.

На чолі його було поставлено чомусь не кого-небудь із „на-
ціонально-настроєніх військових українських кругів“, де п. Скоропадський
мав ніби-то велику популярність, а „генерала від інfan-
terii“ Олександра Францовича Рогозу.

Шановний автор що-до ставлення Рогози до українства може
лише зазначити, що він походив зі старого шляхетського українсь-
кого роду на Уманщині, представники якого посадили різні земські
посади на Київщині (стор. 63).

Це трохи не зрозуміло, бо, як відомо, земство було заведено на Київщині незадовго до великої війни.

За товариша міністра був генерал Лігнау, родом із херсонських німців-колоністів, за другого, що керував морським міністерством, був капітан I-ої ранги Максимів, той самий, що ще в жовтні 1918 року хвалився, що „його“ міністерство цілком уже готове, щоб бути перенесеним до Петрограду.

На долю цих людей припала безумовно надзвичайно трудна, важка, але й почесна справа утворити регулярне українське військо. У цьому відношенню було вже чимало зроблено, як це зазнає й шановний автор, за часів Центральної Ради, бо тоді у військовому міністерстві політика стояла на другому плані, на першому була робота.

Але замість того, щоби за всяку ціну, користуючися з добрих взаємин гетьмана з німцями, дбати як за найскорше утворення армії, з цим зволікали, бо за непевний здавався для росіян-генералів український елемент для українського війська, рішуче вони були проти національного принципу.

І замість конструктивної почалася деконструктивна робота у військовому міністерстві — вважали за цілком неодмінну і недвouзначно важливу справу замінити попереду ввесь національний свідомий український елемент на суто російський, часто-густо ворожий до українства, в кращому випадку цілком байдужий до нього.

Із зовнішнього боку це робилося ніби-то для того, щоби притягнути до роботи фахівіший персонал, усунувши не таких фахових людей; а з внутрішнього — не покладали надій на цих „мазе пинців“, коли доведеться віdbудовувати Єдину Росію*).

Це не було зроблено раптом, зараз-же по перевороті, ні, майже ввесь апарат військового міністерства тоді залишився на місцях, і апарат далеко не кепський, що підтверджує й сам шановний автор.

Ці зміни тривали досить довгий час, і закінчено їх було лише наприкінці вересня.

Ну, як можна було залишати на посаді, скажім, начальника військово-юридичної управи людину з вищою військово-юридичною освітою, з відповідним стажем протягом великої війни, людину, що з самого початку утворення самостійної України працювала на цій посаді, українця не лише походженням, але й переконанням, коли ця людина мала рангу лише полковника?

Або чи годилося, щоб посаду старшого військового прокуратора посадила особа з вищою юридичною освітою, великим стажем,

*) Не заперечуючи тому, що, при призначеннях на відповідальні військові посади в часи гетьманату, фаховій підготовці призначаємих віддавалося переважаюче над національною свідомістю значіння, знаходимо однак, що причини цього сумного явища висвітлені шановним автором де-що поверховоно. В наслідок цього і вся робота Військового Міністерства за той час намальована автором у занадто темних фарбах, опускаючи його працю в деяких ділянках навіть під національним поглядом видатну, як от, наприклад, працю Головної Шкільної Управи Військового Міністерства з ІІ персоналом.—Редакція.

що протягом війни виконувала найвідповідальніші обовязки в військово-судовій офіції, що посаду цю обняла з самого початку утворення самостійної України, коли в російській армії вона була лише прaporщиком запасу?

Те, що за часів Центральної Ради його було іменовано на отамана, те, що це був фахівець-правник, активний член українського правничого товариства, щирий український патріот у найкращому розумінні цього слова, – це було все дрібниці, це не обходило військового міністерства Української Держави, його обходило лише, що в Росії, за часів царата це був прaporщик.

І „безробітні“ російські генерали, що понаїздили на Україну, не маючи до неї жадного відношення, в своїй спеціальній записці на імя гетьмана протестували проти таких призначень.

І почалися призначення на всі ці посади генералів-росіян, вони самовпевнено сідали на порожні фotelі, маючи російські царські ордери на грудях, іноді навіть царські російські кокарди на кашкетах, не маючи абсолютно нічого спільногого з Українсью, з українським народом, вважаючи, що коли їх знову покликали до праці, то знову повертається минуле, що лише де-який час треба перетерпіти цю комедію з переодягненням. І почалися спочатку ввічливі пере прошення з боку цих генералів, що хоч вони й мають де-яку спорідненість із Україною, з українськими родами, що хоч вони й люблять Україну й розуміють українську (звичайно Шевченківську, а не, боронь Боже, якусь нову, що видумали німці) мову, але поки що вони дозволяють собі вживати лише московської мови, потім казали вони, що й доповіді на письмі зручніше було-б писати московською мовою, щоби легше було їм зрозуміти, а потім „вੱਡ тут дело нужно, а не какая-то там „мова“!

І майже по всіх інституціях військового міністерства, де за часів Центральної Ради був цілком український вигляд, залунала московська мова, російське поводження, і марили майже всі ці вищі особи в міністерстві, що ще трохи часу, й вони всі автоматично опиняться на таких-ж посадах уже російського військового міністерства.

У військово-юридичній управі, здається, в одному відділі розгляду прохань на імя гетьмана доповіді писалися українською мовою.

Не про українізацію міністерства йшла мова, а про русифікацію його.

І на 14 листопада 1918 року багато вже було зроблено в цьому напрямкові.

Навіть німця Лігнау було усунуто з посади товариша міністра, бо щось за дуже він захоплювався українством.

А за найголовнішу, найпотребнішу роботу для України, за утворення українського війська майже забули, не звертали на це особливої уваги, в перспективі-ж було незабаром утворення російської армії!

Молоде сuto українське старшинство, може й справді ще мало освічене, але що складало досить великий відсоток, замість того, щоб довиховати його, було усунуто до резерви.

Але за те з великим співчуттям, з великою, може не зовсім одвертою підтримкою ставилося військове міністерство Української Держави до формувань на терені України особливого корпусу, Южної армії, Астраханської, Добровольчої...

„Україна широко розкрила двері допомоги не лише для Дону, але й для всіх добровольчих організацій, що розпочали формувати північні й південні армії для відбудування Росії“ (А. Черячукін. „Донськія делегації на Україну и в Берлін в 1918 — 1919 г.“ Донська Летопись № 3, стран. 206).

Що-до державної української діяльності військового міністерства не зайве підкреслити факт, що його наводить шановний автор, як план десанту на чорноморському побережжі на допомогу Кубані розбився „через саботаж або, вірніше, зраду одного з високих чинників українського міністерства війни: очевидячки, бувши в стосунках із генералом Алексеєвим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не зважаючи на виразні накази гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами почати операції, а тим часом Алексеев швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар... Таким способом, замість приязної або навіть прилученої до нас Кубани повстала територія, опанована Добровольчою російською армією з її ворожими до українства відносинами й планами відбудови „єдиної неділимої“ Росії“ (стор. 198).

На жаль, не тільки не зазначає шановний автор за наступну долю цього „високого чинника“ (боїмся, що й по „зраді“ він спокійнісінько працював на попередній посаді), але навіть не вважає за потрібне „пролити“ світло правди“ на прізвище цієї людини, очевидячки теж не „чужої“ й не „ворошої“ до українства.

(Продовження буде).

**ПЕРЕД ЧИТАННЯМ КНИЖКИ ПРОСИМО ПОПРАВИТИ
ТАКІ ПОМИЛКИ:**

Стор.	рядок	надруковано	 має бути
18	8 здолу	о півдня	опівдні
19	11 згори	скидаючи	які скидали
28	20 згори	компанія	кампанія
28	3 здолу	про те	проте
32	15 здолу	Холостоновського	Холостоковського
34	3 згори	лолковника	полковника
35	19 згори	яле	але
35	24 згори	знищити	знищити
38	16 здолу	кулемелів	кулеметів
40	15 згори	Гулого.	Гулого).
43	6 згори	з них	в них
43	9 здолу	післанель	післанець
44	8 згори	заключити	вивести
48	7 згори	2-ий і 5-ий	2-ий і 6-ий
48	9 згори	приділені до	приділені: 4-ий до
48	10 згори	послужили	послужив
55	22 згори	12 березня	22 березня
55	18 здолу	р. Тереревки	р. Тетеревки
57	17 згори	на розвідках	на розвідки
57	20 згори	з південного сходу	з південного заходу
57	21 згори	з південного сходу	з північного заходу
58	20 здолу	на фронті	на фронті
59	18 згори	по часті вони відійшли	по часті відійшли
59	7 здолу	для атаки З-ої прийнятій був	для 3-ої атаки був
59	4 здолу	резервів	резервів
60	21 згори	в с. Северинці	в с. Саверці
60	23 згори	в с. Білонок	в с. Білопіль
60	22 здолу	досить	занадто
90	13 здолу	від Сухихина	від Сульжина
62	11 згори	її складу	її складу
62	14 згори	опанузати	опанувати
62	15 згори	Трацчин	Трацин
62	19 здолу	Зубовці	Сухнівці
62	21 здолу	Майдан-Біла	Майдан-Віла
62	5 сдолу	Шаровчики	Щурівчики
64	15 згори	Матерни	Лютерки

Стор.	рядок	надруковано	має бути
64	19 згори	Каленачі	Каленичі
64	24 здолу	Чотирбори	Чотирбоки
64	24 здолу	Ничмали	Ничпали
65	8 згори	Зоров	Хорів
65	10 здолу	2-ий полк	2-ий полк
65	5 здолу	Судилки	Судилків
67	10 згори	становись	позицій
68	14 здолу	Рівно	Рівне
68	1 здолу	батарею	батареєю
69	2 згори	батарею	батареєю
69	7 згори	штиків	багнетів
69	20 згори	двигатися	надійти
70	17 згори	Розвал	Розваж
70	22 згори	Вольну	Вольку
71	13 згори	28 травня	24 травня
74	2 згори	залишився	залишилися
74	6 згори	вимагалося	потрібний був
75	15 здолу	південне	північне
76	1 згори	наших	наші
77	2 згори	Затарновичі	Татарновичі
77	22 згори	Сірих ворога, на який	Сірими ворога, який
78	4 згори	Коростенького	Коростенського
78	26 згори	очнайомлення	ознайомлення
78	12 здолу	гарматніх	гарматні
79	12 здолу	чинів	ділань
80	20 згори	вузла, 19 січня	вузла 19 січня,
81	3 згори	залишилася 2	залишилися: 2
81	11 здолу	лицарів	героїв
82	10 здолу	скерован	скеровані
83	10 і 8 здолу	польових	польові
84	1 здолу	Овруч у долині	Овруч лежить у долині
85	15 здолу	Борог	Ворог
85	11 здолу	Жалень	Жолонь
88	8 згори	55-го Франківського	Франківського
88	17 згори	безумством	безглаздям
91	4 і 7 згори	Шесток	Шестень
91	5 здолу	Липлянщики і Вязовську	Липлянщину і Вязівку
92	1 згори	Жарів	Жерів
93	20 згори	Борог	Ворог
94	21 згори	полковника	отамана
97	7 згори	у майбутні	майбутні
97	3 здолу	Морави	Морава
98	20 здолу	цей великий ступінь	цього вищого ступіня
99	7 здолу	Hoheitsgebit	Hoheitsgebiet
103	4 згори	Перід	Період
104	1 згори	Миргород.	Миргород.
104	7 згори	1631 р.	1651 р.
106	3 згори	році,	році.

Стор	рядок	надруковано	має бути
106	19-20	згори 6-ий Глухівський Гусарський полк до 1907 року та 12-ий Стародубський Гусарський полк	6-ий Глухівський Гусарський полк (до 1907 р. Драгонський) та 12-ий Стародубський Драгонський полк
109	18	згори „Ізюмську“	„Ізюмську лінію“
110	19	здолу (Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк)	(Харківський — на Уланський полк)
111	16	здолу 32-ий	11-ий
113	4	згори усією	цією
113	22	згори formierten	formierten hatten
114	17	згори Гусарський	Уланський
119	5	згори кі нннійімені	кінний імени
120	11, 4 і 1	зд. кило	кіло
124	10	здолу тюди	туди
126	18	згори Ту	Тут
129	4	згори абу	аби
129	6	згори налітали	налітала
135	8	згори там	тут
136	5	згори й провокувати	про
140	15	згори вимагає	вимагав
140	12	здолу мунициї.	муніції.
141	4	згори відвіщена	підвіщена
141	20	згори спецефічному	специфічному
141	21	згори непідготовленому	підготовленому
142	22	згори приятелем	супутникам
145	19	згори Одсі	Одесі
148	2	здолу Мазепиного	Мазепиного
152	3	здолу згинули	згинула
154	19	згори Четним	Честним
156	17	здолу нм	ним
163	15	згори уділяли	уділяла
170	4	здолу заходів	засобів
176	17	згори пн	по
198	7	здолу coups d'état	coups d'état
200	19	здолу причитати	прочитати

„За Державність“

ВОЕННО-ІСТОРИЧНІ ЗБІРНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ВОЕННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА.

Готується й незабаром розпічнеться друкуватися збірник III, для якого намічено праці: ген.-пор. М. Омеляновича-Павленка, генштабу ген.-хор. М. Безручка, генштабу полк. В. Савченка, сотн. О. Шпилинського, полковн. О. Вишнівського, підполк. Т. Омельченка, підполк. Ол. Доценка, інж. В. Яновського, інж.-хор. І. Гнійового, д-ра сотн. Л. Чикаленка, полк. Кухарчука, пані Коваль-Медведської, інж. А. Ільницького, О. Не-Назарука, Павла Сулятицького, Гліба Лазаревського та інші.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“—це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, опріч основного матеріалу, містять багато схем, планів, фотографій і інших ілюстрацій до свого тексту.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ виходять в оригінальній окладинці, роботи бл. п. славного українського артиста-маляра професора ПЕТРА ХОЛОДНОГО.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ набувати можна у полковника М. Садовського — Warszawa, Podwale 16, т. 15.

Редакція ЗБІРНИКІВ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ просить українських вояків — старшину й козацтво — збирати й пересилати для неї воєнно-історичні документи, описи боїв, плани і схеми воєнних подій, малюнки з життя і чинів окремих військових формаций, фотографії частин, їхніх командирів й окремих військових чинників, зразки уніформ, військових стягів та інше.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ все прислане їй прийме з подякою, а вразі висловленого власником бажання, й оплатить: рукописи по ціні до 5 дол. за друк. аркуш, інші речі—по згоді з власником.

У справах Товариства й Редакції „За Державність“ належить звертатися до полковника Садовського на вищеподану адресу.

Адреси: голови Товариства—gen. M. Junakiw, Tarnów, ul. Gumińska 10; заступника голови — gen. W. Zmijenko, Warszawa, Podwale 16, т. 15 і скарбника Товариства — ppulk. Semen Skrypka, Kalisz, ul. Widok 18.

